Emmy Dahl, *Om miljöproblemen hänger på mig. Individer förhandlar sitt ansvar för miljön* (diss. Linköping 2014)

Upplaga för elektronisk publicering via Linköpings universitet på <http://liu.diva-portal.org>, enligt DiVA:s publiceringsavtal, för lärosätets forsknings-, utbildnings- och biblioteksverksamhet och ej för kommersiella ändamål.

Publicerad med tillstånd från Makadam förlag.

Tryckt utgåva finns i bokhandeln: ISBN 978-91-7061-145-2

Makadam förlag, Göteborg & Stockholm

www.makadambok.se

Emmy Dahl, *If handling environmental problems is up to me: Individuals negotiate their environmental responsibility* (diss. Linköping University, 2014)

Edition to be published electronically through Stockholm University at <http://liu.diva-portal.org>, according to the publication terms of DiVA, for the research, educational and library needs of the university and not for commercial purposes.

Published by permission from Makadam Publishers.

A printed version is available through book stores: ISBN 978-91-7061-145-2

Makadam Publishers, Göteborg & Stockholm, Sweden

www.makadambok.se

OM MILJÖPROBLEMEN HÄNGER PÅ MIG

EMMY DAHL

OM MILJÖPROBLEMEN HÄNGER PÅ MIG

Individer förhandlar sitt ansvar för miljön

MAKADAM

MAKADAM FÖRLAG
GÖTEBORG · STOCKHOLM
WWW.MAKADAMBOK.SE

Utgiven med stöd från VINNOVA

Kopiering eller annat mångfaldigande kräver
förlagets särskilda tillstånd.

Vid filosofiska fakulteten vid Linköpings universitet bedrivs forskning och ges forskarutbildning med utgångspunkt från breda problemområden. Forskningen är organiserad i mångvetenskapliga forskningsmiljöer och forskarutbildningen huvudsakligen i forskarskolor. Gemensamt ger de ut serien Linköping Studies in Arts and Science. Denna avhandling kommer från Tema Teknik och social förändring vid Institutionen för Tema.

Om miljöproblemen hänger på mig. Individer förhandlar sitt ansvar för miljön

Linköping Studies in Arts and Science, No. 615

Akademisk avhandling för avläggande av doktorsexamen i teknik och social förändring vid Linköpings universitet den 28 maj 2014

© Emmy Dahl och Makadam förlag 2014

Omslag Linus Dahl och Fugazi form; omslagsfoto © Henrik Montgomery,

TT Nyhetsbyrån/Scanpix

Tryck Bulls Graphics, Halmstad 2014

ISBN 91-978-7061-145-2

ISSN 0282-9800

Innehåll

Tack 9

1. Individer görs ansvariga för miljön 13

- Systemkritik blir livsstilspolitik 14
- Kritiken mot det individualiserade miljöansvaret 18
- Miljöansvarets betydelse för individer 21
- Problematiska livsstilar 24
- Ta ansvar för sitt resande 27
- Syfte och forskningsfrågor 29
- Disposition 30

2. Individer förhandlar diskurser och positioner 33

- Diskursförståelse 34
 - Makt 38
- Förhandlingen av diskurser 39
 - Olika typer av diskurser 39
 - Genusdiskurser 44
 - Förhandlingsprocessens olika aspekter 46
- Individens handlingsutrymme 48
- Positioner för individer 50
 - Subjektspositioner 51
 - Positionering 52
 - Genus, sociala kategorier och positionering 54
 - Problematiska och oproblematiska subjektspositioner 56
- Avhandlingens analytiska begrepp 59

3. Tidigare forskning om individens miljöansvar 63

- Individens syn på miljöansvar 63
- Miljöpolitik och styrning mot miljöansvariga individer 70
- Genus- och intersektionalitetsforskning om miljön 73
 - Beröringspunkter med annan genusforskning 76
- Individens ställningstaganden inför resors miljöbelastning 77

4. En fokusgruppstudie 81

Samspelet mellan deltagarna 82

Fokusgruppsamtalens kontext och interaktion 83

Gruppsammansättning och urval 87

Variationsmaximerande urval 88

Målinriktat urval 90

Könsuppdelade fokusgrupper 92

Homogenitet och normativitet 96

Rekryteringsprocessen 98

Fokusgrupperna i studien 99

Moderatorrollen 111

Genomförande 116

Intervjuguide och graden av struktur 118

Analys och tematisering 119

Forskarposition 119

Tolkningsprocess 120

Diskursanalytisk inriktning och analysnivå 125

Användningen av miljöbegreppet 128

Transkribering och citatredovisning 130

5. Ett viktigt och fördelaktigt ansvar 133

Den individualiserade miljödiskursens dominans 134

Göra miljön till sitt personliga ansvar 137

Motivera sitt eget och andra individers ansvar 143

Moralorienterade positioneringar 143

Lösningsorienterade positioneringar 145

Kunskapsorienterade positioneringar 149

Stark, fri och självstyrande 152

Förhandlingar om "oansvariga andra" 156

Göra synligt miljöansvar problematiskt 162

Berömvärda miljöförebilder 171

Göra sig till en miljöförebild 175

Det problematiska engagemanget 176

6. Ett liv utan plats för miljön 179

Omständigheterna som styr resvalet 180

Situerade resvalspositioneringar 184

Diskurser om vad som styr resval	186
<i>Bristen på resurser</i>	190
Livet med barn	191
<i>Småbarnsföräldrars bilberoende</i>	193
Mindre ansvarig än andra ...	196
... åtminstone inte mer oansvarig	200
Skilja på olika former av miljöansvar	202
Prioritera det som är värdefullt	206
<i>Bilens erbjudande om livskvalitet</i>	210
Ett ideal som inte går att leva upp till	213

7. Ett missriktat och meningslöst ansvar 219

Samhällets oansvar	220
De privilegierades förtur	230
Olösta problem	237
<i>Bilägande som bedräglig konsumtion</i>	239
<i>Bilismens konsekvenser</i>	242
<i>Livsmiljö framför koldioxidbegränsning</i>	243
Olika former av motstånd	249

8. Ett genusspecifikt ansvar 253

Kvinna och miljömedveten	254
Heterosexuella par och miljöansvar	258
<i>Män som källsorterar men kör bil</i>	258
<i>Kvinnor som reser kollektivt men tänder lampor</i>	262
Motorburen, miljöbelastande man	264
<i>Manliga problematiska bilister</i>	267
<i>Bilfria män</i>	270
Motorburen, jämställd kvinna	273
Ansvarstagande kvinnor och oansvariga män?	278
<i>Män och oansvarighet</i>	279
<i>Kvinnor och oansvarighet</i>	284
<i>Kvinnor och samvetsgrant ansvarstagande</i>	285
<i>Genusspecifika förutsättningar för ansvar</i>	288
<i>Medelklassdistans och oansvarighet</i>	292
Miljöansvarets genusspecifika positioner	298

9. Avslutande diskussion: När du och jag görs ansvariga för miljön 303

Det individualiserade miljöansvarets innebörd och relevans 304

Ett ansvar för vem? 315

Vara globalt privilegierad 318

En osynlig men dominerande diskurs 320

I centrum för uppmärksamheten 322

Att känna sig som en god individ 324

Rätten att avstå från miljöansvar 327

En dystopisk situation? 329

Metodologiska reflektioner kring diskursens dominans 331

Bilaga 1: Intervjuguide 2009 335

Bilaga 2: Stimulusmaterial 2010 337

Bilaga 3: Intervjuguide 2010 339

Bilaga 4: Intervjuguide 2012 341

SUMMARY. If handling environmental problems is up to me: Individuals negotiate their environmental responsibility 344

Individualized environmental responsibilities 344

Theory and method 345

Empirical findings 346

Conclusions 351

Referenser 354

Tack

Att påbörja en forskarutbildning som tjugofemåring var på sätt och vis som att börja studera igen. Fast den här gången tillkom lyxigare villkor. Det ingick bland annat kollegor att följas åt med i flera år. Och så emellanåt, mer stress. Nu har sex år gått och det är dags för någonting nytt. Men det är inte utan att jag undrar vem jag ska bli och hur det ska gå, nu när jag snart inte längre arbetar med avhandlingen.

Tiden som doktorand har varit en bra tid! Många personer har gjort den så bra. Allra först vill jag rikta ett stort tack till de personer som ingår i fokusgrupperna. Det faktum att ni delade med er av era tankar och känslor inför miljöfrågor, resande och ansvar gjorde den här studien möjlig. För mig har det varit en glädje att få fördjupa mig i de samtal ni förde. Era resonemang har värmt mig och berört mig och emellanåt fått mig att skratta igenkännande. TACK!

Den här studien möjliggjordes av stöd från VINNOVA:s forskningsprogram "Framtidens personresor".

Mina handledare har haft mycket stor betydelse för att forskarutbildningen och den långa processen från projektbeskrivning till tryckt avhandling har varit positiv och stimulerande. Tack Jane Summerton för din generositet med stöd och beröm och för ditt mod att tala även om det som har varit svårt längs vägen. Det har varit ovärderligt! Tack Helen Peterson för att du under åren har delat med dig av dina kloka idéer och talande

känslor för mina texter. Det fick mig att utveckla dem och göra dem bättre! Tack Jonas Anshelm för att du med ditt engagemang för frågorna fick mig att brinna lite mer för arbetet under skrivandets slutfas. Tack också för din förmåga att kritisera texter på ett sätt som jag inte kunde missta för kritik av deras författare. Det tillförde ny energi när den behövdes som mest!

På vägen till färdigt avhandlingsmanus har många personer läst och bidragit med insiktsfulla synpunkter. Tack särskilt till Marie Nordberg samt Jonas Anshelm, Åsa Aretun och Disa Bergnéhr för den tid och det engagemang som ni lade ner på att hjälpa mig att vidareutveckla mitt slutseminariemanus. Tack till Ulf Mellström och Victoria Wibeck som hjälpte mig vidare i en tidigare fas, i samband med mitt 60 %-seminarium, samt till Boel Berner för din generositet med klarsynta läsningar under åren. Tack också till Merritt Polk, Kerstin Sandell, Robert Hrelja, Emma Gretzer och Åsa Vagland för deltagandet i en referensgrupp i det första skedet av avhandlingsarbetet.

Två seminariemiljöer har präglat min doktorandtid och samtidigt visat mig vad en forskningsmiljö kan innebära. I seminariegruppen Teknik, Praktik, Identitet (P6) lärde jag mig att forskning kan betyda ett kreativt samarbetsinriktat samtal där även de stapplande och osäkra delarna av processen får plats. I seminariegruppen Grönt kritiskt forum fick jag mot slutet konkret hjälp i form av en passande inriktning för mitt inledningskapitel. Tack för det!

Min arbetsmiljö har främst befolkats av kollegor och vänner på Tema Teknik och social förändring vid Linköpings universitet. Tack för den viktiga vardagen. Tack också för stöd och uppmuntran från kollegor på Statens väg- och transportforskningsinstitut (VTI) och från TEMA-kollegor på Tema Genus. Administrativ personal på VTI och Tema T har underlättat mitt arbete väsentligt. Tack särskilt till Susanne Lundström, Ian Dickson, Eva Danielsson och Christina Lärkner. Jag vill även rikta ett stort tack till förlaget Makadam för gott samarbete. Tack Johan Linander för flikfotot och Linus Dahl för råd och hjälp med det grafiska.

Den doktorandgrupp som påbörjade forskarutbildningen med mig i mars 2008 har bidragit med hemkänsla och samhörighet till min tid som doktorand. Magnus Blondin, Veronica Brodén Gyberg, Jenny Gleisner, Simon Haikola, Malin Henriksson, Dick Magnusson, Helena Karresand,

Anna Morvall, Jakob Nordangård och Julia Schwabecker: Det har varit härligt att ta sig igenom doktorandlivets många dimensioner tillsammans med er! Vissa kollegor har blivit särskilt betydelsefulla. Hur skulle det gått om jag inte hade haft er att bolla mina framsteg och bekymmer med? Malin, hur doktorandtiden hade blivit utan dig kan jag inte föreställa mig. Jag är otroligt glad för att du var där! Jenny, med dig i närheten går det mesta att hantera. Stort tack för din värme och vänskap! Helena, tack för att du emellanåt har påmint mig om vikten av att också låta bli att jobba. Till er alla tre samt Veronica, tack för att jag fick dela slutfasens vedermödor med er, inklusive alla de motstridiga känslor som den innebar. Det var precis vad jag behövde.

Tack också till doktorandvänner och andra vänner som har funnits omkring mig under de här åren. Karin André, Dag Balkmar, Sandra Grehn, Lisa Guntram, Tanja Joelsson, Nils Johansson, Ann-Sofie Kall, Anna Kaijser, Lina Larsson, Lars Magnusson, Liv Nordlund, Stina Nyberg, Hanna Sjögren, Anna Wallsten, Björn Wallsten – tack för viktiga samtal, råd, frågor och uppmuntran!

Livet i Linköping har förgyllts av en feministisk peppgrupp som bara genom att komma till fick mig att inse att så mycket är möjligt. Tack Lina för att du gjorde detta verkligt. Tack också Anna F., Anna M., Anna W., Elin, Hanna, Malin A., Malin H., Monireh och Silje för att livet, betraktat tillsammans med er, har blivit lite mer fantastiskt.

Min familj har främst involverats i avhandlingsskrivandet i faser när arbetet har verkat övermäktigt och dygnets timmar inte räckt till. Tack mamma, pappa, Ella och Anna för barnvakt under hektiska skeden. Tack mamma för möjligheten att ringa när jag känt mig som minst.

Slutligen: Gregory och Selma, ni lyser upp min värld! Gregory, tack för allt ansvar du har tagit i och med den sista tidens höga krav, när jag har varit inkapslad i både en stor arbetsbörda och graviditetens förutsättningar. Men mest av allt tack för att du utgör ett livsbejakande inslag i mitt liv! Selma, tack för att du är du! Jag ser fram emot ett ledigare 2014 tillsammans med er och Doris!

Linköping, mars 2014

Emmy Dahl

1

Individer görs ansvariga för miljön

Tänker ni på hur era resor påverkar klimatet?

Det var den första frågan jag ställde till deltagarna i den här studien. Men varför skulle de ha tänkt på det? I det här inledande kapitlet ska jag förklara bakgrunden till varför jag ställde just den frågan och varför den var och är relevant att diskutera.

Under det senaste decenniet har mycket talat för att individer faktiskt funderar över hur deras beteende påverkar klimatet. Mellan 2006 och 2009 var den svenska politiska och mediala debatten om klimätförändringarna intensiv. Klimatfrågan trängde undan andra miljöfrågor samtidigt som frågan togs upp i nya sammanhang (Hellqvist, 2007; Linnér, 2007). Både i politiska visioner och i mediernas rapportering tilldelades individerna en särskild roll för att motverka krisen. Politiker lyfte fram klimätvänlig konsumtion som ett sätt att hantera problemen (Anshelm, 2012:30ff). I medierna uppmanades allmänheten att agera genom tidningsrubriker som "Du kan stoppa katastrofen"¹ och "Gör något – nu!" (Berglez m.fl., 2009:216). Uppmärksamheten talade för att en miljökatastrof närmade sig och att politiker, journalister och miljöorganisationer ansåg att det var de enskilda medborgarna som skulle förhindra den.

-
1. Citatet är inte ordagrant på grund av att det hade översatts till engelska i Berglez m.fl. (2009).

Debatten gav uttryck för tendensen att *individualisera miljöansvar*. Både miljöproblem och deras möjliga lösningar formuleras då främst som en fråga förknippad med individers beteende och livsstil (Paterson & Strippel, 2010; Soneryd & Uggla, 2011).

Individualiseringsbegreppet används för att ringa in en rad olika men beslättrade samhällsfenomen. Ett av dessa är att kollektivets betydelse och ställning i samhället tonas ned till förmån för individens betydelse. Ett annat är att varje individs unika möjligheter att utvecklas görs centralt. I ett individualiserat samhälle har därför samhällets struktur och organisering anpassats till ett ideal om att individer ska styra sig själva snarare än att de behöver styras av till exempel staten (Oscarsson, 2005). Kritiker menar att individualiseringsprocesser får olyckliga effekter. Sociologerna Ulrich Beck och Elisabeth Beck-Gernsheim har exempelvis påpekat att välfärdsstaten hotas av en alltför institutionaliserad individualisering eftersom synen på det gemensamma förändras. När individen ses som självtillräcklig verkar olika former av gemensamt ansvarstagande onödiga. Samtidigt menar Beck och Beck-Gernsheim att den självtillräckliga individen egentligen inte existerar. Människor är istället intimt bundna till och beroende av sitt sammanhang (Beck & Beck-Gernsheim, 2002:xxi).

Sociologen Zygmunt Bauman påpekar att både individualiseringen och konsumtionssamhällets intåg leder till svårigheter att hantera människors gemensamma intressen eftersom kollektiva problem betraktas som individuella. Det leder till att individer tillskrivs ansvar för samhällsproblem som de har begränsade möjligheter att göra något åt (Bauman, 1999; 2002a). Samma risk finns när det gäller individualisering av miljöproblem. När globala miljöproblem framställs som en fråga om individuella livsstilsval innebär det att var och en av oss framstår som ansvarig för att bromsa utvecklingen genom att på egen hand förändra vårt beteende.

SYSTEMKRITIK BLIR LIVSSTILSPOLITIK

Utgångspunkten att miljöproblem kan och bör hanteras på individnivå har inte alltid varit självklar. Visserligen har individers miljörelaterade beteende undersökts sedan 1970-talet. Med hjälp av framförallt psykologiska teorier om attityder, vanor och beteenden har forskare försökt kartlägga

vad som skapar respektive försvårar miljövänligt beteende (Hargreaves, 2012). Men det finns likafullt exempel på miljöproblem som har resulterat i internationella överenskommelser snarare än att förknippas med individuellt ansvarstagande. Hanteringen av ozonlagrets uttunning och försurningen är två exempel. Dessa miljöproblem fick stor uppmärksamhet under 1980-talet (Gyberg & Rundgren, 2013:33f).

Miljösociologerna Rolf Lidskog och Göran Sundqvist (2011) menar att kopplingen mellan miljöproblem och livsstilsfrågor är ett uttryck för en ideologisk förskjutning som har skett under de senaste 30–40 åren. Tilltron till statens förmåga att styra samhället har minskat och flera statliga verksamheter har sålts ut. Som ett alternativ till staten har individers och marknadens handlingsutrymme betonats (se även Soneryd & Ugglå, 2011). De ideologiska förskjutningar som Lidskog och Sundqvist (2011) beskriver framträder i den svenska miljörörelsens utveckling under de senaste decennierna. Sociologen Magnus Boström (2001) har visat hur synen på miljövänliga livsstilar har förändrats inom miljörörelsen under de senaste decennierna. Han beskriver utvecklingen från ”alternativrörelsen”, där människor på olika sätt försökte förverkliga radikalt annorlunda livsstilar. Rörelsen övergick sedan till att tala om vad människor kunde göra inom ramen för sina redan existerande livsstilar. Förändringen kan uppfattas som ett sätt att göra miljöfrågor relevanta för en större grupp människor än dem som tilltalades av radikala alternativ. I och med miljöfrågornas nya inramning kom således den breda allmänhetens privatliv att involveras. Men samtidigt gick något förlorat. Utvecklingen innebar att den kritik som alternativrörelsen formulerade mot den västerländska livsstilens resursslöseri ersattes av konsumtionsvänliga råd om att handla miljömedvetet (Boström, 2001:176ff; 189f).

På liknande sätt menar idéhistorikern Jonas Anshelm i en studie av Svenska Naturskyddsföreningens, SNF:s, opinionsbildning att ett systemkritiskt miljöperspektiv var mer tongivande i föreningens arbete under 1960- och 70-talet än senare. Under dessa år inriktades arbetet mot förändringar av lagstiftningen, företagets agerande eller det politiska systemet, snarare än mot att påverka människors livsstilar (Anshelm, 2004). I mitten av 1980-talet växte så en ny arena för miljöpolitik fram inom SNF. Den nya inriktningen handlade om individers konsumentmakt. Konsum-

menterna ansågs ha rätt att få reda på vad deras inköp fick för miljökonsekvenser. De ansågs dessutom kunna göra skillnad genom exempelvis bojkott av varor. Det samhällskritiska miljöperspektivet som tidigare hade varit inflytelserikt i föreningen ersattes nu delvis av ett konsumentkritiskt perspektiv (Anshelm, 2004).

Hur frågan om individens roll historiskt har figurerat i den svenska socialdemokratins interna debatt om miljöproblem visar också på en avgörande skillnad mot idag (Anshelm, 1995; 2012). På Socialdemokraternas partikongress 1975 använde dåvarande jordbruksministern Svante Lundkvist, som var ansvarig för miljöfrågorna, individualisering av miljöproblem som ett exempel på förkastlig borgerlig politik. Samtidigt framställde han individens möjlighet att påverka miljöfrågorna som försumbar (Anshelm, 1995):

Hur ska den enskilde kunna styra den tekniska utvecklingen på ett sådant sätt att inte miljövärdena förstörs? Hur ska den enskilde kunna påverka de starka ekonomiska vinstintressen som ständigt är beredda att ödelägga miljön för profitens skull? Nej, det är endast genom samhället som människorna gemensamt kan klara den uppgiften (Svante Lundkvist, 1975, citerad i Anshelm, 1995:54).

Trots Lundkvists tydliga motstånd mot att betona enskilda individers roll omtalades frågan på ett annat sätt redan på nästa socialdemokratiska partikongress tre år senare (Anshelm, 1995). Det ger en antydning om utvecklingen som påbörjades i slutet av 1970-talet och ledde till att individuellt agerande fick alltmer uppmärksamhet inom miljöpolitiken (Soneryd & Uggla, 2011:35). I mitten av 1980-talet höll Ingvar Carlsson, som dåvarande miljöminister, ett tal som ger en bild av att individualiseringen av miljöansvar då kunde uppfattas som något förhållandevis nytt. Drygt tio år efter att partikollegan Lundkvist tydligt gjort motstånd mot ett individualiserat miljöansvar sa Carlsson:

Det jag talat om så här långt har varit samhällets ansvar för miljön. Det fritar dock inte en enda av oss från också ett personligt ansvar. Länge har vi haft den fula ovanan att hela tiden ställa frågan: "Och vad gör

samhället?” Utan att för ett ögonblick fundera över vad som ankommer på oss själva. Den tiden är definitivt förbi (Ingvar Carlsson, 1986, citerad i Lundgren, 1992:20).

Carlssons exempel på hur individer skulle ta sitt ansvar för miljön handlade om att resa mer miljövänligt, välja bättre batterier och hushålla med energi (Lundgren, 1992).

Anshelms (2012) studie av den nutida svenska politiska och offentliga debatten om klimatförändringarna visar att tilltron till individers förändringskraft och samhällspåverkan även var stor under 00-talets andra hälft. Inom det synsätt som dominerade debatten beskrevs förändrade konsumtionsval som en önskvärd styrning av marknadens utbud. Följden blev att individuella beteendeförändringar förstods som ett fördelaktigt sätt för samhället att hantera klimatförändringarna. De som förmedlade det här perspektivet var företrädare för de borgerliga regeringspartierna, näringslivet, delar av fackföreningsrörelsen och ledarsidorna i den liberala pressen.² Allmänheten gjordes viktig framförallt i rollen som konsument. Att konsumera utifrån kunskap om varors olika klimatpåverkan med hjälp av en tydligare klimatomärkning presenterades som ett önskvärt sätt för individer att agera. Samtidigt gjordes andra politiska nivåer och aktörer mindre avgörande. Politisk styrning genom investeringar, förbud eller ransoneringar, som skulle kunna rikta sig indirekt snarare än direkt till individer, gjordes inte aktuella inom det perspektiv som dominerade debatten. Däremot fördes sådana alternativ fram av andra, mindre inflytelserika röster (Anshelm, 2012).

Miljösociologerna Linda Soneryd och Ylva Ugglå (2011) kallar den inriktning som har växt fram inom den svenska miljöpolitiken för en *livsstilspolitik*. Kärnan i den politiken är att miljöproblemen formuleras som ett problem som handlar om individuella val. Ett tydligt exempel på hur klimatfrågan har blivit en form av livsstilspolitik är Naturvårdsverkets klimatkampanj i början av 00-talet. Kampanjen lyfte fram just individers möjligheter att agera. Soneryd och Ugglå menar att kampanjarrangörerna

-
2. Hand i hand med uppmaningarna till beteendeförändringar förmedlades en tro på kärnkraft, teknikutveckling och fortsatt tillväxt (Anshelm, 2012).

uppfattade en fokusering mot vad enskilda människor kan göra för att motverka miljöproblem som ett sätt att konkretisera miljöfrågorna och framställa dem som möjliga att hantera (Soneryd & Ugglå, 2011:65ff).³ Men genom att lyfta fram till synes enkla handlingar som en möjlighet att göra skillnad för klimatet förmedlade kampanjen också budskapet om att enskilda medborgare var viktiga aktörer som kunde bromsa utvecklingen. Det innebar att andra möjliga ansvarstagare eller strategier hamnade i skymundan.

I takt med att klimatförändringarna har fått en alltmer framträdande plats i miljödebatten har individualiseringstendensen visat sig på delvis nya sätt. Miljöpåverkan har till exempel översatts till koldioxidutsläpp (Swyngedouw, 2011). För individer har det inneburit att deras miljöpåverkan kan åskådliggöras i form av en personlig ”koldioxidbudget”. Miljöbelastningen har omvandlats till siffror. Koldioxidutsläpp orsakade av såväl resvanor som konsumtionsvanor kan då beräknas och framstå som ett mått på i vilken utsträckning olika individer belastar miljön (Carlsson-Kanyama, 2007:41; Lövbrand & Stripple, 2011:195f).

Internationellt har målet om hållbar konsumtion blivit en av hörnstenarna i synen på hållbar utveckling. Målsättningen har påverkat höginkomstländernas policyarbete kring miljöproblemen (Hobson, 2002). Själva målet vilar på ett antagande om att konsumtionsmönstren kan göras om för att bli ”hållbara”. Det trots att tendensen att räkna gram koldioxid tydligt visar att konsumtion i stort sett alltid innebär koldioxidutsläpp (Carlsson-Kanyama, 2007). Samtidigt förstärker inriktningen mot konsumtion föreställningen om att individer är de aktörer som ska förändras (Lidskog & Sundqvist, 2011:157).

KRITIKEN MOT DET INDIVIDUALISERADE MILJÖANSVARET

Även om fokuseringen på individers betydelse för att lösa globala miljöproblem har fått stort inflytande politiskt är den långt ifrån problemfri.

3. En slogan som användes var: ”Växthuseffekten – ett stort problem med många enkla lösningar” (Soneryd & Ugglå, 2011:66).

Den har kritiserats både för att vara otillräcklig, det vill säga harmlös som ett sätt att förändra samhällets miljöpåverkan, och för att bära på ett dolt politiskt budskap.

Kritiken kommer från både forskare och miljödebattörer och handlar till stor del om de politiska antaganden som möjliggör att individer hamnar i centrum för miljöpolitiken. Individualiseringen av miljöansvar får det nämligen att verka som att det förändrade klimatet framförallt beror på individers miljöpåfrestande livsstilar. Då verkar det samtidigt mindre viktigt att ifrågasätta de ekonomiska, politiska och materiella system där livsstilarna skapas och upprätthålls (Soneryd & Ugglå, 2011). Individualiseringen riskerar alltså att dölja andra, kanske mer lämpade, ansvarstagare och sätt att styra samhället i miljövänlig riktning (Berglez m.fl., 2009).

Ett tecken på att individualiseringen är ineffektiv som lösning på miljöproblem är att allt fokus på individen inte har fått den effekt som eftersträvas. Individers miljöpåfrestning ökar snarare än minskar (Hargreaves, 2012). Mot bakgrund av den utvecklingen kan även den forskning om individers miljöpåverkan som har pågått i flera decennier diskuteras. Den samhällsvetenskapliga miljöforskaren Tom Hargreaves (2012) menar att forskningen om miljövänligt beteende har misslyckats med både sin samhällsrelevans och sin användbarhet, trots att ämnet egentligen har stor potential att nå båda målen. Sociologen Elizabeth Shove är också kritisk mot den del av miljöforskningen som har studerat individers miljörelaterade attityder, beteendemönster och val. Hon menar att utgångspunkten i sig förlägger ansvar till och fäster hopp vid individer medan andra dimensioner döljs:

[...] the ABC [*attitude, behaviour, choice*] is a political and not just a theoretical position in that it obscures the extent to which governments sustain unsustainable economic institutions and ways of life, and the extent to which they have a hand in structuring options and possibilities (Shove, 2010:1274).

På ett snarlikt sätt poängterar den samhällsvetenskapliga miljöforskaren Kersty Hobson (2002) att begreppet hållbar konsumtion bär på dolda politiska budskap. Hobson framhåller att framställningen av individers

handlingsutrymme som en fråga om klimativänlig konsumtion innebär att lösningarna har anpassats för att stämma överens med en neoliberal samhällsordning. Individer tilltalas som konsument och marknaden ses som en naturlig arena för att hantera samhällsproblem. En sådan miljöpolitik hotar varken konsumtionens centrala roll eller marknadsfrihet. Istället blir det upp till individerna att agera *inom* systemet. Påtaglig förändring omöjliggörs samtidigt som inriktningen mot marknaden döljer andra, mer verkliga sätt att agera (Hobson, 2002).

Vissa forskare som har fokuserat på miljöproblemens individualisering menar att fenomenet kan betraktas som en form av politisk styrning (se t.ex. Paterson & Strippel, 2010; Lövbrand & Strippel, 2011; Hobson, 2013). Geograferna Ted Rutland och Alex Aylett menar exempelvis att projekt som syftar till att minska invånarnas miljöpåfrestning bör ses som ett sätt för kommunen eller staten att göra miljöproblemen till ett problem för individer (Rutland & Aylett, 2008). En annan effekt av att fokus hamnar på individens livsstil är att miljöfrågans politiska aspekter kan framstå som okontroversiella. Den samhällsvetenskapliga miljöforskaren Johan Hedrén menar att detta var konsekvensen av satsningen på Lokal Agenda 21 på 1990-talet där medborgare skulle involveras. Istället för att betraktas som politiska aktörer tilltalades människor som målgrupper för en redan fördefinierad och okontroversiell miljöpolitik (Hedrén, 2002:326f). Geografen Erik Swyngedouw (2011) hävdar att särskilt klimatpolitiken har präglats av en sådan falsk konsensus. Inför det överväldigande gemensamma hotet, som klimatförändringarna har beskrivits som, verkar det som att alla är överens. De val som görs kan då framstå som givna och opolitiska, trots att de inte alls är det. Den politiska teoretikern Chantal Mouffe (2008) har i andra sammanhang varnat för den typen av samförståndstänkande som Swyngedouw identifierar inom klimatpolitiken. Mouffe menar att den tidstypiska konfliktbefriade verklighetsbeskrivningen uttrycker ett *postpolitiskt* tillstånd. Det tillståndet beskriver hon som ett reellt hot mot demokratin. Orsaken är att föreställningen om konsensus döljer de intressekonflikter som alltjämt kvarstår. Istället för att diskuteras som politiska val kan politiska problem då komma att framstå som moraliska frågor om ”rätt” och ”fel” (Mouffe, 2008).

Individualiseringen av miljöfrågor är ett exempel just på hur en politisk

fråga kan komma att omformuleras till en fråga om moral. Istället för en öppet politisk diskussion om hur framtiden ska se ut kan fokus hamna på att de till synes ansvariga individerna ska göra "rätt" val. Klimatpolitiken blir då en fråga som ska hanteras av var och en i mataffären, på väg till jobbet eller inför semestern. Samtidigt kommer förutsättningarna för att hantera frågorna på individnivå i skymundan. Alternativa arenor för förändring förblir oproblematiserade och oprövade. Individualiseringen av miljöfrågorna kan därför ses som en postpolitisk avpolitisering av miljöproblemen. Denna avpolitisering sker alltmedan de politiska konflikterna och vägvalen i hög utsträckning finns kvar.

Jag menar att det finns goda anledningar att betrakta miljöproblemens individualisering som just politisk. Därför finns det också goda anledningar att undersöka den närmare. Den här avhandlingen handlar om hur det individualiserade miljöansvaret förstås och hanteras av dem som på olika sätt har gjorts ansvariga för miljöproblemens utveckling, nämligen individer.

MILJÖANSVARETS BETYDELSE FÖR INDIVIDER

Som jag nämnde tidigare argumenterar Beck och Beck-Gernsheim (2002) samt Bauman (1999; 2002a) för att individualiseringstendensen i samhället vilar på en falsk verklighetsbeskrivning. Inom den här beskrivningen av verkligheten förstås individer som fria att forma sina liv som de vill. Att människors liv styrs av både institutionella och relationella band till omgivningen görs mindre viktigt. Beck och Beck-Gernsheim skriver: "The western type of individualized society tells us *to seek biographical solutions to systematic contradictions*" (Beck & Beck-Gernsheim, 2002:xxii, kursivering i orig.). Kontrasten mellan ideal och erfarenhet i ett samhälle där individualiseringen är utbredd kan därför bli stor. Det skapas en förväntan på individer att vara fria och ha inflytande och makt över sina liv. Men det är högst osäkert om en sådan förväntan kan infrias.

Individualiseringen innebär alltså en risk att människor uppmuntras att söka efter individuella lösningar på problem som är gemensamma och ett resultat av strukturella förhållanden. Samma problematik uppstår när miljöproblemen individualiseras. Även där formuleras ett ideal om hur in-

divider ska agera. Men hur förenligt är det idealet med de förutsättningar som präglar människors olika livssituationer? Det är en viktig fråga för den här avhandlingen.

När individer hamnade i centrum av den svenska offentliga klimatdebatten (Berglez m.fl., 2009; Anshelm, 2012) tilldelades de en uppgift som tycktes ställa vissa krav. De beteendeförändringar som föreslogs ställde krav på kunskap, initiativtagande, inflytande och en möjlighet att sätta miljön framför andra värden eller behov. Individer förväntades således ha eller tillägna sig vissa egenskaper. Miljöforskarna Matthew Paterson och Johannes Strippel menar att själva koldioxiduppskattningarna förutsätter att individer förhåller sig på specifika sätt. Individer görs till självstyrande aktörer samtidigt som "deras" koldioxidutsläpp framstår som ett moraliskt problem och till exempel förknippas med skuld (Paterson & Strippel, 2010). Miljöforskaren och statsvetaren Eva Lövbrand kallar tillsammans med Johannes Strippel dessa önskade individer för *neoliberal subjekt*; de föreställs vara beräknande, självfokuserade och rationella (Lövbrand & Strippel, 2011).

Men hur sådan politisk styrning faktiskt inverkar på och uppfattas av individer är mer oförutsägbart än de generella ideal som styrningen verkar syfta till att främja (McKee, 2011; Hobson, 2013). Hobson (2002) menar att idén om hållbar konsumtion bygger på målet om att individer ska rationalisera sina livsstilar. Samtidigt visar hon att de personer som involverades i ett miljöprojekt där de förväntades rationalisera sina vanor inte alls reflekterade på det sätt som var avsett inom projektet. Istället väcktes olika former av motstånd och ifrågasättande av projektidéns förenkligheter. På liknande sätt är det möjligt att förhoppningarna om att individer ska ta ansvar för sin miljöpåverkan har lett till oväntade och kanske oönskade reaktioner hos den svenska allmänheten.

Vid en första anblick verkar idén om individuellt miljöansvar ändå ha gjort intryck på svenskarna. I årliga telefonintervjuundersökningar mellan 2007 och 2009 uppgav omkring hälften av de tillfrågade att de absolut kunde göra något för att bromsa klimatförändringarna. Ytterligare en knapp tredjedel svarade "ja, kanske" (Naturvårdsverket, 2009a). Budskapet om att klimatförändringarna går att motverka med hjälp av individuella beteendeförändringar verkar ha tagit skruv.

Vilken syn på individualiserat miljöansvar som människor har tagit till sig är mer oklart. När det individuella miljöansvaret formuleras i media eller av politiker sker det ofta i allmänna och opersonliga ordalag (Berglez m.fl., 2009). Men individer befinner sig i högst personliga livsomständigheter. Till exempel lever de i olika stora städer eller på landsbygden, har olika materiella förutsättningar, olika boendeformer, varierande familjekonstellationer och varierande inkomster. Alla dessa skillnader medför potentiellt olika syn på möjligheten att förändra sina levnadsvanor. Den efterfrågade förändringen kan därför i praktiken leda till olika förväntan på olika individer. Ändå tenderar den politiska och mediala retoriken på miljöområdet att framställa människor som fria från både materiella begränsningar och styrande samhällsstrukturer (jfr Shove, 2010; Soneryd & Uggla, 2011:72ff). Frågan om hur allmänna ideal om ansvarstagande för miljön konkret ska kunna översättas till personlig handling verkar överlämnas åt individerna själva.

I flera europeiska kvalitativa studier har individers tolkningar av innebörden av individualiserat miljöansvar visat sig vara mer komplicerade än de till synes enkla förslagen på förändringar i vardagen (se t.ex. Phillips, 2000). Individers upplevelser av sina livssammanhang, politikers agerande och sina möjligheter att göra skillnad har visat sig samspela på komplexa sätt med deras syn på sitt miljöansvar (se t.ex. Bickerstaff & Walker, 2002; Bickerstaff m.fl., 2008).

I en svensk kontext har miljöforskaren Karin Skill (2008) visat att individer verkar ha tagit till sig idén om att ha ett ekologiskt handlingsutrymme. Men vad som konkret ingick i detta handlingsutrymme var inte förutsägbart i relation till exempelvis direktiv från politiker eller medier. Skill menar istället att individers handlingsutrymme kan förstås som en konsekvens av både de tekniska system och samhälleliga normer som omger individer och individers förhandlingar av dessa system och normer. Jag menar att individers inställning till att förändra sin livsstil behöver förstås i relation till de konflikter, dilemman, möjligheter och fördelar som *individer själva* tillskriver ett individualiserat miljöansvar.

PROBLEMATISKA LIVSSTILAR

Även om idealet om ett individuellt miljöansvar verkar förutsätta ett ansvar som är lika för alla, så finns det i praktiken stora skillnader mellan olika individers, grupper och länders klimatpåverkan. Globalt sett är dessa skillnader avsevärda (Naturvårdsverket, 2010:21). Det är framförallt utsläpp från en rik minoritet av världens befolkning, däribland svenskar, som orsakar klimatförändringarna, samtidigt som helt andra och mer utsatta grupper drabbas först av konsekvenserna (IEA, 2012; Kaijser & Kronsell, 2013).

Även inom Sverige skiljer sig olika grupper klimatpåfrestning åt. Grupper med olika levnadsförhållanden orsakar miljöpåverkan i olika utsträckning. Levnadsförhållanden formas i hög utsträckning av inkomst (se t.ex. Rydham, 2013:100f). Människor med hög inkomst reser till exempel längre än människor med lägre inkomst och resor leder oftast till miljöpåverkan (Lindén, 2001:126f). Grupper som inte har råd eller väljer bort att konsumera belastar inte miljön lika mycket som grupper med hög konsumtionsnivå (Carlsson-Kanyama, 2007).

När miljöansvaret individualiseras kan det därför innebära att klimatförändringarna förstås som ett problem orsakat av grupper som på olika sätt är privilegierade. Närmare bestämt handlar det om individer som har råd att resa långt, konsumera mycket och bo stort. Fördelningen mellan olika individers miljöansvar idag kan därför förefalla både ojämn och orättvis. De med större möjligheter att konsumera och resa orsakar större miljöpåverkan. Det innebär också att individer med olika ekonomiska förutsättningar kan ha olika intressen och prioriteringar, både när det handlar om klimatförändringar och ett individualiserat miljöansvar (jfr Mouffe, 2008).

Det faktum att svensken i genomsnitt har ett globalt sett stort ekologiskt fotavtryck (Naturvårdsverket, 2010:21) väcker frågor om hur svenskar med arbete, bostad och en vana att resa utomlands ser på frågan om miljöansvar i relation till sina egna liv. Innebär den mediala och politiska uppmärksamheten på individuellt ansvarstagande att svenskar menar att deras livsstilar behöver förändras?

Intressant nog fann miljöforskaren Karin Bradley (2009) i sin avhand-

ling tecken på motsatsen. De svenskar som hon intervjuade talade om miljömedvetenhet på ett sätt som inte ifrågasatte den svenska medelklassens vanor. Livsstilar som präglades av stort boende, utlandsresande och hög konsumtion problematiserades inte alls som miljöbelastande. Istället sattes likhetstecken mellan svenskar och miljömedvetenhet. Bradley fann också att svenskar som faktiskt levde resurseffektivt redan idag, nämligen individer med begränsade ekonomiska resurser, inte synliggjordes som just miljövänliga. Resultatet visade därför att de maktförhållanden som råder mellan människor i samhället kan inordnas i miljöfrågorna. Det trots att det fanns en uppenbar möjlighet att resonera tvärtom och förstå de privilegierade som mest miljöansvariga. När Bradleys informanter tolkade innebörden av en miljövänlig livsstil så återskapade de därför normer knutna till etnicitet och klass på ett sätt som riskerade att förstärka existerande hierarkier mellan människor samtidigt som det dolde de livsstilar som i högst utsträckning belastar miljön. Peter Berglez med flera (2009) har därtill poängterat att nyhetsrapporteringen om klimatförändringarna i Sverige under mitten av 00-talet inte bara individualiserade miljöansvaret utan också präglades av tendenser till nationalisering. Trots att problemet har en global karaktär inriktades rapporteringen på Sverige. I vissa fall glorifierades Sveriges insats och position på ett sätt som skulle kunna tolkas som en bild av Sverige som föregångsland gällande klimatfrågor.

Både Bradleys och Berglez med fleras analyser åskådliggör att klimatförändringarna behöver förstås i relation till flera olika samverkande maktordningar. Det är något som också har poängterats av de feministiska miljöforskarna Anna Kaijser och Annica Kronsell (2013) som lyfter fram vikten av att belysa klimatförändringarna i relation till olika former av ojämlikheter och sociala kategoriseringar. Det finns alltså anledning att ställa frågor om vilka former av ojämlikheter och hierarkier som uppstår eller utmanas när individer i Sverige förhåller sig till ett individualiserat miljöansvar.

Ett område där dessa ojämlikheter riskerar att utspela sig är i relation till genus. Det finns flera tecken på att genus och miljöfrågor hänger samman. Kvinnor verkar till exempel genom vissa beteenden eller förhållningssätt tilldela sig själva större miljöansvar än män (Lindén, 2001:115;

Polk, 2003). Studierna väcker frågan om det finns genus specifika förväntningar på ansvarstagande för miljön.

I en genomgång av internationella studier som har försökt mäta kvinnors och mäns attityder och beteenden i relation till miljön drar miljöpsykologen Lynnette Zelezny med flera (2000) slutsatsen att kvinnor har visats rapportera större miljömedvetenhet än män (jfr Shields & Zeng, 2012). Samtidigt är miljömedvetenhet ett mycket heterogent begrepp som berör en mängd olika sakfrågor (Davidson & Freudenburg, 1996). Individers syn på miljön behöver därför betraktas som ett heterogent och föränderligt fenomen. Olika individers förhållningssätt påverkas rimligen både av vilka sakfrågor som står i centrum och hur dessa förknippas med individers erfarenheter och livsomständigheter.

En annan skillnad mellan män och kvinnor som brukar lyftas fram är att män reser mer än kvinnor oavsett inkomst (Lindén, 2001:127; Rømer Christensen m.fl., 2007:42ff). Det finns också skillnader mellan mäns och kvinnors energiförbrukning. I Europa belastar mäns beteende miljön mer än kvinnors beteende (Räty & Carlsson-Kanyama, 2009). Men om orsaken är att kvinnor i högre grad ser sig som förpliktigade att minska sin energiförbrukning för miljös skull går inte att säga. Humanekologen Merritt Polk (2003) menar att kvinnor uppvisar en större potential att miljöanpassa sitt resande än vad män gör. Detta grundar sig delvis i att kvinnor och män i studier har gett uttryck åt olika förhållningssätt till bilen. Kvinnor har visat sig vara mer bilkritiska än män och mer positiva till politiska åtgärder som minskar bilismens miljöpåverkan.

Ett annat sätt att analysera genus i relation till miljöfrågor fokuserar på män och maskuliniteter. Studierna jag nämnde ovan kan tolkas som tecken på att män belastar miljön i högre grad än kvinnor. Vissa feministiska forskare har satt den globala miljöförstörelsen i samband med mäns globala dominans och inflytande. Genusforskaren Rosi Braidotti med flera (1994) har tolkat miljöproblemens allvar som en konsekvens av att maskulina värderingar har haft alltför stort inflytande över världspolitiken (se även Seager, 1993). Den feministiska teoretikern Stacy Alaimo (2009) analyserar Bushadministrationens miljöignorans som ett uttryck för en specifik form av stereotyp maskulinitet.

Vissa genusforskare ser alltså en koppling mellan miljöignorans och

specifika maskulinitetsideal. Samtidigt är den feministiska forskningsinriktning som Alaimo representerar noga med att inte ta för givet att maskuliniteter och femininiteter är reserverade för manliga respektive kvinnliga kroppar (Alaimo, 2009). Istället betraktas de som idétraditioner eller ideal och värderingar som förknippats med män men även kan införlivas av kvinnor (Halberstam, 1998; Nordberg, 2004).

Kaijser och Kronsell (2013) påpekar att det finns risk för stereotypisering när olika sociala kategoriseringar samspelar med miljöfrågorna. Kvinnor kan till exempel komma att förstås som offer eller som naturbundna omsorgsgivare. Samma risk gäller rimligtvis män. De riskerar att uppfattas som ansvariga och samvetslösa miljöbovar när genus och miljöfrågor samspelar i olika sammanhang.

Frågan är hur stor roll dessa kategoriseringar och generaliseringar spelar när individer förhåller sig till det ansvar för miljön som de har tilldelats. Förknippas miljöignorans med män eller maskulina ideal medan miljömedvetenhet sammanförs med kvinnor eller omsorgstagande? Innebär det i så fall olika utgångspunkter för män och kvinnor som förhåller sig till ett individualiserat miljöansvar?

TA ANSVAR FÖR SITT RESANDE

I diskussioner om vad individer kan göra för miljön blir ofta förändrat resande ett framträdande exempel. Att minska på bilkörningen, cykla mer eller låta bli att flyga lyfts fram som positivt när frågan diskuteras på olika samhällsarenor (se t.ex. Berglez m.fl., 2009; Världsnaturfonden, 2013). Samtidigt är bilresande förknippat med många positiva värden för människor, såsom frihet och självständighet (Maxwell, 2001).

Positiva värden är sannolikt också knutna till utlandsresande. Humanekologen Lotta Frändberg (2009:652) menar att utlandsresande är en del av individers sätt att visa upp och tillskrivas kulturellt anseende. På så vis kan utlandsresan betraktas som en form av konsumtion och precis som andra konsumtionsformer användas för att uttrycka identitet, klass, livsstil och värderingar (se också Munt, 1994; Andersson, 2011a:39). Inom turismforskning beskrivs en tendens där utlandsresande har börjat betraktas som en normal del av vardagen snarare än en extraordinär

omständighet (Gössling & Hall, 2006:4; Frändberg, 2009:649; 651). Det innebär också att personer som av någon anledning inte reser riskerar att framstå som mer avvikande än tidigare (Shaw & Thomas, 2006:211; Frändberg, 2009:652f).

Resandet är mångfacetterat eftersom det rymmer allt från sällsynta semesterresor till vardaglig arbetspendling. När miljöansvaret individualiseras riskerar dock avkopplingen på semestern att framstå som en brist på ansvarstagande. I en rapport från dåvarande Luftfartsstyrelsen 2007 om flygets miljöpåverkan gjordes en koppling mellan semesterresande och dåligt samvete (se även Skill, 2008).

Det svenska folket flyger till Thailand som aldrig förr, en klimatsynd som fler och fler får dåligt samvete över men som få i realiteten väljer bort av miljöskäl (Luftfartsstyrelsen, 2007:4).

Att resande i vissa former hamnar i motsättning till individuellt miljöansvar, samtidigt som det upplevda behovet av förflyttning eller avkoppling antagligen kvarstår, kan leda till nya dilemman för individer. Vad händer exempelvis med synen på semestern när den förknippas med både avkoppling och pågående klimatförändring?

Samma dilemman kan väckas av olika konsumtionsval. Å ena sidan är konsumtionen belastande för miljön. Å andra sidan talas det om vikten av att konsumera miljövänligt (Jackson, 2005; Anshelm, 2012:30ff). Därtill finns det starka kulturella ideal som förespråkar konsumtion (Bauman, 2008). Hur ser individer i ett sådant samhälle på att deras privata val, till exempel när det gäller resor, framställs som avgörande för miljön?

Frågan är vilka resonemang som skapas i kölvattnet av dessa dilemman och vilka alternativa livsstilar som människor anser sig ha att tillgå. Införlivar individer målsättningarna om ansvarstagande genom att förstå sig själva som självstyrande, ansvariga och koldioxidräkande? Eller leder det individualiserade miljöansvaret snarare till dåligt samvete, känslor av maktlöshet och obehag inför framtiden?

Meningsskapandet kring det individualiserade miljöansvaret är inte förutsägbart. Det kan leda till att vissa individer och vissa förmågor ses som berömvärda medan andra personer eller förhållningssätt framstår

som ansvarslösa. Ansvarsfördelningen mellan olika individer men också mellan staten och individerna kan komma att ifrågasättas. Vart individer riktar kritik är inte heller förutsägbart. Kanske uppstår nya och specifika former av motstånd mot det individualiserade miljöansvaret. Hur sådant motstånd i så fall artikuleras och om det leder till att ansvarsfördelningen ifrågasätts är centrala frågor för den här studien.

SYFTE OCH FORSKNINGSFRÅGOR

Den offentliga uppmärksamhet och det politiska genomslag som ett individualiserat miljöansvar har fått innebär alltså att olika aktörer har lagt mycket specifika förväntningar på individers axlar. Därför är det högst väsentligt att ta reda på hur individer ser på och resonerar kring det ansvar som de har tilldelats. Att utforska hur olika individer ställer sig till ett individualiserat miljöansvar är en central målsättning för avhandlingen. För att göra det kommer det individualiserade miljöansvaret att betraktas som en *diskurs*. Diskurser är specifika sätt att beskriva och förstå världen.⁴ *Diskursen om individuellt miljöansvar* känns igen genom att den förlägger en väsentlig del av ansvaret att motverka miljöproblem på allmänheten.

Syftet med avhandlingen är att undersöka hur individer begripliggör och förhandlar diskursen om individuellt miljöansvar i gruppssamtal.

Mot bakgrund av det vill jag föra en kritisk diskussion av det individualiserade miljöansvaret där individers perspektiv står i centrum. Det gör jag genom att undersöka vad som händer när individer *förhandlar*⁵ ansvarets innebörd och relevans i relation till de livsomständigheter och behov som de tillmäter vikt i sina liv. Hur *positionerar* sig individer i relation till det individualiserade miljöansvaret och hur ser de på sin roll? Jag menar att det också är viktigt att undersöka vilka egenskaper hos individer som görs eftersträvningsvärda när individer tolkar det individualiserade miljöansvaret. Det gör jag genom att analysera de föreställningar om individer som framträder i gruppssamtalen och undersöka om de leder till att vissa förhållningssätt eller vissa individer görs problematiska eller oproblematis-

4. I nästa kapitel utvecklar jag min syn på diskurser.

5. Se "Förhandlingsprocessens olika aspekter" i kapitel två.

tiska. Därtill vill jag belysa de eventuella motståndshandlingar som individer kan ägna sig åt. Gör individer motstånd mot individualiseringen av miljöansvar och hur ser sådant motstånd i så fall ut?

För att kunna undersöka hur det individualiserade miljöansvaret görs begripligt av olika individer analyserar jag gruppsamtal mellan människor som befinner sig i olika sammanhang och livssituationer. Dessa samtal skapar en möjlighet att studera en förhandlingsprocess mellan samtalsdeltagarna. Avhandlingen inriktas särskilt mot hur individer förhandlar ett individualiserat miljöansvar för resor men berör även miljöansvar inom andra områden.⁶

Analysen undersöker och besvarar följande forskningsfrågor:

- Hur återskapar eller utmanar individer diskursen om individuellt miljöansvar i gruppsamtal?
- Hur positionerar sig individer i relation till diskursen och hur förhandlar de då diskursens innebörd och relevans i relation till sina egna och andras livsomständigheter och behov?
- Vilka olika diskurser aktualiseras i relation till den individualiserade miljödiskursen och hur positionerar sig individer inom ramen för dessa?
- Hur gör individer vissa egenskaper eller förhållningssätt eftersträvarsvärda när de positionerar sig i relation till det individualiserade miljöansvaret? Vilka subjektspositioner görs problematiska respektive oproblematiska?
- Hur förhandlar individer olika genusdiskursers innebörd och relevans i relation till diskursen om individuellt miljöansvar?

DISPOSITION

I nästa kapitel presenteras de teorier och begrepp som jag använder för att analysera hur individer i gruppsamtal förhåller sig till ett individualiserat

6. Anledningen till att studien berör individuellt miljöansvar i bred bemärkelse men särskilt inriktar sig mot resande är att det i fokusgrupperna visade sig vara svårt för samtalsdeltagarna att avgränsa diskussionen till enbart miljöansvar för resor.

miljöansvar. Kapitlet innehåller en beskrivning av den diskursteoretiska inriktning som jag har influerats av samt de begrepp som används för att analysera hur samtalsdeltagarna begripliggör och förhandlar diskursen i samtalen.

I kapitel tre går jag igenom den forskning som hittills har bedrivits om individer och miljöansvar. Jag berör fyra forskningsfält som i olika grad har påverkat studiens utformning.

Kapitel fyra inleds med en beskrivning av studiens huvudsakliga metod för insamling av material, nämligen fokusgrupper, och en motivering till varför denna metod passar för studiens syfte. Urvalet av samtalsdeltagare till fokusgrupperna diskuteras och motiveras, följt av en presentation av de tolv grupperna samt en genomgång av hur samtalen gick till. Kapitlet avslutas med en beskrivning av analysprocessen och tematiseringen av materialet.

Därefter följer avhandlingens fyra empiriska kapitel. De tre första av dessa kapitel skildrar hur samtalsdeltagarna intog olika förhållningssätt i relation till diskursen om individuellt miljöansvar.

I det första av dessa, kapitel fem, introducerar jag begreppet *ansvarsrelaterade positioneringar*, som belyser hur samtalsdeltagare förhöll sig till diskursen om individuellt miljöansvar även när de inte sa sig leva upp till den. Därefter fokuserar jag främst på de samtalsdeltagare som talade om sig själva som personer som tog ansvar för sin miljöpåverkan. Jag visar hur de beskrev sin miljöanpassade livsstil som enkel och fördelaktig men också hur deras ansvarstagande kom att framstå som mer komplicerat i relation till omgivningen.

Kapitel sex handlar om hur samtalsdeltagarna utsatte den individualiserade miljödiskursen för det som jag kallar *passivt motstånd*. I kapitlet framgår hur de använde olika konkurrerande diskurser och med hjälp av dessa förhandlade den individualiserade miljödiskursens innebörd och relevans.

I kapitel sju inriktar jag mig på hur samtalsdeltagarna ifrågasatte och gjorde *aktivt motstånd* mot diskursen om individuellt miljöansvar. Jag identifierar tre olika motdiskurser som på olika sätt underminerade antagandet om individer som lämpliga ansvarstagare för miljöproblemen.

I det sista empiriska kapitlet, kapitel åtta, visar jag hur samtalsdelta-

garnas förhandlingar av olika genusdiskurser parallellt med diskursen om individuellt miljöansvar ledde till att kvinnor och män tilldelades olika förhandlingspositioner.

Kapitel nio är avhandlingens slutdiskussion. Där sammanfattar jag avhandlingen som helhet. Jag resonerar kring samspelet mellan studiens teoretiska utgångspunkter, dess viktigaste begrepp och syfte. Jag summerar vad de empiriska kapitlen har visat och vad jag anser är studiens bidrag. Sedan diskuterar jag vilka individer som framstått som lämpliga att axla det individuella miljöansvaret och vilka som gjorts mindre lovvärda. Jag kommenterar samtalsdeltagarnas hantering av positionen som "svensk västerlänning". Därefter argumenterar jag för att analysen har visat på flera problem och diskuterar på vilka sätt dessa är förknippade med den individualiserade miljödiskursens dominans, verklighetsbeskrivning och ansvarsfördelning.

2

Individer förhandlar diskurser och positioner

Inledningsvis argumenterade jag för att individualiseringen av miljöfrågor har slagit igenom som ett etablerat sätt att förstå vem som kan och bör agera för att bromsa klimatförändringarna (Berglez m.fl., 2009; Hobson, 2002; Soneryd & Ugglå, 2011). Med den utgångspunkten kommer jag i den här studien att ställa frågor om hur det individualiserade miljöansvaret har influerat olika individer. Hur förstår de sin roll? Hur ställer de sig till ett individuellt ansvarstagande för miljön och hur förhandlar de innebörden och relevansen av ett sådant ansvar?

I det här kapitlet går jag igenom de teoretiska utgångspunkter som jag sedan använder för att analysera individers ställningstaganden och förhandlingar av individuellt miljöansvar. Jag presenterar de analytiska begrepp som används i avhandlingens empiriska kapitel. Det innebär att jag inledningsvis går igenom min förståelse av *diskursbegreppet* och hur olika diskurser förhåller sig till varandra. Därefter tydliggör jag min syn på *förhandlingsbegreppet* och individers handlingsutrymme i relation till diskurserna. Sedan följer en beskrivning av hur jag ser på individers uttalanden i samtal och hur de kan hänga samman med både den individualiserade miljödiskursen och individers känsla av ett ”jag”. För att analysera detta tar jag hjälp av begreppen *subjektsposition* och *positionering*. Jag skiljer också på olika typer av subjektspositioner. Dels pekar jag på det särskilda med de subjektspositioner som formas av *genusdiskurser* eller avser olika

sociala kategorier. Dels använder jag begreppen *problematiska* respektive *oproblematiska* subjektspositioner, för att visa hur vissa egenskaper och förhållningssätt kan göras förståeliga medan andra görs svårbegripliga när individer förhandlar diskurser i samtal.

DISKURSFÖRSTÅELSE

Jag använder *diskursbegreppet* för att undersöka individers ställningstaganden och förhandlingar i relation till det individualiserade miljöansvaret. Det hjälper mig att synliggöra att olika sätt att förstå och benämna vem som har ansvar för att motverka miljöproblem ingår i specifika verklighetsbeskrivningar. Särskilt en verklighetsbeskrivning är central för avhandlingen. Det är den som förstår och beskriver individer som centrala aktörer för att motverka miljöproblem. Jag kallar den för *diskursen om individuellt miljöansvar*. Ibland benämner jag den också som den individualiserade miljödiskursen. Det viktiga i sammanhanget är att diskursen förlägger en väsentlig del av ansvaret för miljöproblem på allmänheten, vilket jag beskrev i föregående kapitel.

Med hjälp av ett diskursanalytiskt perspektiv undersöker jag vad det betyder för människor att, inom ramen för en sådan diskurs, tilldelas ansvar för sin miljöpåverkan. Den syn på diskurser som jag ansluter mig till bygger vidare på filosofen Michel Foucaults arbete. Kulturteoretikern Stuart Hall tolkar Foucaults diskursbegrepp så här:

By "discourse", Foucault meant "a group of statements which provide a language for talking about – a way of representing the knowledge about – a particular topic at a particular historical moment [...]." (Hall, 2001:72)

Det här synsättet riktar fokus mot de tankar, ord och praktiker som får en verklighetsbeskrivning att framstå som meningsfull (Hall, 2001). Diskurser förmedlar alltså mening. Utöver det faktum att diskurserna beskriver världen på ett sätt som bidrar med mening är diskurserna delaktiga i att forma den värld som de beskriver. Den här synen på diskurser delas av många diskursteoretiker. Lingvisten Norman Fairclough beskriver den så här:

[...] a constitutive view of discourse, which involves seeing discourse as actively constituting or constructing society on various dimensions: discourse constitutes the objects of knowledge, social subjects and forms of "self", social relationships, and conceptual frameworks (Fairclough, 1992).⁷

Jag utgår också ifrån att det inte går att skilja på "beskrivningarna av verkligheten" och själva "verkligheten". Beskrivningarna av världen och upplevelserna av den är alltför intimt sammanvävda. Diskurserna är inblandade både när vi förstår fenomen och när vi förhåller oss till erfarenheterna av dessa fenomen (Laclau & Mouffe, 1987). Det här leder till slutsatsen att diskurserna omskapar världen när de används. Diskurser kan dock inte konstituera världen utan att människor är inblandade. Någon måste använda diskurserna. När individer talar använder de sig av diskurser och är på samma gång delaktiga i att forma världen eller någon del av den (Weedon, 1987). I den bemärkelsen är tal, eller rättare sagt den diskursanvändning som tal utgör, en *performativ* handling. Diskursanvändningen bidrar till att skapa den värld som den gör meningsfull (Butler, 1993:2).

Samma synsätt tillämpas på individer och vad som får dem att förstå sig själva på vissa sätt. Performativitetsbegreppet har till exempel använts för att beskriva hur individer förkroppsligar genusdiskurser genom att förstå sig själva med hjälp av dessa diskurser och införliva dem med sina kroppar. Antropologen Don Kulick har dock framhållit att begreppet lika mycket handlar om de subjekt som inte "blir till" och de möjligheter som blir förbisedda (Kulick, 2003:140). Kulick pekar således på vikten av att fråga sig vad som utesluts, omöjliggörs eller görs obegripligt av olika diskurser. När jag studerar diskursanvändning som ett sätt för individer att delta i forandet av världen intresserar jag mig därför både för hur

-
7. Norman Faircloughs syn på diskurser skiljer sig ifrån min på den punkten att han särskiljer det diskursiva från det "icke-diskursiva" (Winther Jørgensen & Phillips, 2000:25ff). Jag menar att det icke-diskursiva inte går att förstå och därför inte heller går att analysera (Laclau & Mouffe, 1987). Däremot delar vi uppfattningen att diskurser skapar världen, vilken återges i citatet och härstammar från Foucaults arbete.

individer *görs* och *inte görs* i sin användning av diskurser, det vill säga, både vad diskurserna möjliggör och vad de försvårar.

Språket är centralt inom diskursteorin. Språket anses inte ha någon för alltid fastslagen eller stabil mening. Istället är det en arena där förändring sker och där diskurser kan ifrågasättas och förskjutas (Weedon, 1987). Språket är en arena för "politisk strid":

Once language is understood in terms of competing discourses, competing ways of giving meaning to the world, which imply differences in the organization of social power, the language becomes an important site of political struggle (Weedon, 1987:24).

Jag ansluter mig till ett diskursteoretiskt perspektiv som förenar diskursteori med feministisk och poststrukturalistisk teori. Jag har särskilt influerats av de feministiska poststrukturalisterna Chris Weedon (1987) och Judith Baxter (2002; 2003). De tar fasta på utgångspunkten att diskurser formas av maktrelationer i samhället. Det gör att de förstår individens diskursanvändning som en arena där maktrelationer både uppträder och förhandlas (Weedon, 1987:108; Baxter, 2003:46ff).

Som jag nämnde ovan är en grundläggande utgångspunkt inom den diskursteori som jag använder att världen enbart når oss genom diskurser. Nu ska jag gå närmare in på hur den utgångspunkten motiveras och vad den innebär. För det första innebär den att världen utanför diskurserna inte går att förstå. För att kunna förstå behöver vi nämligen något att förstå *med*. Vi behöver verktyg som hjälper oss att tolka, sortera och bedöma något. Det är detta verktyg som kallas för diskurs. Det innebär att vi inte kan uppleva någonting utan att använda oss av diskurser för att förstå vad vi upplever. Upplevelser formas alltid av eller i relation till redan existerande beskrivningar av hur världen är (Laclau & Mouffe, 1987; Baxter, 2003:9f).

För det andra innebär den här utgångspunkten en viss syn på den materiella världen. Den medför inte att materialitet inte har betydelse. Däremot tar den för givet att människor inte kan uppleva eller förstå vare sig idéer, händelser eller materiella fenomen i världen i ett tillstånd som är fritt från existerande, betydelsebärande tolkningar av dessa. Med andra

ord: diskurserna finns alltid där före upplevelsen och gör anspråk på att få tala om för oss vad det är vi ser (Laclau & Mouffe, 1987; Baxter, 2003:9f). Den poststrukturalistiska och feministiska teoretikern Judith Butler har visat hur den här utgångspunkten i högsta grad gäller begreppen kön och genus inom den feministiska teorin. Hon har framhållit att vår förståelse av vad det kroppsliga *kön* är aldrig kan gå utanför det som åsyftas med begreppet *genus*, det vill säga det sociala, kulturella och historiskt specifika. Därmed poängterar hon att det som människor har förstått som något icke-socialt och oföränderligt tvärtom är kontextuellt och föränderligt. "Kön" kan helt enkelt aldrig bli begripligt utan att förstås med hjälp av diskurser om vad kön är (Butler, 2007:55f).

För det tredje innebär den här utgångspunkten att det pågår en ständig strid om vilka diskurser som ska få företräde. Eftersom det finns en mängd olika diskurser som beskriver samma delar av världen, eller olika delar av den, så är människors tolkningsmöjligheter inte förutbestämda. Tvärtom råder det en form av konkurrens om att få beskriva verkligheten. Vissa diskurser blir dominerande i en viss tid och i ett visst sammanhang. Därefter kan de förlora sin dominerande position (Weedon, 1987; Baxter, 2003). När individer förhandlar diskursers relevans kan en viss diskurs komma att ifrågasättas. Det innebär att både diskursernas innebörder och relationerna mellan dem är föränderliga. De är "tillfälliga tillslutningar" som där och då "fixerar betydelsen på ett bestämt sätt" (Winther Jørgensen & Phillips, 2000:36). Denna tillslutning kan sedan komma att omförhandlas eller förkastas när individer använder diskursen eller ifrågasätter den med hjälp av andra diskurser (Torfing, 1999:84f).

Eftersom diskurser skapar mening påverkar de i högsta grad människors syn på världen och på sig själva. De förmedlar värderande beskrivningar, presenterar vissa förhållningssätt som förståeliga och gör andra svårbegripliga eller osynliga. En diskurs kan få människor att betrakta sina livsomständigheter eller känslor på ett visst sätt eftersom den upplevelsen eller erfarenheten har gjorts synlig och tillgänglig inom ramen för diskursens verklighetsbeskrivning. Diskurser kan på så vis både möjliggöra och rättfärdiga ett visst sätt att vara och bete sig i världen. Eftersom den här studien handlar om huruvida diskursen om individuellt miljöansvar får vissa ställningstaganden och ansvarsfördelningar att framstå som givna,

är den feministiska poststrukturalistiska och diskursteoretiska utgångspunkten således användbar.

Makt

Det här för med sig en viss syn på makt. Foucault har poängterat att makt inte är en egendom som någon kan inneha. Makten är istället både det som skapar möjligheter och det som begränsar möjligheterna. Möjligheten att över huvud taget förstå sig själv som en individ avgränsad från andra individer och som bärare av vissa egenskaper, behov och känslor är ett resultat av maktens verkan (Foucault, 1980). Den diskursiva makten handlar därför om makten att kunna förstå.

It is never localised here or there, never in anybody's hands, never appropriated as a commodity or piece of wealth. Power is employed and exercised through a net-like organization. And not only do individuals circulate between its threads; they are always in the position of simultaneously undergoing and exercising this power. [...] In fact, it is already one of the prime effects of power that certain bodies, certain gestures, certain discourses, certain desires, come to be identified and constituted as individuals (Foucault, 1980:98).

Foucaults syn på makt är på sätt och vis inbyggd i det diskursbegrepp som används i den här studien. Eftersom möjligheten att förstå och uttala något utgår från diskurser så är innebörden av de tillgängliga diskurserna ett uttryck för makt. Deras styrning av seendet kan möjliggöra och premiera vissa sätt att förstå sig själv som individ. Att kunna förstå sig själv som ansvarig eller ansvarsfri i relation till sin miljöpåverkan är således ett uttryck för makt. I avhandlingen undersöker jag hur en sådan förståelse blir möjlig. Men jag kommer också att undersöka hur den kan utmanas.

Det är inte enbart diskursernas innebörd som är ett uttryck för makt utan också relationerna mellan diskurser. Jag utvecklar min syn på dessa relationer nedan.

FÖRHANDLINGEN AV DISKURSER

Människors meningsskapande kännetecknas sällan av bara en enda diskurs. Istället finns det i stort sett alltid flera konkurrerande diskurser som influerar förståelsen av ett fenomen. När individer talar om miljöfrågor, resande och ansvar så använder de sig av diskurser som har blivit tillgängliga för dem genom olika sammanhang som de har tagit del av. Diskurserna rör sig mellan dessa sammanhang. De är gemensamma förklaringsmodeller som många människor delar med varandra (Weedon, 1987; Baxter, 2003). Men olika diskurser kan som sagt vara olika dominerande. Weedon framhåller att de mest dominerande diskurserna i samhället är institutionellt förankrade. De har format till exempel lagstiftningen, välfärdssystemen och organiseringen av familjen. Det är dock inte bara institutionalisering som kan göra vissa diskurser dominerande. Människors användning av diskurserna bidrar också till detta. När individer använder diskurser förmedlar de samtidigt en bedömning av diskursernas giltighet i olika specifika sammanhang. Eftersom individer kontinuerligt har möjlighet att använda andra diskurser än de dominerande, finns det även möjlighet för individer att göra motstånd mot diskurser (Weedon, 1987:109f).

De dominerande diskurserna inverkar på hur människor vill förstå sig själva och framstå inför andra. De förmedlar såväl tabun som eftersträvarsvärda sätt att uppträda, och kan i förlängningen få vissa beteenden att normaliseras eftersom dessa förstås som begripliga och berömvärda (Weedon, 1987:109). I de empiriska kapitlen kallar jag sådana eftersträvarsvärda sätt att uppträda för *ideal*. Då syftar jag på att det berömvärda i vissa sätt att bete sig kan liknas vid ett idealiserat beteende. När jag talar om förekomsten av ideal inom ramen för olika diskurser vill jag således poängtera att diskursen kan föreskriva vissa beteenden, när den beskriver verkligheten på ett visst sätt. I den här studien blir idealet om en miljövänlig livsstil särskilt aktuellt.

Olika typer av diskurser

I avhandlingen har jag valt att skilja mellan olika typer av diskurser för att kunna undersöka den konkurrens om tolkningsföreträde som pågår

mellan dem. Med hjälp av begreppen *dominerande diskurser*, *stödjande diskurser*, *konkurrerande diskurser* och *motdiskurser* kan jag belysa olikheterna mellan de diskurser som förekommer i samtal och tydliggöra relationerna diskurserna emellan.

Begreppen motdiskurser och konkurrerande diskurser har använts tidigare av bland annat Foucault (2002), Weedon (1987) och Baxter (2003). Ingen av dessa tre diskursteoretiker går dock närmare in på skillnaderna mellan diskurstyperna eller hur de förhåller sig till varandra. Det har jag för avsikt att göra. Men först ska jag ge en kort bild av hur de teoretiker som jag har inspirerats av har använt begreppen.

Foucault använder begreppet motdiskurs bland annat när han skriver om homosexualitet. Homosexualitet fungerar som en motdiskurs till den normaliserade heterosexualiteten. Motdiskursen dök upp först när bland annat psykiatrin började tala om vad den såg som en sexuell avvikelse eller perversion. Motdiskursen var alltså inbegripen i en hierarki mellan "normal" och "icke-normal" sexualitet. Trots det menar Foucault att den också innebar nya möjligheter. Den ledde till att det uppstod ett utrymme där "homosexualiteten började tala om sig själv, kräva sitt berättigande och kräva att bli betraktad som 'naturlig'" (Foucault, 2002:111). Motdiskursen möjliggjorde alltså nya sätt att tänka kring och förstå sexualitet genom att utgöra en motpol till den dominerande diskursen som normaliserade heterosexualitet.

Weedon använder begreppet motdiskurs (*reverse discourse*) på ett snarlikt sätt när hon skriver att motdiskursen möjliggör för "underordnade individer att tala i sin egen rätt" (Weedon, 1987:109, min översättning). Hon framhåller att feministiska diskurser i många sammanhang fungerar som motdiskurser:

Yet even where feminist discourses lack the social power to realize their version of knowledge in institutional practices, they can offer the discursive space from which individuals can resist dominant subject positions (Weedon, 1987:110f).

Både Foucault och Weedon menar alltså att närvaron av en motdiskurs möjliggör för individer att göra motstånd mot dominerande diskursers

verklighetsbeskrivningar, även om motdiskursens inflytande är marginellt. Motdiskursen erbjuder ett helt annat, nästintill motsatt, sätt att förstå sig själv i världen och har på så vis en radikal funktion.

Både Weedon och Baxter använder sig av begreppet konkurrerande diskurser (*competing discourses*). Baxter framhåller att individer kan göra motstånd mot en diskurs genom att använda sig av en annan diskurs. Själva närvaron av flera diskurser möjliggör den formen av motstånd. Motstånd sker således med hjälp av en konkurrerande diskurs (Baxter, 2003).

Sammantaget används alltså båda begreppen, motdiskurs och konkurrerande diskurs, för att beskriva hur individer kan göra motstånd mot dominerande diskurser. Skillnaden mellan dessa två motståndsmöjligheter är däremot mer vag, och jag vill därför tydliggöra den. När jag preciserar begreppens innebörd leder det till att jag också använder dem på ett något annorlunda sätt än Foucault (2002), Weedon (1987) och Baxter (2003) gör. Jag har även valt att lägga till begreppet stödjande diskurser.

Poängen med den här begreppsutvecklingen är att jag vill nå en nyanserad förståelse av de förhandlingar av diskurser som individerna i studien ägnade sig åt i gruppamtalen. Behovet av att belysa användningen av fler diskurstyper och precisera skillnaderna kommer av att individerna i studien visade sig förhålla sig till den individualiserade miljödiskursen på ett mångfacetterat sätt. Att kalla alla former av ifrågasättanden av diskursen som försiggick för motstånd föreföll som en alltför generell beskrivning av de olika motståndshandlingar som samtalsdeltagarna ägnade sig åt. I samband med vissa ifrågasättanden utmanades inte diskursens antaganden i lika hög utsträckning som annars. Att synliggöra de stödjande diskurserna var därtill viktigt för att belysa en aspekt av hur det är möjligt för en dominerande diskurs att bibehålla sin dominans. Mina val av dessa begrepp och mitt sätt att använda dem är därför ett resultat av empiriska fynd i materialet och behovet av att beskriva dessa fynd begreppsligt.

Min begreppsanvändning har dock även influerats av Stuart Halls tänkande. Hall presenterar en beslätad tankemodell i kapitlet "Encoding/Decoding" när han skriver om olika sätt att *positionera sig* i relation till en dominerande diskurs (Hall, 1980; se även Wikström, 2007:74ff). Hall skiljer alltså inte mellan olika typer av diskurser utan mellan olika

sätt att positionera sig. Mitt val att studera hur individer positionerar sig inom eller i relation till olika diskurser är en kombination av Halls kategorisering och Weedons (1987) respektive Baxters (2003) teoretiska utgångspunkter. De kategoriseringar som jag gör av olika diskurstyper och relationer mellan diskurser kan dock även ses som en vidareutveckling av Halls kategoriseringar av olika sätt att positionera sig.⁸ Skillnaden mellan att synliggöra olika typer av diskurser jämfört med att synliggöra olika typer av positionering är att de olika diskursernas verklighetsbeskrivningar blir mer centrala. När jag kontrasterar dessa emot varandra belyser jag samtidigt de dilemman eller konflikter som den individualiserade miljödiskursen innebär för individer. Det anser jag vara en viktig aspekt av studiens analys.

Nu ska jag redogöra för hur jag definierar dessa olika diskurstyper och avgör deras förekomst i samtalen. De *dominerande diskurserna* beskrev jag ovan genom att nämna att de ofta har institutionaliserats eller på andra sätt satt spår i samhällskontexten (Weedon, 1987). Men även de dominerande diskurserna är som framgått förhandlingsbara och möjliga att ifrågasätta. Det innebär också att dominansen kontinuerligt måste återskapas för att den ska bestå. För att en dominerande diskurs ska återskapas som dominerande i ett visst sammanhang måste individer förhålla sig till den.

Jag utgår alltså ifrån att en diskurs' dominans kan bibehållas även när individer inte positionerar sig inom ramen för den diskursen. Dominansen fortgår således även när den utsätts för motstånd. Motstånd kan dock så småningom leda till omförhandlingar och förskjutningar av diskursens innebörd. En dominerande diskurs är därmed i någon mån obligatorisk, samtidigt som den är förhandlingsbar. Individer som använder andra diskurser än den dominerande diskursen för att förstå samma del av verkligheten kan alltså undgå att utmana diskursens dominans, genom

-
8. Hall skiljer på tre olika sätt att positionera sig i relation till en dominerande diskurs. Det första är en dominant-hegemonisk position som innebär att diskursen införlivas. Det andra sättet är en förhandlande position som innebär att det hegemoniska budskapet bibehålls samtidigt som det förhandlas av att lokala undantag poängteras. Slutligen beskrivs en oppositionell position som utgår från ett konkurrerande verklighetsperspektiv (Hall, 1980; Wikström, 2007:74ff).

att använda de andra diskurserna på ett sätt som förhåller sig till den dominerande diskursens verklighetsbeskrivning. Ytterligare en skillnad mellan dominerande diskurser och andra diskurser är att när individer använder dominerande diskurser behöver de inte förhålla sig till de mer marginaliserade diskursernas verklighetsbeskrivningar.

Begreppet *stödjande diskurs* använder jag för att belysa hur andra diskurser kan förstärka dominansen hos en viss (ofta dominerande) diskurs genom att göra den mer meningsfull och relevant. Den stödjande diskursen är förenlig och samspelar väl med den diskurs som den stödjer. Anledningen till att det ändå rör sig om två olika diskurser och inte en enda är att den stödjande diskursen förmedlar en egen verklighetsbeskrivning. Den verklighetsbeskrivningen stärker relevansen och innebörden av den första diskursens verklighetsbeskrivning.

När jag använder begreppet *konkurrerande diskurs* så syftar jag på diskurser som konkurrerar med andra diskurser genom att i huvudsak beskriva en annan del av världen. Diskursen lägger sin tonvikt på en annan del av verkligheten och riktar på så sätt uppmärksamheten mot andra fenomen. Den konkurrerande diskursen tillhandahåller därmed en annan agenda med andra prioriteringar som tränger undan andra diskurser och dess prioriteringar.

När individer använder en konkurrerande diskurs för att förhålla sig till en dominerande diskurs i ett samtal innebär det alltså inte att de åberopar ett helt igenom motstridigt verklighetsperspektiv. Istället kan individer med hjälp av en konkurrerande diskurs få något annat att för tillfället framstå som viktigare än de fenomen och prioriteringar som förs fram av den dominerande diskursen. De kan för tillfället tilldela den konkurrerande diskursen tolkningsföreträde i relation till en viss fråga eller ett visst sammanhang. Men även om den konkurrerande diskursen ges förtur och tillfälligt får benämnas vad som är viktigt så innebär det inte att individerna ifrågasätter giltigheten hos den dominerande diskursen.

Det gör de däremot när de använder en *motdiskurs*. När jag använder begreppet motdiskurs syftar jag på diskurser som individer använder på ett sätt som ifrågasätter och konfronterar en annan diskurs och dess verklighetsbeskrivning. Konfrontationen sker genom att centrala antaganden inom denna diskurs bestrids. När individer använder motdiskurser gör

de alltså uttalanden som i huvudsak beskriver samma del av verkligheten som en annan diskurs. Det görs på ett sätt som inte är förenligt med den andra diskursen. De ifrågasätter och gör motstånd mot den andra diskursens giltighet.

Skillnaden mellan en konkurrerande diskurs och en motdiskurs är därför att uttalanden inom ramen för motdiskursen är antagonistiska och upprättar en motsättning till en annan diskurs. Uttalanden inom ramen för en konkurrerande diskurs är icke-antagonistiska och upprättar inte samma motsättning, även om den andra diskursens relevans förhandlas. Den motståndshandling som de konkurrerande diskurserna möjliggör är vad jag kallar för ett *passivt* motstånd. Motdiskurser däremot möjliggör ett motstånd som jag kallar för ett *aktivt* motstånd.

Mitt syfte med det ordvalet är inte att värdera olika motståndshandlingar. Däremot vill jag peka på att medan det passiva motståndet förhandlar diskursens relevans genom att peka på andra värden eller prioriteringar så ifrågasätter det aktiva motståndet diskursen mer direkt och konfrontativt. Passivt motstånd gör diskursen instabil genom distraktion och avledning. Aktivt motstånd gör diskursen instabil genom att diskursens kärnbudskap ifrågasätts. Båda dessa former av motstånd kan säkerligen fungera som kraftfulla sätt att utmana en dominerande verklighetsbeskrivning.

Genusdiskurser

Det finns ytterligare en typ av diskurs som har varit viktig för analysen av materialet, nämligen *genusdiskurser*.⁹ Genus har genomgående varit ett viktigt tema för studien. Men det har också varit viktigt att teoretiseringen av genusbegreppet överensstämde med vad som var möjligt att studera, det vill säga med hur genus kunde bli synligt, i den typen av empiriskt material som studien bygger på. Den diskurspsykologiska genusforskningens sätt att förstå och studera genus som ett diskursivt fenomen som förhandlas i samtal var då användbart (Edley & Wetherell, 1997; Wetherell & Ed-

9. Då syftar jag inte längre på diskurstyper av det slag som beskrevs ovan, där relationen mellan olika diskurser står i centrum. Här syftar jag istället på den del av världen som diskurserna beskriver.

ley, 1999; Edley, 2001).¹⁰ Den poststrukturalistiska utgångspunkten om en mängd olika konkurrerande diskurser var också viktig (Weedon, 1987; Baxter, 2003). Genus kan nämligen begripliggöras genom föreställningen om flera olika diskurser som konkurrerar om att beskriva vad genus har för innebörd. Detta synliggör att genus är ett kontextuellt och föränderligt fenomen. Det synliggör också att det i många sammanhang finns möjlighet att göra motstånd mot genusdiskurser (Weedon, 1987). Influenser från dessa forskningsfält gjorde det sammantaget relevant att analysera individers mångfacetterade användning av genusdiskurser.

När jag betraktar genus som olika diskurser tar jag hjälp av de underordnade begreppen *maskulinitets-* och *femininitetsdiskurser*. Jag använder dem för att mer specifikt peka på de beskrivningar som samtalsdeltagarna gjorde av vad det innebar att vara ”man”, ”manlig”, ”kvinna” eller ”kvinnlig”. Jag använder dessa begrepp för att fästa uppmärksamhet på de diskurser som beskriver och benämner män/manlighet eller kvinnor/kvinnlighet på specifika sätt (Edley, 2001:191ff; Nordberg, 2004).

Min syn på maskulinitets- och femininitetsdiskurser innebär att båda dessa diskurstyper är (åtminstone teoretiskt) möjliga för både män och

10. De feministiska diskurspsykologiska utgångspunkterna har flera gemensamma nämnare med den feministiska poststrukturalistiska diskursanalysen (för en diskussion om skillnader, se Wetherell, 1998; Baxter, 2003:47ff). De menar båda att diskurserna begränsar människor men också möjliggör makt och handling. De intresserar sig för hur maktrelationer återskapas eller utmanas i samtal. Däremot har inriktningarna i vissa tillämpningar något olika synsätt på hur stor frihet individer har att förhålla sig till diskurserna. De feministiska poststrukturalister som jag använder hävdar att diskursernas inflytande är stort och att den enda möjligheten till motstånd är att använda andra diskurser. Vissa diskurspsykologer menar däremot att människor kan förhålla sig något mer fritt eller åtminstone kreativt till diskurserna i samtal (Edley & Wetherell, 1997). De utgår också från att människors samspel styrs av vissa samtalslogiker, såsom krav på trovärdighet (*accountability*) (Wetherell, 1998:394). De intresserar sig i stor utsträckning för vad individer åstadkommer med olika sorters diskursanvändning (Wetherell & Edley, 1999). De feministiska poststrukturalisterna däremot håller sig till en mer strukturell syn på diskurser, där individers handlingsutrymme utspelar sig inom, mellan eller i motstånd mot diskurser (Weedon, 1987; Baxter, 2003). Min analys har formats mest av de feministiska poststrukturalisterna även om empiriska fynd och begrepp från diskurspsykologin också har inspirerat mig.

kvinnor att använda sig av. Kvinnors och mäns användning av genusdiskurser behöver därför inte utgöra varandras motsatser (se t.ex. Halberstam, 1998; Nordberg, 2004). Kvinnor kan positionera sig inom maskulinitetsdiskurser och vice versa. Ett exempel är en kvinna som säger ”jag är som en man”. På en analytisk nivå kommer hon att använda sig av en maskulinitetsdiskurs, eftersom hon använder sig av föreställningar om hur en man är. Därtill utmanar hon samma maskulinitetsdiskurs (och kanske andra maskulinitetsdiskurser) just genom att använda sig av den och positionera sig som kvinna.

Jag utgår från att individers användning av genusdiskurser i stort påminner om deras användning av andra diskurser. De kan således använda diskurserna på sätt som återskapar dessa diskurser eller i olika grad ifrågasätter dem. Hur individer använder genusdiskurser kan även förskjuta diskursernas innebörder (Weedon, 1987; Baxter, 2003). Vissa genusdiskurser kan dominera, de kan konkurrera med varandra, stödja varandra eller göra motstånd mot andra diskurser. Det här synsättet tillämpar jag också på diskursanvändning som rör ålder, klass, sexualitet och etnicitet, det vill säga när individer använder sig av, eller beskrivs och benämns av, diskurser som gör anspråk på att beskriva vad det betyder att till exempel ha en viss ålder, socioekonomisk position, sexualitet, kulturell tillhörighet eller nationalitet. Dessa fenomen är precis som genus instabila och föränderliga. Däremot kan diskurserna få dem att verka stabila (Martinsson, 2005).¹¹

Förhandlingsprocessens olika aspekter

Den process där individer använder, återskapar eller gör motstånd mot olika diskurser betraktar jag som en förhandlingsprocess. Förhandlingen uppstår i och med det faktum att det finns flera diskurser som gör anspråk på att beskriva verkligheten samtidigt som både innebörden av diskurserna och relationerna mellan dem är föränderliga (Weedon, 1987; Baxter, 2003). Att människor interagerar och använder vissa men inte andra av

11. För en introduktion och diskussion av ett poststrukturalistiskt perspektiv på klass, se Lena Martinssons beskrivning av så kallade postmarxistiska perspektiv (Martinsson, 2005:37ff).

dess diskurser är därför rimligt att betrakta som uttryck för en förhandling där diskurserna är det övergripande fenomen som förhandlas.

Individens förhandling av diskurser går att bryta ned till en förhandling som utspelar sig på flera plan. För det första handlar förhandlingen om diskursernas relationer, närmare bestämt om vilken eller vilka diskurser som kan och bör få tolkningsföreträde i ett specifikt sammanhang. När individer använder sig av en diskurs tilldelar de den relevans och påverkar dess ställning i relation till andra diskurser. För det andra förhandlar individer diskursernas innebörder. Genom att göra ställningstaganden och tala om specifika livssituationer, behov eller annat kan individer få diskursernas innebörder, det vill säga deras verklighetsbeskrivningar, att förskjutas.

Förhandlingsbegreppet synliggör således hur individens diskursanvändning är en process där individer kontinuerligt begripliggör både diskursers innebörder och inbördes relationer genom sina ställningstaganden och uttalanden. Begreppet synliggör det instabila och föränderliga i människors sätt att förstå världen. Helt stabil och oföränderlig reproduktion av en viss verklighetsbeskrivning är egentligen svår att föreställa sig. Små förskjutningar sker ständigt (Weedon, 1987:24f; Winther Jørgensen & Phillips, 2000:34f). Jag utgår i analysen ifrån att en viss grad av förhandling nästintill alltid är närvarande, också när jag menar att diskursen återskapas. Det innebär att jag förstår även det sätt på vilket individer använder diskurser för att tala om och begripliggöra omständigheter i sina liv som en form av diskursförhandling. Det är en förhandling där de konkretiserar och personifierar diskursen och således förhandlar dess innebörd.

En viktig dimension av individens förhandling av diskursers innebörd är att de tar ställning till diskursers sätt att beskriva olika individer. Jag menar då att de förhandlar diskursens olika *subjektspositioner* – ett begrepp som jag förklarar mer ingående längre fram i det här kapitlet. När individer förhandlar diskursers subjektspositioner kan det leda till att de värderar olika föreställda individer. Det kan också leda till en hierarkisering av dessa föreställda individer. För att belysa detta använder jag begreppen *problematiska* och *oproblematiska subjektspositioner*. Jag återkommer även till dessa begrepp nedan. Här vill jag enbart poängtera att de subjektspositioner som kommer att bli problematiska respektive opro-

blematiska i ett samtal är en del av den förhandlingsprocess som individer ägnar sig åt i samtal, en del av förhandlingen av diskursens innebörd. Innan jag går vidare till att mer i detalj beskriva de analytiska begrepp som jag använder ska jag förklara hur jag ser på det handlingsutrymme som förhandlingsbegreppet antyder att individer har.

INDIVIDERS HANDLINGSUTRYMME

Som framgick inledningsvis utgår jag från att diskurserna beskriver verkligheten och på så sätt formar människors förståelse av både sig själva och sin omvärld. Samtidigt använder jag begreppet förhandling som slår fast att individer är aktiva deltagare som kan utmana, förkasta och förskjuta diskurserna. Det väcker frågor om vilka möjligheter individer har att förändra världen och sig själva, enligt det synsätt som används i den här studien.

Enligt den poststrukturalistiska tanketraditionen når individers handlingsutrymme aldrig utanför diskurserna (Weedon, 1987; Baxter, 2003). Men eftersom diskurserna både är många och motstridiga infinner sig ändå en möjlighet till motstånd. Motstånd mot vissa diskurser upprättas som jag redan beskrivit genom användning av andra diskurser. Det här innebär i sin tur att jag förstår människor som aktiva förhandlare i meningsskapandet, såtillvida att de använder sig av de möjligheter att agera och ifrågasätta som är tillgängliga för dem. Individers agens kommer till uttryck när individer använder, förhandlar eller gör motstånd mot en diskurs. Det är också då diskursers innebörd kan förskjutas.

Samtidigt innebär diskursernas inflytande över individers sätt att förstå och förhålla sig till verkligheten att handlingsutrymmet trots allt är begränsat. Butler presenterar ett tydligt exempel på detta. Hon beskriver hur diskursen om två olika men kompletterande kön tvingar in människor i en situation där handlingsutrymmet är högst villkorat:

Femininity is thus not the product of a choice, but the forcible citation of a norm, one whose complex history is indissociable from relations of discipline, regulation, punishment. Indeed, there is no "one" who takes

on a gender norm. On the contrary, this citation of the gender norm is necessary in order to qualify as a "one" [...] (Butler, 1993:232).

Butler nekar till att individen eller *subjektet* över huvud taget finns utanför återskapandet av diskurserna.¹² På det sättet betonar hon att den agens som individer utövar när de återskapar dominerande diskurser utövas inom ramen för styrande och strukturella villkor. Den har inte med valfrihet att göra. Den är ett villkor för att förstå sig själv och bli förstådd av andra. Så även om de flesta män och kvinnor är delaktiga i att om och om igen framställa sig själva som just män och kvinnor, så är det handlingsutrymme som de då använder sig av inte präglad av valfrihet. Och även om det i vissa sammanhang kan finnas möjlighet att göra motstånd mot diskursen om två olika men kompletterande kön, och till exempel förstå sig själv inom ramen för en motdiskurs, så kan konsekvenserna av att göra det vara mycket plågsamma. Weedon (1987) skriver så här om individers handlingsutrymme i förhållande till diskursernas gränssättningar:

It is the structures of discourses which determine the discursive constitution of individuals as subjects. Yet discourses, located as they are in social institutions and processes are continually competing with each other for the allegiance of individual agents. The political interest and social implications of any discourse will not be realized without agency of individuals who are subjectively motivated to reproduce or transform social practices and the social power that underpins them (Weedon, 1987:97).

Precis som individers diskursanvändning i allmänhet inte ska förstås som ett fritt val, ska inte heller ställningstaganden i relation till den individualiserade miljödiskursen göra det. Jag intresserar mig därför inte för individers olika motiv till att återskapa eller utmana diskursen. Det handlingsutrymme som jag däremot intresserar mig för är individers möjligheter att ta ställning till det individualiserade miljöansvaret. Analysen kan

12. Som framgår av citatet använder Butler (1993) begreppet normer istället för diskursbegreppet här. Hennes teoretiska position ligger dock ändå nära min.

ge förståelse för hur olika förhållningssätt möjliggörs eller försvåras av de tillgängliga diskurserna och deras inbördes relationer. Den kan också visa hur olika individer gör när de förhandlar diskursens relevans och innebörd. Andra typer av ”svar” på varför individer gör de ställningstaganden som de gör kan inte upptäckas genom det här sättet att analysera ett material. Men det betyder inte att de svar som studien ger är oväsentliga. Poststrukturalisten Bronwyn Davies skriver så här om poststrukturalismens förklaringsvärde:

When poststructuralists talk about ”the way that sense is made,” they are not attempting to reveal something about the sense maker (the subject) her- or himself, about his or her motives or intentions but about the *possibilities of sense-making* available within the discourses within a particular sense-making community (Davies, 2004:5).

Den här studien ger inblick i de möjligheter till förhandling som individer har att tillgå i relation till den individualiserade miljödiskursen. Att öka förståelsen för hur mening, relevans och motstånd kan formuleras i relation till den diskursen är en viktig del av studiens bidrag.¹³

POSITIONER FÖR INDIVIDER

När individer talar och interagerar använder de sig alltså av olika diskurser. Det är vanligt att människor talar inom ramen för olika diskurser samtidigt. För att mer i detalj kunna skildra den här processen tar jag hjälp av några analytiska begrepp. Begreppen hjälper mig att beskriva hur individers användning och förhandling av diskurserna går till och kommer till uttryck. Jag börjar med att beskriva begreppet *subjektsposition* och hur jag använder det.

-
13. Den här ambitionen har hjälpt mig att placera analysen på rätt nivå och inte riskera att själv tilldela samtalsdeltagarna det miljöansvar som diskursen tilldelar dem. Om jag hade lagt större vikt vid individers agens i relation till diskursen, genom att ansluta mig till en annan teoretisk ram, hade jag riskerat att återskapa diskursens verklighetsbeskrivning i min analys.

Subjektspositioner

För att undersöka på vilka sätt individer kan förstå sig själva inom ramen för diskursen om individuellt miljöansvar eller med hjälp av dess konkurrerande diskurser och motdiskurser använder jag mig av begreppet subjektsposition (Mouffe, 1992:372). Begreppet ringar in relationen mellan diskurser och individer genom att poängtera att individers självförståelse formas utifrån tillgängliga diskurser. Diskurserna gör alltså olika subjektspositioner tillgängliga. Subjektspositioner är positioner inom diskurser som individer kan identifiera sig med (Kulick, 2003).¹⁴ När individer tillskrivs och tillskriver sig subjektspositioner formas deras *subjektivitet*. Subjektiviteten är deras känsla av ett "jag". Det finns alltså, enligt detta synsätt, inte någon egentlig eller stabil kärna som utgör människors innersta "natur". Att istället tala om den subjektivitet som formas i relation till olika tillgängliga subjektspositioner belyser att människors känsla av ett "jag" i själva verket är en kontinuerlig diskursiv process formad av sina specifika sociala sammanhang (Weedon, 1987:112; Staunæs, 2003:103). Mouffe (1992) beskriver den processen så här:

We can then conceive the social agent as constituted by an ensemble of "subject positions" that can never be totally fixed in a closed system of differences, constructed by a diversity of discourses among which there is no necessary relation [...] The "identity" of such a multiple and contradictory subject is therefore always contingent and precarious, temporarily fixed at the intersection of those subject positions and dependent on specific forms of identification (Mouffe, 1992:372).

En diskurs kan möjliggöra flera olika subjektspositioner. Vissa av dessa kan göras mer berömvärda än andra (Weedon, 1987:109). Subjektsposi-

14. Antropologen Don Kulick använder begreppet *identifikation* på ett sätt som sammanfattar min användning av begreppen subjektsposition och position. Han menar att identifikation är den handling som får individer att ta form, och belyser på så sätt det performativa i skapandet av både individer och av världen (Kulick, 2003:139f, 149).

tionerna är kulturellt gemensamma. De uppkommer innan de fästs vid olika personer. De kan också, precis som diskurserna, förskjutas och nya kan skapas (Mouffe, 1992). De subjektspositioner som en person förknippas med kan vara sinsemellan mycket olika. Det finns subjektspositioner som stannar kvar ett helt liv och många mer tillfälliga positioner. Precis som diskurserna är delaktiga i möjligheten att förstå något är subjektspositionerna förknippade med möjligheten att vara något eller någon. Däri ligger deras makt (Foucault, 1980). Jag undersöker hur individer i samtal kan få vissa sätt att vara, det vill säga vissa subjektspositioner, att framstå som begripliga och meningsfulla.

Positionering

I anslutning till min användning av begreppet subjektsposition använder jag också det närliggande begreppet *positionering* (Davies & Harré, 1990).¹⁵ Positioneringsbegreppet hjälper mig att belysa hur individer både positioneras av diskurser och positionerar sig inom diskurser (Baxter, 2003). Positioneringsbegreppet betonar att individer, för att kunna ge uttryck för en åsikt eller beskriva sig själva på ett visst sätt, alltid använder sig av olika diskurser. Närmare bestämt talar de utifrån en viss diskurs och använder dess verklighetsbeskrivning för att beskriva världen. Positioneringen låter alltså talaren belysa vissa saker samtidigt som den döljer andra, helt beroende på diskursens karaktär. Samtidigt gör talaren anspråk på en viss subjektsposition (Davies & Harré, 1990:46). Medan subjektsposition syftar på en plats för identifikation är positionering istället *själva aktiviteten*, det vill säga händelsen i samtalet där diskurserna används och subjektspositioner förhandlas.¹⁶

-
15. Jag delar inte alla utgångspunkter i Bronwyn Davies och Rom Harrés (1990) artikel. De gör exempelvis anspråk på att kunna förstå individers upplevelser när de beskriver hur positionering utvecklar sig i samspel mellan människor. Jag utgår istället ifrån att jag enbart kan få syn på framställningen av sådana upplevelser.
 16. Skillnaden mellan begreppen "subjektsposition" och "positionering" är i min användning alltså jämförbar med skillnaden mellan substantiv och verb. En subjektsposition syftar på en föreställd "identitet", positionering syftar på praktiken att använda och tillskriva sig en sådan "identitet". Davies och Harré ger uttryck

Poängen med att använda både begreppet subjektsposition och positioneringsbegreppet är att det senare lägger vikt vid den aktivitet det innebär att anamma ett visst perspektiv. Det passar för min utgångspunkt att individer aktivt förhandlar diskurser. Positioneringsbegreppet belyser hur denna förhandling går till. Begreppet synliggör också hur individer kan positionera varandra i samtal och på så vis tillskriva varandra subjektspositioner. Framförallt använder jag positioneringsbegreppet för att reda ut de många ställningstaganden som individer gör i ett samtal. Jag betraktar alltså positionering som ett sätt att ta ställning, men det syftar också på det faktum att individer framställer sig själva på vissa sätt när de talar. Både självframställningen och ställningstagandet görs i relation till en eller flera verklighetsbeskrivningar, det vill säga diskurser, och bidrar till att förhandla dessa genom att vissa verklighetsbeskrivningar då görs mer relevanta än andra. Positioneringen är således central när individer förhandlar diskursers innebörd och relevans.

I samtal sker inte bara positionering av en själv utan också positionering av olika närvarande och frånvarande "andra". När personer positionerar någon annan beskriver de den personen på ett visst sätt. De tilldelar personen en specifik subjektsposition. För att kunna göra det måste de använda sig av en eller flera diskurser. Att positionera någon annan kan därför till exempel göras genom att direkt eller indirekt tala om hur den personen "är" i relation till ett visst tema. Tillvägagångssätten för att göra det är långt fler än vad som går att räkna upp. En individ kan till exempel positioneras i relation till sin familjesituation, sitt yrke eller utbildning, sin hemort, boendeform eller i relation till sin åsikt om en viss fråga.

Positionering av andra kan innebära ett avståndstagande. Det kan tolkas som ett sätt för personer att sätta ord på hur de själva inte är, vilket kan få olika "andra" att framstå som avvikande och problematiska. Dessa positioner blir på så sätt en motpol till de berömvärda subjektspositionerna inom en diskurs.¹⁷ Jag betraktar sådana positioneringar som ett

för det synsättet när de skriver om hur individer "tar upp" subjektspositioner när de positionerar sig själva och andra (Davies & Harré, 1990).

17. Det här påminner om vad begreppen *motposition* och *motidentifikation* beskriver (Skeggs, 2000:119; Nordberg, 2005:247). Jag har inspirerats av dessa begrepp men

uttryck för att individer förhandlar innebörden och värderingen av vissa subjekspositioner genom att ta avstånd från dem.

Genus, sociala kategorier och positionering

Tidigare i kapitlet skrev jag om individers användning och förhandling av genusdiskurser som besläktad med individers användning av andra diskurser. Det kan dock finnas goda anledningar att skilja på genusdiskurser och andra diskurser. Det är en skillnad som hänger samman med att individer inte bara positionerar sig inom diskurser utan också *positioneras av* diskurser (Baxter, 2003).

Weedon tydliggör det här när hon framhåller att olika människor har tillgång till olika diskurser. Det innebär att kvinnor kan ha möjlighet att positionera sig inom andra diskurser än män och vice versa, beroende på vilka maskulinitets- och femininitetsdiskurser som har blivit tillgängliga och dominerande i just det sammanhanget (Weedon, 1987:25f). Butler har utifrån en liknande utgångspunkt poängterat att positionerna som "man" och "kvinna" tilldelas individer från den stund de föds, på ett sätt som strukturerar hela deras liv och verklighet (jfr Butler, 1993:232). Från och med födelseögonblickets utrop om att det är en flicka eller en pojke som just har fötts kommer omgivningen att förstå och bedöma just den individen som antingen man eller kvinna. Till det följer bland annat en förväntad och normaliserad attraktion till det "motsatta" könet. Om varken kategorin "man" eller "kvinna" verkar självklar positioneras personen i regel som avvikande eller obegriplig. Mot bakgrund av genus- och sexualitetsdiskursernas obeveklighet vill jag därför poängtera att konsekvenserna av att göra motstånd mot en diskurs kan innebära mycket olika grad av uteslutning eller underordning beroende på diskursens karaktär.

Individers möjligheter att positionera sig inom olika diskurser är alltså inte bara förknippade med vilka diskurser som är tillgängliga i den samhällskontext de lever i, utan också villkorade av hur dessa individer positioneras av de dominerande diskurserna (Weedon, 1987). Det gäller särskilt i relation till diskurser som benämner så kallade "sociala kategorier" som

inte använt dem analytiskt.

kön, klass, ålder, sexualitet och etnicitet.¹⁸ Till exempel kan personer som betecknas som "svenska" med hjälp av en dominerande diskurs om svenskhet ha möjlighet att använda andra diskurser än individer som inte tillåts passera som svenska.

En persons diskursanvändning ska, som jag redan poängterat, därför inte alls förstås som valfri. Istället handlar det i stor utsträckning om makt. Min syn på makt beskrevs tidigare i kapitlet. När det handlar om kategorier såsom kön, klass, etnicitet, sexualitet och ålder blir det alltså mycket tydligt att det sätt på vilket olika individer positioneras av sådana diskurser bidrar till olika möjligheter för individer att begripliggöra sig själva, bli förstådda av andra och förhandla diskurser. Staunæs beskriver detta genom att framhålla att sociala kategorier ofta ordnas i hierarkier:

Some of the discursive structures through which people find their bearings can be studied as social categories. In other words, social categories are parts of positions and subjectivities. [...] social categories are tools of selecting and ordering. They are tools of inclusion and exclusion and they are tools of positioning and making hierarchies (Staunæs, 2003:104).

I analysen närmar jag mig sociala kategorier som exempelvis kön med hjälp av diskursbegreppet. Diskursanvändningen synliggör hur kategoriernas innebörder förhandlas, utmanas och förändras i samtal. Synen på kategorin "kön" formas av förhandlingar av till exempel olika genusediskurser. Klassbaserade kategorier formas av olika *klassdiskurser* (se t.ex. Martinsson, 2005). Dessa kategorier ska alltså inte förstås som stabila utan som förhandlingsbara och förknippade med olika subjektspositioner. I samtal förhandlas kategoriernas innebörd såväl som olika individers samhörighet med dem. Jag kommer att undersöka hur diskurser om sociala kategorier används, återskapas och utmanas i samtalen för att ringa in hur de blir och görs möjliga i anslutning till diskursen om individuellt miljöansvar (Staunæs, 2003:105).

18. Jag använder begreppet kön när jag refererar till sociala kategorier men genus när jag syftar på den teoretiska inriktningen genusforskning eller det analytiska genusbegrepp som jag använder i analysen.

För att förstå den mångfacetterade process där individer både positioneras av diskurser och positionerar sig inom ramen för diskurser, har jag influerats av intersektionalitetsteori (se t.ex. De los Reyes & Martinsson, 2005; De los Reyes & Mulinari, 2005; Lykke, 2009). Intersektionalitetsteorin samlar olika sorters feministiska ansatser men förenas av en strävan att analysera hur olika maktordningar samverkar. Det innebär att när genus och exempelvis klass används i relation till varandra så reproduceras makthierarkier på ett sätt som inte blir synligt om de bara förklaras med hjälp av genusbegreppet (De los Reyes & Mulinari, 2005; Lykke, 2009). Intersektionalitetsteorin har därför manat mig att ställa frågor om, och i så fall hur, olika maktordningar återskapas eller utmanas av samtalsdeltagarnas förhållningssätt till den individualiserade miljödiskursen. Till exempel har jag prövat att förstå de olika närvarande och frånvarande ”andra” som görs relevanta i samtalen i relation till olika maktordningar. Jag har också frågat mig om de olika subjektspositioner som görs begripliga och berömvärda i samtalen på något sätt förstärker, eller ifrågasätter, makthierarkier knutna till genus, klass, etnicitet, sexualitet eller ålder.

Strävan att analysera samverkande maktordningar kan därtill fungera som en uppmaning till forskaren att fråga sig både vad som görs obekant, osynligt och problematiskt i ett sammanhang och vad som görs fördelaktigt eller privilegieras (Mattsson, 2010). För att belysa det kommer jag att undersöka ifall och på vilka sätt vissa subjektspositioner görs problematiska i samtalen medan andra görs oproblematiska. Jag utvecklar min användning av det begreppsparet nedan.

Problematiska och oproblematiska subjektspositioner

När Baxter använder positioneringsbegreppet utgår hon ifrån att individer positioneras och positionerar sig i relation till diskurser som i varierande utsträckning associerar dem med makt. På så sätt tilldelas individer omväxlande maktlösa (*powerless*) respektive mäktiga (*powerful*) subjektspositioner (Baxter, 2003).

Thus, it may be that some individuals are powerful within one discursive context or powerless within another; or, far more subtly, that people shift

continuously within the *same* discursive context so that they experience positions of relative powerfulness and powerlessness either concurrently or in rapid succession (Baxter, 2003:27).

Jag anser att Baxter pekar på något väsentligt här, som hänger samman med hur diskurser positionerar individer. Jag har dock valt att benämna den här dimensionen på ett något annorlunda sätt. Precis som Baxter utgår jag från att vissa subjektspositioner i samtal kommer att framstå och framställas som mer berättigade och försvarbara än andra. Men för att beskriva detta kommer jag inte att använda begreppen maktlösa/mäktiga subjektspositioner utan istället *problematiska* respektive *oproblematiska* subjektspositioner (Wetherell, 1998:130f). Det som görs problematiskt respektive oproblematiskt är naturligtvis även det förknippat med makt. Skillnaden är att jag inte vill ta för givet att en problematisk subjektsposition alltid är en maktlös subjektsposition.

Min syn på makt riktar främst intresset mot vad som görs möjligt respektive mindre möjligt. Att tala om subjektspositioner som omväxlande maktlösa/mäktiga kan lätt missförstås som ett sätt att antyda att makt är något individer kan inneha. Begreppsparet problematiska/oproblematiska subjektspositioner tydliggör i högre grad att makt är något individer kan använda, förhandla, utmana och utmanas av när de begripliggör exempelvis en subjektsposition (jfr Foucault, 1980:98).

Begreppsparet problematiska (*troubled*) och oproblematiska (*untroubled*) subjektspositioner har utvecklats inom ramen för det diskurspsykologiska forskningsfältet (Wetherell, 1998; Magnusson & Marecek, 2010).¹⁹ Det inriktar sig särskilt på hur individer hanterar och förhandlar diskurser och subjektspositioner i sitt samspel (se t.ex. Edley & Wetherell, 1997; Wetherell, 1998; Wetherell & Edley, 1999). Eva Magnusson och Jeanne

19. Jag använder inte begreppen helt i enlighet med hur Margaret Wetherell presenterar dem. Bakgrunden till det är att Wetherell i stor utsträckning intresserar sig för den verbala praktiken som försiggår i samtal. Den praktiken formas av individernas diskursanvändning samt av deras behov av att framstå som trovärdiga (*accountable*). Trovärdighet blir därmed ett sätt att förklara varför vissa positioner görs problematiska eller oproblematiska (Wetherell, 1998; jfr Staunæs, 2003:104). Jag tilldelar istället de tillgängliga diskurserna detta förklaringsvärde.

Marecek förklarar begreppen genom att peka på att vissa subjektspositioner upplevs som "trevliga och bekväma" medan andra är "obekväma och besvärade" (Magnusson & Marecek, 2010:130f). När jag använder begreppet utgår jag dock inte ifrån individers upplevelse av att positioneras på vissa sätt utan istället ifrån hur olika subjektspositioner värderas och rangordnas i samtalet.²⁰ Dorte Staunæs skriver så här om hur begreppsparet *troubled/untroubled subject positions* kan åskådliggöra förhandlingar om normativitet och makt: "The concept covers positions that challenge the normativities at stake in certain everyday contexts of lived experience." (Staunæs, 2003:104)

När en subjektsposition görs problematisk kan det handla om att den ifrågasätts, görs svårbegriplig eller klandervärd, skambeläggs, anklagas eller på andra sätt kritiseras. När en subjektsposition istället görs oproblematisk syftar jag på att den till exempel görs begriplig, eftersträvnäsvärd eller försvarbar. Men de oproblematiska subjektspositionerna kan också passera relativt obemärkt förbi. Eftersom de värderas positivt kan de inordnas i samtalet och hanteras som uttryck för det "normala" eller förväntade. När jag analyserar hur subjektspositioner görs problematiska eller oproblematiska är det därför sådana värderande positioneringar och bedömningar av individers ageranden, egenskaper eller förhållningssätt som jag söker efter.

Jag betraktar individers framställningar av vissa subjektspositioner som problematiska och andra som oproblematiska både som ett uttryck för diskursers beskrivningar av individer och för hur individer förhandlar dessa beskrivningar. Förhandlingarna rör således diskursernas innebörd. Genom att undersöka vilka subjektspositioner som görs problematiska respektive oproblematiska under samtalets gång kan jag alltså åskådliggöra ytterligare en dimension av de diskursförhandlingar som individer ägnar sig åt.

20. Magnusson och Marecek (2010) använder orden besvärade respektive obesvärade subjektspositioner när de översätter "troubled" och "untroubled subject positions". Jag har istället valt orden problematiska respektive oproblematiska subjektspositioner (se även Strollo, 2013:64), för att tydligt visa att jag inte syftar på individers upplevelser av positioneringen utan på hur subjektspositioner bedöms och rangordnas inom ramen för samtalet.

Den dimensionen handlar i den här studien om vad den individualiserade miljödiskursen innebär för individers förståelse av sig själva och andra.

Sammantaget innebär det här att jag inte bara analyserar individers förhandlingar av den individualiserade miljödiskursens innebörd och relevans. Jag undersöker även relationen mellan denna diskurs och andra diskurser som aktualiseras i relation till den. Dessutom är jag intresserad av hur individer förhandlar olika subjektspositioner och får dessa att framstå som problematiska respektive oproblematisks i relation till den individualiserade miljödiskursen.

AVHANDLINGENS ANALYTISKA BEGREPP

Nu har samtliga begrepp som används analytiskt i avhandlingen introducerats. Nedan sammanfattar jag kort min syn på dessa begrepp, i linje med hur de har beskrivits tidigare i kapitlet.

Diskursbegreppet syftar på olika verklighetsbeskrivningar som bidrar till att återskapa eller utmana världen när de används i samtal. Diskurser framträder alltså i uttalanden som beskriver världen eller delar av världen på specifika sätt. Diskursbegreppet är grundläggande för hela studien.

Förhandlingsbegreppet pekar på att individers möjligheter att använda sig av olika diskurser i samtal medför att samtal är en process där individer förhandlar de olika diskursernas innebörd och relevans i relation till varandra. Förhandlingsbegreppet förekommer i avhandlingens alla empiriska kapitel. Vilka aspekter av förhandlingen som jag fokuserar på varierar dock något. I kapitel fem analyserar jag främst samtalsdeltagarnas förhandlingar av vissa subjektspositioner. I kapitel sex och sju analyserar jag i första hand samtalsdeltagarnas förhandlingar av relationerna mellan olika diskurser. I kapitel åtta analyserar jag båda dessa aspekter av förhandlingsprocessen.

Dominerande diskurser syftar på diskurser vars relevans görs så stor att deras verklighetsbeskrivningar blir nästintill obligatoriska att förhålla sig till. Det här begreppet förekommer särskilt i kapitel fem och i avhandlingens avslutande diskussion.

Konkurrerande diskurser är diskurser som konkurrerar med en annan diskurs genom att i huvudsak beskriva en annan del av världen än den.

På så sätt förskjuter den konkurrerande diskursen uppmärksamheten mot andra fenomen och tränger temporärt undan den andra diskursens fokus och prioriteringar. Begreppet används särskilt i kapitel sex där jag analyserar förekomsten och användningen av diskurser som konkurrerar med den individualiserade miljödiskursen.

Motdiskurser är diskurser som ifrågasätter och konfronterar en annan diskurs genom att bestrida ett eller flera centrala antaganden inom dess verklighetsbeskrivning. Det här begreppet används i kapitel sju när jag analyserar förekomsten och användningen av motdiskurser till den individualiserade miljödiskursen.

Stödjande diskurser är diskurser som stärker relevansen och innebörden hos en annan diskurs och således fungerar stödjande för den diskursens verklighetsbeskrivning. Det här begreppet använder jag i kapitel fem för att synliggöra vilka diskurser som fungerade stödjande till den individualiserade miljödiskursen.

Genusdiskurser är diskurser som gör anspråk på att beskriva vad genus innebär. I denna grupp ingår *maskulinitets-* och *femininitetsdiskurser*. Besläktade med dessa är olika diskurser som gör anspråk på att beskriva innebörden av olika sociala kategorier, såsom *klassdiskurser*. Dessa begrepp använder jag främst i kapitel åtta men även i viss utsträckning i de andra kapitlen.

Subjektspositioner är positioner inom diskurser som individer kan identifiera sig med och som samtidigt formar de möjligheter individer har att förstå sig själva med hjälp av en diskurs. En diskurs kan rymma flera olika subjektspositioner som beskrivs och värderas olika. Begreppet subjektspositioner förekommer genomgående i avhandlingen men jag lägger särskilt fokus på det i kapitel fem och åtta.

Positioneringsbegreppet använder jag för att beskriva hur individer använder sig av diskurser när de till exempel ger uttryck för en åsikt eller beskriver sig själva på ett visst sätt. Begreppet synliggör att dessa beskrivningar görs inom ramen för specifika diskurser med utgångspunkt i deras verklighetsbeskrivningar. Det här begreppet används genomgående i avhandlingen för att beskriva de ställningstaganden som samtalsdeltagarna gör i relation till den individualiserade miljödiskursen.

Problematiska respektive *oproblematiska subjektspositioner* syftar på hur

bedömningen av olika subjektspositioner kontinuerligt förhandlas i samtal. När individer förhandlar diskursers innebörd och relevans kan de således framställa vissa subjektspositioner som problematiska och andra som oproblematiska. Dessa begrepp fokuseras särskilt i kapitel fem och åtta men förekommer även i övriga kapitel.

I nästa kapitel går jag igenom de olika forskningsfält som den här studien berör. Kapitlet ger en inblick i några särskilt viktiga studier samt beskriver på vilka sätt dessa olika forskningsfält har bidragit till att forma avhandlingens inriktning.

3

Tidigare forskning om individers miljöansvar

Den här studien berör flera olika forskningsfält. Dessa fält har på olika sätt bidragit till min förståelse för individers förhandlingar av den individualiserade miljödiskursen. I det här kapitlet ska jag ge en bild av vilka dessa fält är och hur de har hjälpt mig att utforma och avgränsa min undersökning. Jag kommer att utförligt presentera studier som har influerat mig i hög grad och beskriva andra mer översiktligt.

De forskningsfält som kapitlet berör är forskning om individers syn på miljöansvar, miljöpolitisk forskning om styrning av individers beteende, genus- och intersektionalitetsforskning om miljön samt forskning om individers ställningstaganden i relation till resors miljöbelastning.

INDIVIDERS SYN PÅ MILJÖANSVAR

Ett flertal studier har på olika sätt undersökt individers meningsskapande i relation till klimatförändringarna. I dessa studier blir den individualiserade miljödiskursen ofta relevant även när den inte diskuteras explicit (se t.ex. Lorenzoni m.fl., 2007; Wibeck, 2014; Berglez & Olausson, 2014).

Några studier har dock problematiserat individers syn på sitt miljöansvar mer i detalj och kritiskt belyst ansvarsfördelningens olika konsekvenser. Det har bland annat gjorts med inriktning mot hur individer använder sig av olika miljörelaterade diskurser när de tar ställning till och

resonerar kring miljöproblem (Phillips, 2000; Bradley, 2009). I ett annat fall undersöks hur individer gör ställningstaganden i relation till ansvarsfördelningen mellan stat och individ när det gäller miljöproblem (Bickerstaff m.fl., 2008). Dessa och några andra studier ska jag nu presentera mer ingående för att ge inblick i de poänger som de har förmedlat.

Kersty Hobsons (2002) artikel "Competing Discourses of Sustainable Consumption: Does the 'Rationalisation of Lifestyles' make Sense?" belyser hur ett projekt som syftade till att hjälpa individer att konsumera mer hållbart mottogs och kritiserades av dem som deltog i projektet. Med utgångspunkt i deltagarnas kritik problematiserar Hobson de miljödiskurser som genomsyrade projektet. Inom ramen för en diskurs om hållbar konsumtion positionerades deltagarna framförallt som konsumenter.

Lifestyles formed through a multitude of personal and historical processes were being forced into a narrow, one-dimensional frame of reference that had little to do with the day-to-day experiences of interviewees (Hobson, 2002:111).

Hobson menar att informanterna i studien inte alls identifierade sig som rationella och fria konsumentsubjekt. De hade en annan syn på sin medverkan. Istället för att eftersträva "hållbar rationalisering" framställde de politisk ansvarsfördelning och social rättvisa som det centrala. Studiens resultat belyser därför hur olika diskurser kan begripliggöra en miljövänlig livsstil på väsensskilda sätt samt hur gensvaret hos individer inte nödvändigtvis följer samma verklighetsbeskrivning (Hobson, 2002).

Ytterligare en studie som visar på motsättningar mellan olika diskurser som individer har att hantera är kommunikationsforskaren Louise Phillips (2000) artikel "Mediated Communication and the Privatization of Public Problems: Discourse on Ecological Risks and Political Action". Phillips analyserar hur sex danska par använde diskurser kring miljörisiker när de talade om sitt eventuella ansvar för gemensamma problem, såsom miljöproblem. Paren i studien framställde sig som både ansvariga för miljöproblem och som ursäktade när de inte agerade i enlighet med det ansvaret. Motsägelsen gjordes begriplig med hjälp av tre olika diskurser som paren använde sig av. För det första använde de en ekologisk

diskurs där individens miljöansvar aktualiserades. För det andra använde de en diskurs om vardagens begränsningar som erbjöd förklaringar till varför man inte alltid agerade i enlighet med den ekologiska diskursen. För det tredje använde de en konsumentdiskurs som pekade ut individen som (delvis) ansvarig att konsumera på ett politiskt och/eller miljömedvetet sätt. Phillips framhåller att kombinationen av dessa tre diskurser möjliggjorde för intervjupersonerna att tala om de globala riskerna och vardagslivet som två skilda världar. Särskiljandet mellan dessa världar samt hänvisningarna till vardagslivets begränsningar förklarar hur intervjupersonerna kunde avstå från att tillskriva sig politiskt engagemang (Phillips, 2000:197ff; 182ff). Studien belyser alltså hur en specifik diskurs, nämligen diskursen om vardagens begränsningar, kan konkurrera med den individualiserade miljödiskursen.

Både Hobsons och Phillips analys visar hur individers möjligheter att använda sig av olika diskurser innebär att deras resonemang om och förhållningssätt till individualiserat miljöansvar är långt ifrån förutsägbart. Därtill pekar de på hur vissa miljödiskursers verklighetsbeskrivning inte stämmer överens med individers beskrivningar av sin vardag eller, för den delen, med vilka politiska problem som individer beskriver som viktigast att hantera (Phillips, 2000; Hobson, 2002).

En annan studie som undersöker individers sätt att resonera om personligt ansvar för miljöproblem presenteras i geograferna Karen Bickerstaffs och Gordon Walkers (2002) artikel "Risk, Responsibility, and Blame: An Analysis of Vocabularies of Motive in Air-pollution(ing) Discourses". Utifrån ett femtiotal intervjuer om luftkvalitetsproblem i städer identifierar Bickerstaff och Walker de sätt på vilka individerna i studien gjorde *ansvarsförflyttningar* (*responsibility transfers*) till olika "andra". De visar hur intervjupersonerna motiverade att deras egen livsstil varken kunde eller borde förändras. De som däremot fick bära ansvar för luftkvaliteten var exempelvis andra förorenare, som förknippades med vissa fordon, vissa färdssätt eller med industrier. Även andra bilförare tillskrevs ansvar, till exempel om de ansågs genomföra "onödiga" resor. Personresor till arbetet med bil undantogs dock från sådan skuldbeläggning. Dessutom gjordes specifika nationalstater ansvariga. Östeuropa, Ryssland och utvecklingsländer pekades ut som lämpliga ansvarstagare medan västerländskt an-

svar bestreds. Vid sidan av andra förorenare förflyttades även ansvar till lagstiftare, regeringen, utbildningsinstitutioner och teknisk utveckling i en allmän mening. Studien visar på så sätt hur olika aktörers ansvar förhandlades i intervjupersonernas ställningstaganden. Den belyser också hur diskurser knutna till etnicitet, nationalitet och ålder kan användas på ett sätt som skuldbelägger vissa och ansvarsbefriar andra aktörers beteenden (Bickerstaff & Walker, 2002; se även Macnaghten & Jacobs, 1997 samt Smith & Joffe, 2013).

Bickerstaff och Walkers studie visar också hur individer kan göra motstånd mot den ansvarsfördelning som ett individualiserat miljöansvar innebär. Vissa intervjupersoner menade exempelvis att regeringen med orätt hade överfört ansvar till allmänheten (Bickerstaff & Walker, 2002:2183). Artikeln avslutas med en kritisk diskussion som utgår från individers situation. De mångfacetterade ansvarsförflyttningar som intervjupersonerna ägnade sig åt tolkas då som ett tecken på att försök att fastställa skuld överlag är problematiska när det gäller den här typen av miljöproblem. Författarna ställer sig kritiska till politiska försök att individualisera miljöansvar och eftersträva självstyrande individer. De framhåller att sådana strategier riskerar att förstärka moralisk ambivalens och icke-ansvar (Bickerstaff & Walker, 2002).

Bickerstaff och Walkers artikel visar på ett belysande sätt hur det ansvar som tillskrivs individer kan leda till hierarkiserande polariseringar. Artikeln kan dock kritiseras för att genom sin begreppsanvändning delvis återskapa diskursen om individuellt miljöansvar. I och med begreppet ansvarsförflyttningar framstår det individuella miljöansvaret som en given utgångspunkt. Det analytiska intresset riktas sedan mot hur detta ansvar förflyttas.²¹

I en nyare artikel vidareutvecklas diskussionen om miljöansvar av Karen Bickerstaff, Peter Simmons och Nick Pidgeon (2008). De undersöker hur individer förhandlar ansvarsfördelningen mellan individer och institutioner när det gäller ansvaret för olika ekologiska och tekniska risker. Genom att analysera fokusgruppsamtal visar de hur vissa risker knyts till

21. Till exempel tolkas intervjupersoners kritik mot regeringens passivitet framförallt som ett sätt att styra bort ansvar från individen (Bickerstaff & Walker, 2002:2183).

personligt ansvarstagande mer än andra. Risker med mobiltelefoni och genmodifierad mat var exempel på när det individuella ansvaret framställdes som aktuellt och förstods i termer av konsumentansvar. I relation till klimatförändringarna däremot konstruerades ansvar på ett mer tve tydligt sätt. Å ena sidan positionerades individer som konsumenter med ett individuellt handlingsutrymme, å andra sidan som del av ett medborgarkollektiv med politiskt handlingsutrymme. Saken komplicerades ytterligare av att möjligheterna till meningsfullt individuellt handlande framstod som små. Enstaka handlingar beskrevs således som obetydliga eftersom de passiva individerna samtidigt framställdes som många. En diskurs om människors själviskhet i det individualiserade samhället gjorde passiviteten begriplig (Bickerstaff m.fl., 2008; se även Bickerstaff & Walker, 2002:1317ff samt Olausson, 2011:290f). I relation till många av riskerna konstruerades institutioner och beslutsfattare som antingen maktlösa, oförsiktiga eller oförmögna att ta det ansvar som krävdes. Varken institutioner eller experter omtalades med förtroende. Det resulterade i sin tur i ambivalens hos samtalsdeltagarna (Bickerstaff m.fl., 2008).

Bickerstaff med fleras (2008) studie ger sammantaget en dyster bild av konsekvenserna av ett individualiserat miljöansvar. Mot bakgrund av det avslutas artikeln med ett förslag till en ansvarsfördelning för ekologiska och tekniska risker. Författarna framhåller att om syftet är att engagera individer och skapa effektiv och demokratisk riskhantering, så vore ett gemensamt ansvarstagande mellan stat och individ förmodligen mer framgångsrikt. Det förslaget grundar sig på att studien har betonat allmänhetens behov av att få se samhällsinstitutioner visa sig kapabla att axla det ansvar som riskerna kräver (Bickerstaff m.fl., 2008). Artikelns slutsatser har varit viktiga influenser för utformningen av den här studien. Den har ytterligare motiverat mig att kritiskt diskutera den individualiserade miljödiskursen med utgångspunkt i vad den innebär för individer.

En annan fokusgruppstudie av Marianne Ryghaug, Knut Holtan Sørensen och Robert Næss (2011) inriktades mot hur individer i samtal resonerar och skapar mening i relation till klimatförändringarna. Författarna delade in samtalsdeltagarna i fyra grupper utifrån deras inställning till klimatförändringarna. Mellan dessa grupper varierade acceptansen av, respektive osäkerheten inför, klimatförändringarna. Graden av allvar som

frågan tillskrevs varierade också, samt förekomsten av skepticism (Ryg-
haug m.fl., 2011).

Ur mitt perspektiv drar författarna avslutningsvis två betydelsefulla slutsatser. Den första är att samtalsdeltagarna hade en mycket vag bild av ett samhälle med radikalt lägre koldioxidanvändning än dagens. Menings-
skapandet kring hur individer ska agera blev därför svårare. Den andra
slutsatsen med relevans för min studie är att författarna påpekar att en
olycklig paradox kan ha uppstått i relationen mellan politiker och väljare.
Medan politiker väntar på att väljarna ska ta ställning och bilda en tydlig
opinion, väntar väljarna på att politikerna ska ta frågan på allvar och visa
vägen (Ryg-
haug m.fl., 2011:14ff). Även den här studien belyser vikten av
att ytterligare undersöka konsekvenserna av det individualiserade miljö-
ansvaret.

Två andra relevanta och närliggande studier har genomförts i en svensk
kontext. Den första är Karin Bradleys (2009) avhandling *Just Environ-
ments: Politicising Sustainable Urban Development*. Avhandlingen handlar
om människors föreställningar om att leva miljövänligt och hållbart på två
skilda platser, nämligen i en Stockholmsförort och i ett område i Sheffield
i England. I Stockholmsförorten identifierade Bradley en dominerande
miljödiskurs om renlighet, källsortering och om att ha en nära relation
till "naturen". Diskursen präglade människors föreställningar om vad det
innebar att leva hållbart. Den knöts också samman med "svenskhet" på
ett sätt som innebar att svenskar framstod som överlägsna på att leva
miljövänligt. Den dominerande miljödiskursen gjorde alltså etnicitet till
något centralt och sammanlänkat med miljömedvetenhet (Bradley, 2009).

Diskursen var också knuten till ekonomiskt kapital eftersom den osyn-
liggjorde både välbetalda svenskar relativt stora ekologiska fotavtryck och
fattigare människors resurseffektivitet och begränsade ekologiska fotav-
tryck. De beteenden som framställdes som miljömedvetna, såsom närhet
till naturen eller källsortering, krävde inte något särskilt ekonomiskt ka-
pital. Samtidigt osynliggjordes hur bristen på sådant kapital kan leda till
en miljövänlig livsstil. Resurseffektivitet som en följd av ekonomiska be-
gränsningar beskrevs alltså inte som miljövänligt beteende. Därtill osyn-
liggjordes miljökonsekvenserna av en svensk medelklasslivsstil som inklu-
derade utlandsresande eller energikrävande boendeformer (Bradley, 2009).

Intressant att notera är att knappt någon kritik av konsumtionsmönster förekom hos Bradleys informanter. Bradley tolkar resultatet som ett tecken på att välutbildade svenskar "ägde" diskursen om vad som var miljövänligt. Det var dock inte i första hand svenskfödda informanter som etnifierade diskursen. Studien visar också hur diskursen om den svenska miljömedvetenheten var hegemonisk i den bemärkelsen att den inte kringgärdades av motdiskurser. I Sheffield däremot förekom flera konkurrerande diskurser om miljömedvetenhet (Bradley, 2009:227–231).

Flera poänger i avhandlingen har varit viktiga för min studie. Dessa poänger tydliggör på vilka olika sätt som diskurser kring etnicitet och klass kan inverka på individers användningar och förhandlingar av miljödiskurser.

En annan närliggande studie i en svensk kontext är Karin Skills (2008) avhandling *(Re)Creating Ecological Action Space: Householders' Activities for Sustainable Development in Sweden*. Skill undersöker hur hushåll uppfattar sitt ekologiska handlingsutrymme och sedan agerar utifrån den uppfattningen (se även Skill & Gyberg, 2010). Skill (2008) menar att handlingsutrymmet kännetecknades av en frihet från att agera miljövänligt. I intervjuerna kunde det räcka med att informanterna pekade på enstaka miljövänliga handlingar som en grund för att framställa sig som miljömedvetna. De utgick däremot inte från att alla vardagliga handlingar behövde miljöanpassas. Informanterna använde sig också av utbyttbarhet i relation till miljöhandlingar, vilket innebar att en miljövänlig vana kunde ursäktas en annan "omiljövänlig" vana. Studien ger inblick i hur detta handlingsutrymme förhandlades. Informanterna förhöll sig till att de "borde" agera miljövänligt, exempelvis genom att tala om att de hade dåligt samvete. Det fanns dock en tydlig gräns för var rimligheten i att leva miljövänligt ansågs upphöra: informanterna var inte beredda att äventyra det som de förknippade med det goda livet (Skill, 2008). I likhet med Bickerstaff och Walker (2002) fann Skill att informanterna förhöll sig till olika föreställda "andra" när de förhandlade innebörden av sina ställningstaganden. Dessa andra gjordes å ena sidan fanatiska, det vill säga alltför miljöinriktade, och å andra sidan oansvariga i relation till miljön. Genom att positionera sig mellan dessa ytterligheter framställde informanterna sina egna vardagliga miljöhandlingar som rimliga och lagom ansvarstagande (Skill, 2008).

Sammantaget ger dessa studier en bild av hur individers förhandlingar av miljöansvar kan gå till. De belyser vikten av att undersöka vad den individualiserade miljödiskursen kan innebära för olika individer. Samtidigt finns i vissa fall en risk att återskapa antagandet om individer som ansvariga för sin miljöpåverkan och se forskningsresultaten som ett uttryck för hur individer förhandlar bort detta ansvar. Den här studiens bidrag till forskningsfältet består bland annat i att tydligt problematisera antagandet om ett individuellt miljöansvar. Eftersom analysen inriktas mot förhandlingarna av diskursen i sig, synliggörs denna som en av flera möjliga ansvarsfördelningar.

Nu ska jag höja blicken något och introducera ett angränsande forskningsfält som undersöker individualiseringen av miljöansvar som ett utfall av politisk styrning. Innan jag presenterar det forskningsfältet ska jag kommentera dess plats inom ramen för forskning om miljöpolitiska diskurser.

MILJÖPOLITIK OCH STYRNING MOT MILJÖANSVARIGA INDIVIDER

Miljödiskurser utgör ett viktigt tema i den här studien. Dessa diskurser är en del av miljöpolitiken. Forskning om miljöpolitiska diskurser är därför i viss mån relevant (se t.ex. Hajer, 1997; Anshelm, 2012; Dryzek, 2013; Medina, 2013). Även om dessa studier ofta utgår från andra typer av forskningsmaterial än samtal kan samma miljödiskurser förekomma i olika sammanhang. Det kan alltså hända att de miljödiskurser som dominerar inom olika politiska arenor även förhandlas av individer. Det miljöpolitiska forskningsfältet kan också ge perspektiv på vilka diskurser som inte görs aktuella i fokusgruppsamtalen. Mitt bidrag till det här forskningsfältet ligger bland annat i att jag belyser hur en specifik miljöpolitisk diskurs förhandlas i ett annat sammanhang än det offentliga, det vill säga i individers gemensamma meningsskapande. Den här studiens inriktning mot konkurrerande diskurser, stödjande diskurser och motdiskurser kan därför ge insikt om hur en offentlig miljöpolitisk diskurs utmanas och förhandlas när den hamnar i sådana sammanhang.

En för mig viktig gren av den miljöpolitiska forskningen intresserar

sig specifikt för relationen mellan staten och individen. Forskningsinriktningen är relevant för att den problematiserar diskursen om individuellt miljöansvar genom att analysera den typ av miljöpolitik som inriktas mot individuella beteendeförändringar. Sådan miljöpolitik analyseras till exempel med utgångspunkt i vilka föreställda individer som eftersträvas genom specifika aktiviteter. Den individualiserade miljödiskursen synliggörs då som en form av styrning mot miljövänliga och miljöansvariga individer (se t.ex. Paterson & Strippel, 2010).

Inom det här forskningsfältet används ofta begreppet *governmentality* som en teoretisk ram. Begreppet *governmentality* tar sikte på relationen mellan staten och dess medborgare. Närmare bestämt inriktas analyserna mot hur olika politiska målsättningar och åtgärder mobiliserar skapandet av vissa eftersträvarvärda subjektspositioner. Det görs när politiken försöker uppmuntra och styra individers tänkande och beteende i vissa riktningar (Paterson & Strippel, 2010:346). Begreppet understryker vikten av att granska styrningsprocesser (se t.ex. Rose, 1996:41ff). Det här forskningsfältet kallas därför ibland *grön governmentality* (Hobson, 2013). Ett exempel på politiska försök att styra individers tänkande visas i Rutlands och Aylett (2008) analys av hur en klimatpolicy i Portland i USA konstruerade självstyrande invånare. De skriver:

The key move in processes of governmentalization occurs when these metrics are disseminated and accepted by the population at large, carrying their values with them, and forming a loose network of self-regulating citizens who see the world through the eyes of the state and act accordingly (Rutland & Aylett, 2008:639).

Governmentalitybegreppet kan alltså användas för att analysera hur miljövänliga subjektspositioner tillskrivs innehåll, genom att vissa egenskaper görs berömvärda och andra görs mindre önskvärda. Det innebär att forskningsfältet undersöker de förväntningar som riktas mot individer när miljöansvaret individualiseras i olika styrningsprocesser. Samtidigt finns en målsättning om att diskutera den politiska styrningen som sådan, till exempel i relation till dess förmåga (eller oförmåga) att införliva demokratiska värden (Rutland & Aylett, 2008:644).

Ett exempel på en svensk studie inom det här forskningsfältet är Martin Letells, Göran Sundqvists och Mark Elams (2011) diskussion av hur Göteborgs kommun genom olika kampanjer och projekt försökte förändra vanebilisters beteende. Ett annat exempel är Lövbrands och Stripples (2011) artikel om hur beräkning av koldioxidutsläpp har medfört konsekvenser för styrningen av både stater och individer. De skriver:

By making individual contributions to anthropogenic climate change visible, and hereby rendering individual greenhouse gas emissions problematic, personal carbon budgets constitute responsible subjects who come to think and act in new ways in relation to the climate (Lövbrand & Strippel, 2011:196).

Dessa studier synliggör således vilka förväntningar på individer som skapas av miljöpolitiken. De problematiserar därmed också den individualiserade miljödiskursen och de uppmaningar som diskursen riktar emot individuella aktörer. På så sätt har fältet fungerat som en utgångspunkt för både min forskningsdesign och mitt intresse för berömvärda och klandervärda subjektsspositioner i förhandlingar av diskursens relevans och innebörd.

Samtidigt är ambitionerna med den här studien annorlunda än de ambitioner som har format ovanstående forskning. Skillnaden ligger i att jag inte främst fokuserar på de förväntningar på individer som formuleras av diskursen, utan istället hur dessa förväntningar görs begripliga av individerna själva. På så sätt synliggörs också individers kritiska förhandlingar av diskursen (jfr Dowling, 2010:492). Det innebär att den här studiens bidrag till forskningsfältet ovan ligger i att belysa andra aspekter av styrningen, som har mer att göra med styrningens konsekvenser än med dess ambitioner. Mötet mellan de planer som görs på policynivå och individer med andra målsättningar, drivkrafter och perspektiv kan i själva verket leda till oväntade konsekvenser, kanske även olika former av motstånd. En liknande inriktning har kallats för *realistisk* governmentality (Hobson, 2013:61). I en artikel skriver geografen Clive Barnett med flera (2008):

Norms only function as norms at all because of the capacities of people to reflect on strategies and define objectives, a self-reflexive capacity that

is certainly interpretative, but above all is communicative and interactive. It is this aspect which the analytics of governmentality offer little help in understanding (Barnett m.fl., 2008:647).

Författarna menar att det är viktigt att skilja på de normer som policies kan eftersträva och de normer som verkar mellan människor. Intressant nog föreslår Barnett med flera just fokusgruppmetoden för att få syn på hur individer förhandlar policyförslag på hur de ska bete sig och ställer dessa i relation till sina personliga vanor och kontextuella omgivningar (Barnett m.fl., 2008:644f).²²

GENUS- OCH INTERSEKTIONALITETSFORSKNING OM MILJÖN

Bradleys (2009) avhandling som nämndes tidigare är ett viktigt bidrag inom ett för mig relevant forskningsfält som undersöker hur förståelsen av miljöfrågor formas i relation till sociala kategorier, genus och andra former av hierarkier mellan människor.²³ Inom detta fält finns än så länge relativt få studier (Kaijser & Kronsell, 2013:5). Kaijser och Kronsell beskriver en sådan forskningsinriktning och argumenterar för dess betydelse i artikeln ”Climate Change through the Lens of Intersectionality”. De menar att intersektionell forskning om klimatförändringarna erbjuder en möjlighet att belysa hur olika former av underordning och överordning förstärks eller omförhandlas i samband med klimatförändringarna (Kaijser & Kronsell, 2013:4; se även Henriksson, 2014). Inom ett sådant forskningsfält kan den här studien få en viss hemvist, eftersom dess fokus delvis är att undersöka

-
22. Som framgick av genomgången ovan är fokusgruppmetoden inte heller särskilt ovanlig i det forskningsfält som berör individers syn på miljöansvar.
 23. Jag syftar då inte på forskning som undersöker hur miljöfrågor förstärker eller utmanar maktrelationer i bred bemärkelse. Det forskningsfältet är alltför stort för att redogöra för här. Maktrelationer är ett ständigt återkommande analytiskt tema i studier om miljöfrågor. Ett exempel är forskning som knyter an till begreppet *miljörättvisa* (*environmental justice*). Begreppet har kommit att influera både forskning om miljöfrågor och sociala problem samt miljörörelsen (se t.ex. Capek, 1993).

huruvida individers förhandling av en specifik miljödiskurs kan innebära att vissa individer görs problematiska medan andra görs oproblematiska.

Ett besläktat forskningsfält är genusforskning om miljöfrågor. Denna forskning är heterogen och har under de senaste decennierna utvecklats i flera olika riktningar.²⁴ En orsak till heterogeniteten är att genus kan tänga miljöfrågor på flera och sinsemellan mycket olika vis. Inom detta mångfacetterade forskningsfält finns därför även en rad olika sätt att förhålla sig till genusforskning och feministisk teori (se t.ex. Seager, 1993; Alaimo, 2000).

Olika grenar av den här forskningen har därför olika kopplingar till min studie. Ett exempel på sådan angränsande forskning är studier om genusmönster i individers positioneringar i relation till resandets miljökonsekvenser. Merritt Polk (2003) har exempelvis visat att kvinnor i en svensk enkätstudie var mer kritiska till bilen än män i samma studie. Kvinnorna visade sig även vara mer positiva till olika åtgärder som kunde gynna kollektivtrafiken och minska bilåkandet. Polk tolkade resultatet som att kvinnor uppvisade en större potential än män att anpassa sitt resande efter dess miljöaspekter (Polk, 2003; se även Matthies m.fl., 2002). Denna och liknande studier gränsar till min men utgår från kvantitativa forskningsmaterial, vilket innebär att de genusmönster som de finner i individers positioneringar tar sig andra uttryck än om de hade studerats kvalitativt.

Två genusforskare som med hjälp av kvalitativt material har belyst hur genus förhandlas i relation till resande är Helene Hjorth Oldrup (2004) och Lynn Dobbs (2007). Hjorth Oldrup har visat att kvinnor kan framställa långa arbetsresor som ett problem för deras roll som föräldrar. Kvinnorna i studien talade då om att de "borde" minska sin mobilitet (Hjorth Oldrup, 2004). Dobbs har visat hur kvinnor i England i sina berättelser om vardagligt resande gav uttryck för en ojämlik maktfördelning mellan män och kvinnor i heterosexuella relationer. Männens mobilitet och tillgång till bil prioriterades medan kvinnornas begränsades, med hänvisning till omsorgsansvar eller lägre inkomst. Kvinnor som däremot levde ensamma kunde rättfärdiga sina transportbehov till arbetet på ett annat sätt än de sammanboende kvinnorna (Dobbs, 2007).

24. För översikter, se Roberta Hawkins m.fl. (2011) och Birgitta Rydhagen (2013).

Annan forskning om genus och resande har inriktats på mäns användning av genusdiskurser i relation till olika fordon. Maskulinitetsforskaren Ulf Mellström har påvisat hur män i olika sammanhang har heterosexualiserat sin relation till bilen genom att tala om bilen som mänsklig och feminin. Mellström menar att mäns tal om att känna passion för maskiner är ett kulturellt betydelsefullt sätt att skapa gemenskap med andra män och framställa sig som bärare av manliga identiteter (Mellström, 2001:198ff; 2002:474ff; 2004:377ff). Teknik- och vetenskapsforskaren Pablo Schylter (2009) visar i sin avhandling om motorcyklister i Costa Rica hur heteronormativitet upprättades i relationerna till fordonen. Känslan av att köra motorcykel beskrevs av både män och kvinnor i studien som en passionerad dominans. Även om både män och kvinnor gav uttryck för samma diskursiva sätt att relatera till motorcykeln så var genusmönster och heteronormativitet styrande för hur männen och kvinnorna positionerades. Eftersom motorcykelföraren positionerades som heteronormativt maskulin och motorcykeln som heteronormativt feminin blev de kvinnliga förarna positionerade som lesbiska (Schylter, 2009:86–99).

Det finns alltså tidigare forskning som visar hur genus och resande samkonstrueras på ett sätt som kan skapa olika villkor och livssituationer för män och kvinnor. I avhandlingen betraktas miljödiskursen som ytterligare en möjlig aspekt i denna samkonstruktion.

Den feministiskt inriktade geografen Roberta Hawkins med flera (2011) gör ett försök att överblicka det mångfacetterade forskningsfältet om genus och miljöfrågor, och ger då en bild av mycket varierande forskningsintressen. Författarna menar att forskning om genus och miljöfrågor inbegriper studier av hur genus kan influera förståelsen av naturen, hur miljö/miljöer är genuspräglade på olika sätt, hur maktasymmetrier hänger samman med resurstillgångar samt vilka genussubjektiviteter som uppstår i relation till miljö/miljöfrågor (Hawkins m.fl., 2011). Bland dessa forskningsinriktningar är det den sistnämnda som har störst relevans för den här studien.

Ett sådant exempel är den feministiskt inriktade geografen Andrea Nightingales (2006) artikel "The Nature of Gender: Work, Gender, and Environment" som bygger på en etnografisk studie av skogsbruket i Nepal. Med hjälp av Butlers teori om hur genus görs visar Nightingale hur

genussubjektiviteter och kast kontinuerligt återskapas och omförhandlas i relation till varandra på ett sätt som också får implikationer för miljön i området. Mot bakgrund av sina resultat argumenterar Nightingale för att strävan mot ekologisk förändring måste sättas i relation till de sociala relationer som råder i olika specifika geografiska kontexter (se även Sultana, 2009).

Tidigare forskning om genussubjektiviteter och miljön har inte inriktats mot miljödiskurserna i sig. Istället har miljöproblemens materiella aspekter tilldelats större utrymme än de får i den här studien. Till skillnad från annan forskning inom fältet står miljödiskurserna i sig och individernas förhandlingar av dessa i centrum för denna avhandling.

Beröringspunkter med annan genusforskning

Samtidigt som den ovan nämnda forskningen har gett mig perspektiv på den sammansatta och kontextuella relationen mellan genus och miljöfrågor, så finns det annan genusforskning som i ännu högre grad har influerat utformningen av den här studien. Jag syftar då på genusforskning som inriktas mot hur individer förstår sig själva i relation till diskurser om genus, klass, ålder, etnicitet och sexualitet och samtidigt förhandlar dessa diskursers innebörder (se t.ex. Edley & Wetherell, 1997; Wetherell & Edley, 1999; Nordberg, 2005; Magnusson, 2006; Wikström, 2007). Inom detta forskningsfält är frågan om normer och normaliteter ofta närvarande (se t.ex. Ambjörnsson, 2004; Bengtsson, 2013). Flera av de teoretiska begrepp som jag presenterade i kapitel två har jag gemensamt med denna forskningsinriktning, såsom begreppen genusediskurser, maskulinitetsdiskurser och femininitetsdiskurser. Detsamma gäller begreppet subjektspositioner och positioneringsbegreppet som ofta används för att analysera individers förhandlingar av genusediskurser (Edley & Wetherell, 1997; Wetherell & Edley, 1999). Inom genusforskningen har jag även hämtat inspiration till studiens intersektionella ambitioner (De los Reyes & Mulinari, 2005; Mattsson, 2010). Mitt intresse för vilka subjektspositioner som görs problematiska respektive oproblematiserade och hur sådana processer samspelar med konstruktionen av sociala kategorier knyter an till sådan teori. Inom den här typen av genusforskning är däremot miljöfrågor än så länge re-

lativt obeträdd mark. Där hoppas jag att den här studien kan visa på nya möjligheter.

INDIVIDERS STÄLLNINGSTAGANDEN INFÖR RESORS MILJÖBELASTNING

Forskning om individers ställningstaganden i relation till resors miljöbelastning har gett mig empirisk inblick i de sätt på vilka individer kan förhandla relationen mellan sitt resande och samhällets miljöproblem. Ett exempel är statsvetaren Petra Krantz Lindgren (2001), som i sin avhandling undersöker den argumentation som möjliggör att bilanvändning *inte* blir en fråga relaterad till miljöproblem eller *inte* leder till förändrat beteende. Hon intresserar sig för hur bilister som faktiskt uppfattar bilismen som ett allvarligt problem ur miljösynpunkt förklarar sin fortsatta bilanvändning (Krantz Lindgren, 2001). Krantz Lindgren skiljer på argument som anger goda *skäl* att välja bilen och argument som består av *orsäker* för bilanvändningen. Hon utgår från att ett skäl var detsamma som en orsak att ta bilen, medan en ursäkt innehöll förmildrande omständigheter som fick det problematiska valet av bil att framstå som mindre allvarligt (Krantz Lindgren, 2001). Bland de skäl som informanterna åberopade för att ta bilen nämndes att det inte fanns några alternativ till bilen och att resan därför inte skulle kunna genomföras utan bil, samt att bilen var bättre än alternativen och att resan därför inte skulle kunna genomföras på samma tillfredsställande sätt utan bil. Bland de ursäakter som informanterna använde sig av kan nämnas att de på olika sätt mildrade konflikten mellan bilåkande och miljöfrågor eller framhöll att det inte var deras eget fel att de tog bilen, utan istället exempelvis tidsandans eller omgivningens påverkan. Den sista typen av ursäkt nekade till att minskat bilåkande var lösningen på bilismens miljöpåverkan utan hänvisade till behovet av tekniska lösningar som gjorde bilismen mer miljövänlig (Krantz Lindgren, 2001).

Andrew Hares, Janet Dickinson och Keith Wilkes (2010) undersöker i en fokusgruppstudie i Storbritannien hur individer resonerar kring sitt flygresande i relation till klimatförändringarna. De finner tre barriärer som utgör hinder för klimatanpassning. För det första avfärdades an-

dra transportsätt som orealistiska eller som mycket sämre alternativ än flyget. För det andra framställdes semesterresan som mycket viktig. För det tredje tillskrevs andra aktörer det huvudsakliga miljöansvaret (Hares m.fl., 2010).

Transportforskaren Olle Hagman (2003) undersöker hur individer i en svensk studie växelvis använde sig av personliga erfarenheter och allmänna diskurser när de talade om fördelar och nackdelar med bilkörning. Medan bilens fördelar förklarades med hjälp av personliga erfarenheter användes istället allmänna resonemang och offentliga diskurser när vissa av bilens nackdelar presenterades. Miljökonsekvenserna av bilkörning var ett sådant exempel där informanterna inte använde sig av egna erfarenheter. Hagman menar att den här skillnaden kan bidra till att bilens fördelar framstår som mer absoluta än nackdelarna, som istället kan verka förhandlingsbara (Hagman, 2003; se även Maxwell, 2001).

Transportforskaren J. W. Guiver (2007) undersöker i en fokusgruppstudie hur individer i Storbritannien konstruerade bussresan respektive bilresan. Analysen visar på stora skillnader i sättet att tala om de olika fordonen. Bussresan omtalades av stadsborna i studien ofta med utgångspunkt i värsta tänkbara scenarier som handlade om rädsla eller obehagskänslor inför till exempel människor, risker eller lukter på bussen. Resan konstruerades som opålitlig tidsmässigt och bussresenärerna framställdes som utsatta. Bilresan däremot beskrevs som en motsats till bussresan genom att omtalas som trygg. Bilen förknippades inte med värsta tänkbara scenarier på samma sätt som bussen, tvärtom kunde bilisten antas ha kontroll över sin resa. Analysen visar på stora skillnader i framställningen av fordonen, som hängde samman med om den som talade positionerade sig som bilist eller bussresenär. Bilisterna i studien talade om bussen i mer positiva ordalag än bussresenärerna själva medan bussresenärerna inte gjorde detsamma med bilarna. Tvärtom sammanförde bussresenärerna bilar med en rad problem, däribland olika miljöproblem, trängsel, buller och olycksrisker. Ett annat intressant fynd är det faktum att bussen inte omtalades som en lösning på vare sig miljöproblem eller trängselproblem (Guiver, 2007; se även Andréasson, 2000; Henriksson, 2008).

Ovanstående studier är några exempel på hur tidigare forskning om individers ställningstaganden i relation till resors miljöpåverkan presente-

rar empiriska resultat som har inspirerat mig i analyserna av fokusgrupp-samtalen.

Sammantaget har den här studien influerats av fyra olika forskningsfält. Tidigare forskning om individers syn på miljöansvar har bidragit med både empiriska lärdomar och kritiska diskussioner om vad individualiserat miljöansvar kan innebära för individer. Den miljöpolitiska forskningen om styrningen mot miljöansvariga individer har pekat på de föreställningar om individer som formas i policyprojekt av olika slag. Det har i sin tur influerat mig att analysera vilka subjektpositioner som görs problematiska respektive oproblematiska när individer resonerar kring individualiserat miljöansvar. Genus- och intersektionalitetsforskningen om miljön har influerat mig att söka efter hur genusdiskurser och diskurser knutna till sociala kategorier återskapas eller utmanas i det sätt på vilket individer begripliggör miljöansvar. Men fältet har också visat på vikten av genusteoretisk tydlighet. Därför ser jag det som angeläget att genusintresserad miljöforskning tydligt förs samman med andra typer av genusforskning. Det har jag hanterat genom att ansluta mig till feministisk poststrukturalistisk teori och genom att använda mig av flera teoretiska begrepp som är vanligt förekommande inom vissa typer av genusforskning. Slutligen har forskningen om individers ställningstaganden i relation till resors miljöbelastning bidragit med analyser som har varit värdefulla för min undersökning av samtalsdeltagarnas sätt att positionera sig i relation till sina resors miljöbelastning.

I nästa kapitel introducerar jag avhandlingens metod och metodologiska utgångspunkter.

4

En fokusgruppstudie

Den här avhandlingen behövde en forskningsmetod som kunde åskådliggöra hur individer gör ställningstaganden inför ett ganska abstrakt tema. Jag ville se hur de kunde resonera för att tillsammans göra miljöfrågor, resor och ansvar begripligt i relation till sig själva. Det behövdes en metod som synliggjorde den kollektiva förhandlingsprocess som meningsskapande utgör (Kitzinger, 1994). Fokusgrupper verkade vara just en sådan metod. Ett fokusgruppsamtal är ett gruppsamtal där individer kan få möjlighet att resonera om huruvida de anser sig vara ansvariga eller inte ansvariga för miljöfrågor. De får chans att lyfta problem eller dilemman som de förknippar med denna tematik och betrakta den ur olika synvinklar med hjälp av gruppens olika erfarenheter. I det samtalet kan ämnets olika dimensioner diskuteras på ett sätt som ger samtalsdeltagarna anledning att ta ställning och dessutom bli motiverade att förklara varför de tänker som de gör.

Fokusgrupper är en kvalitativ forskningsmetod som skapar ett gruppsamtal där individer tillsammans förhåller sig till ett ämne och kontinuerligt förhandlar dess innebörd (Myers, 1998). För att göra det använder de diskurser som på olika sätt gör ämnet begripligt. Det finns möjlighet för samtalsdeltagarna att förhålla sig kritiskt till ämnet och till varandras ställningstaganden. Inom ramen för olika diskursers sätt att beskriva tematiken kan de alltså ta sig an och begripliggöra det aktuella forsknings-

området samtidigt som dess betydelse förhandlas kontinuerligt.

I det här kapitlet går jag igenom studiens metodologiska utgångspunkter och dess genomförande. Inledningsvis motiverar jag valet av fokusgruppmetoden och tar upp två teman som är viktiga för att förstå det specifika forskningsmaterial som fokusgruppen genererar. Därefter diskuterar jag de överväganden som präglade urvalet och sammansättningen av fokusgrupperna samt beskriver hur rekryteringen av samtalsdeltagare gick till. Sedan följer ingående beskrivningar av samtliga tolv fokusgrupper, följt av reflektioner om genomförandet, närmare bestämt min roll som moderator och intervjuguidens utformning. Avslutningsvis beskriver jag hur analysen och tematiseringen av materialet gick till samt redogör för vad läsaren behöver veta för att förstå de citat som presenteras i avhandlingens empiriska kapitel.

SAM SPELET MELLAN DELTAGARNA

Ett fokusgruppsamtal är alltså en gruppdiskussion med ett specifikt tema som fokus. Fokusgruppforskarna Jenny Kitzinger och Rosaline S. Barbour (1999) menar att metoden är allra bäst lämpad för att undersöka människors erfarenheter, åsikter och bekymmer. Rent praktiskt kännetecknas fokusgruppintervjun vanligtvis av att en mindre grupp inbjudna personer under en viss tid diskuterar ett förutbestämt ämne. Samtidigt lyssnar forskaren, här kallad moderatoren, aktivt på samtalet och ställer i varierande utsträckning frågor och följdfrågor. Konversationen spelas ofta in (se t.ex. Litosseliti, 2003; Halkier, 2010; Wibeck, 2010). Det forskningsmaterial som åstadkoms är fyllt av individers positioneringar och sådan diskursförhandling kring det specifika temat som jag är särskilt intresserad av (se t.ex. Halkier, 2010:98ff).

Det som skiljer ett fokusgruppsamtal från enskilda kvalitativa intervjuer eller gruppintervjuer är gruppens "gemensamma tänkande" (Wibeck, 2002:50) och den interaktion som uppstår mellan deltagarna (Kitzinger, 1994). Förhoppningen är att samtalsdeltagarna ska tala med varandra, snarare än enbart till moderatoren. Själva formen bjuder in till argumentation och till att följa upp varandras påståenden (Kitzinger & Barbour, 1999). På det sättet skapas en arena där samtalsdeltagarna tar ställning och po-

sitionerar sig på en mängd olika sätt. Men de hanterar också varandras ställningstaganden. Sammantaget uppstår ett samspel som kan ge kunskap om hur individer hanterar specifika frågor i ett socialt sammanhang (Kitzinger, 1994). Det passar väl för den här studiens ambitioner. Fokusgruppsamtalet synliggör de diskurser som samtalsdeltagarna har tillgång till när de talar om individualiserat miljöansvar och kan även användas för att resonera kring vilka diskurser som förblir marginaliserade och vad det kan bero på (Kitzinger, 1994:110). Samtalet ger därtill inblick i hur individer förhandlar olika diskursers innebörd och relevans när de interagerar med varandra. Det åskådliggör hur de positionerar sig inom ramen för olika diskurser eller ifrågasätter dem.

Fokusgrupperna kan på så sätt ge värdefull inblick i hur individer kan begripliggöra diskursen om individuellt miljöansvar i relation till sin förståelse av det omgivande samhället och av sig själva. De kan begripliggöra diskursen och förhandla dess relevans i relation till sin livssituation och sina erfarenheter. Sammantaget ger analysen inblick i de förutsättningar och villkor som präglar individers gemensamma förhållningssätt till det individualiserade miljöansvaret. Till exempel blir det tydligt ifall den individualiserade miljödiskursen hamnar i konflikt med andra diskurser som är betydelsefulla för individer. I så fall kan jag även få syn på vilka konkurrerande diskurser eller motdiskurser som hjälper samtalsdeltagarna att förhandla och ifrågasätta det individualiserade miljöansvarets relevans.

Fokusgruppsamtalens kontext och interaktion

Den metodologiska diskussionen om fokusgrupper inriktas ofta på två centrala villkor som präglar fokusgruppsamtal. Båda beskrivs som avgörande och handlar om hur fokusgruppens specifika potential ska tas tillvara i forskningsprocessen. Den första premissen som betonas berör materialets kontextuella natur, det vill säga att varje fokusgrupp skapas i ett specifikt sammanhang och måste förstås i relation till just de specifika förutsättningarna (Wilkinson, 1999:227ff). Det andra sakförhållandet som lyfts fram i diskussionen om fokusgrupper handlar om vikten av att inte bara analysera innehållet i vad som sägs utan också förstå det som en del

av den interaktion som sker i fokusgruppen (Kitzinger, 1994; Hydén & Bülow, 2003).

Dessa två målsättningar är till stor del sammanvävda. Interaktionen är en viktig del av det specifika med varje fokusgrupp och det specifika med varje grupp påverkar och formar interaktionen. Men för enkelhetens skull ska jag kort beskriva de resonemang som förts om dessa två villkor var för sig och kommentera hur de har påverkat den här studiens utformning. När det gäller fokusgruppens kontextuella karaktär skriver Kitzinger och Barbour (1999) om när fokusgruppmetoden är mest lämplig att använda:

Focus groups also enable researchers to examine people's different perspectives as they operate within a social network. Crucially, group work explores how accounts are articulated, censured, opposed and changed through social interaction and how this relates to peer communication and group norms (Kitzinger & Barbour, 1999:5).

Kitzinger och Barbour framhåller alltså att fokusgruppsamtalen visar hur olika synsätt skapas, används och återskapas av människor. Fokusgrupper passar därför bättre till att betrakta och undersöka individers meningsskapande som en process än som något statiskt. Materialet lämpar sig med andra ord bättre för att analysera hur individer använder, presenterar och hanterar sina erfarenheter i sociala sammanhang än att undersöka vilka erfarenheter de "har" (Kitzinger & Barbour, 1999). I och med att den kunskap som skapas av fokusgruppmetoden betraktas som något som händer i samtalet snarare än något som visas upp, så blir de förutsättningar som präglar sammanhanget där kunskapen skapas mycket relevanta. Fokusgruppmetoden synliggör därmed det kontextuella meningsskapandet, det vill säga hur individer förhandlar och återskapar meningsinnebörder i ett visst sammanhang. På ett närbesläktat sätt som Kitzinger och Barbour menar psykologiforskaren Ivana Marková med flera att det inte går att separera diskursens innehåll från dess praktik i fokusgruppsamtalen. Med det syftar författarna på att de teman som samtalsdeltagarna tar upp och de positioneringar som de gör skapas i ett relationellt sammanhang – i relation till vad som har sagts och gjorts tidigare, såväl i samtalet som utanför det, och i relation till närvarande och frånvarande andra. För att kunna

förstå vad som pågår i fokusgruppen behöver forskaren både erkänna och undersöka de här aspekterna närmare (Markovà m.fl., 2007:202–204).

Den feministiska forskaren Sue Wilkinson beskriver fokusgruppens kontextuella kunskapsskapande som en fördel med metoden. Orsaken är att den helt enkelt erkänner att människors liv är kontextuella och att deras sociala positioner och förståelser av sig själva avgörs och förhandlas i samspel med andra människor. Kunskap som bortser från människors och kunskapens sociala kontexter bygger på en förvillande verklighetsuppfattning (Wilkinson, 1999:227ff).

I den här studien har fokusgruppsamtalens kontextuella förutsättningar varit viktiga både i urvalsprocessen och i analysprocessen. I urvalsprocessen eftersträvades en variation mellan grupperna, vilket jag beskriver mer utförligt nedan. Det resulterade i fokusgruppsamtal med mycket skiftande förutsättningar. Samtalsdeltagarna hade olika slags relationer till varandra och olika erfarenheter. I analysprocessen har jag hanterat varje gruppsspecifika förutsättningar genom att till exempel försöka svara på frågan om hur gruppkonstellationen influerade användningen av vissa diskurser snarare än andra. Men det är egentligen inte analysen av de olika samtalskontexternas betydelse som har varit viktig för den här studien. Mer betydelsefullt har istället varit att de olika samtalskontexterna har fungerat som en grundläggande förutsättning för analysen i sig. Min uppfattning är att skillnaden mellan grupperna har gjort analysens resultat mer värdefullt. Det beror på att variationen ger en djupare förståelse för de olika villkor som präglar individers syn på av det individualiserade miljöansvaret.²⁵

Min syn på fokusgruppsamtalen som kontextuella händelser innebär inte att jag menar att diskurserna skapas för första gången i varje samtal. Däremot är det sätt på vilket diskurserna kommer till uttryck och vilka diskurser som används format av samtalskontexten. Men som jag skrev

25. När jag beskriver analysen av fokusgruppmaterialet i avhandlingens empiriska kapitel har jag valt att synliggöra fokusgruppkontexten vid varje tillfälle. Varje grupp har fått ett namn som anger något av gruppens karakteristika. Det är också uppenbart vilka samtalsdeltagare som ingår i samma fokusgrupp. I det här kapitlet beskrivs grupperna även mer ingående. Förhoppningsvis ska läsaren sedan minnas åtminstone delar av de olika gruppernas specifika förutsättningar.

i kapitel två utgår jag ifrån att diskurser är gemensamma förklaringsmodeller som många människor delar med varandra (Weedon, 1987; Baxter, 2003). De diskurser som används i fokusgruppsamtalen förekommer därmed sannolikt även i andra jämförbara sociala sammanhang.

För att kunna belysa varje fokusgrupps specifika diskursförhandlingar måste också samtalsdeltagarnas samspel förstås som en del av analysobjektet. Samspelet utgör en viktig del av det sammanhang där uttalandena görs. Som jag redan nämnt har forskarens hantering av det samspel som sker i fokusgruppen identifierats som viktig. Samtidigt som interaktionen mellan samtalsdeltagarna har lyfts fram som analytiskt värdefull (se t.ex. Kitzinger, 1994; Smithson, 2000) har många kritiserat fokusgruppsforskning för att bortse från eller missuppfatta gruppens betydelse (Kitzinger, 1994:104; Myers, 1998; Hydén & Bülow, 2003; Marková m.fl., 2007:35ff). Ibland har fokusgruppmaterialet hanterats som intervjumaterial och just det faktum att det skapats i en grupp beskrivits som en komplicerande faktor som gör materialet svårtolkat eller subjektivt. Gruppens inflytande över uttalanden har hanterats som ett problem som behöver reduceras för att relevanta tolkningar ska kunna göras (Kitzinger, 1994:104; Marková m.fl., 2007:36f). I andra fall har det legat nära till hands att betrakta fokusgrupper som mer "autentiska" än intervjuer eftersom fokusgruppen kan bestå av redan existerande grupper som föreställs föra liknande samtal utan forskarens närvaro (Kitzinger, 1994:105f; Wilkinson, 1999:225ff).

Synen på vad gruppen gör med uttalandena i fokusgruppsamtalet är således omstridd och råden som delas ut varierande (Smithson, 2000; Hydén & Bülow, 2003). Min uppfattning är, som tidigare nämnts, att fokusgruppsamtalet kan visa på förutsättningar och villkor för individers diskursförhandlingar även i sammanhang utanför samtalet. Samtidigt är fokusgruppen ett konstruerat sammanhang där samtalsdeltagarna kan göra vissa åsikter och dilemman extra tydliga som ett sätt att leva upp till formatets inbyggda förväntningar (jfr Myers, 1998). Men till syvende och sist vill jag precis som Kitzinger (1994:117) poängtera att fokusgruppmaterialet varken är mer eller mindre "autentiskt" än det material som enskilda intervjuer genererar. Däremot synliggör det andra aspekter av meningsskapandet genom att fokusera på en grupp som interagerar.

I den här studien har vikten av samtalsdeltagarnas interaktion del-

vis byggts in i valet av teoretiska begrepp. I och med valet att studera hur individer både begripliggör och kontinuerligt förhandlar sitt förhållningssätt till ett individualiserat miljöansvar så förläggs tonvikten på den aktivitet som samtalet utgör. Förhandlingsbegreppet poängterar att det som studeras är en kontinuerlig process som både består av något som samtalsdeltagarna gör och som de tillgängliga diskurserna ”gör med dem”. Det innebär att samspelet mellan samtalsdeltagarna hamnar i centrum för analysen. Samtidigt undviks utgångspunkten att samtalsdeltagarna är bärare av statiska förhållningssätt eller åsikter. Studiens inriktning mot den kontinuerliga diskursanvändning som utspelar sig i samtalen gör alltså samspelet viktigt. Även konkurrensen mellan olika diskurser är intimt förknippad med samtalsdeltagarnas samspel. Begreppsvalen innebär att samtalen betraktas som kunskapsskapande händelser. De är händelser där samtalsdeltagarna får möjlighet att använda diskurser som hjälper dem att benämna och förstå vissa fenomen och relationer samtidigt som de ifrågasätter eller osynliggör andra.

GRUPPSAMMANSÄTTNING OCH URVAL

En av poängerna i diskussionen om fokusgruppsamtalens kontextuella karaktär är att gruppernas sammansättning är central för den kunskap som samtalet kan leda till. Sammansättningen inverkar på både möjligheterna till samspel och möjligheterna att tala om olika teman med hjälp av olika diskurser (Smithson, 2000; Marková m.fl., 2007:48; Wibeck, 2010:29–32). Allt från hur och var grupperna rekryteras till de relationer som möjliggörs av gruppssammansättningen är viktigt att reflektera över i samband med att fokusgrupper används som forskningsmaterial. Till exempel är det relevant att hålla i minnet huruvida samtalsdeltagarna kände varandra sedan tidigare eller inte, om de hade samma eller olika yrken och om de kom från samma eller olika bostadsorter. Dessa faktorer påverkar både samtalens innehåll och samtalsdeltagarnas samspel (Litosseliti, 2003; Halkier, 2010; Wibeck, 2010). Här spelar också likheter och olikheter i samtalsdeltagarnas ålder, kön, sexualitet, etnicitet och socioekonomiska status in som faktorer som både kan påverka samtalsdeltagarnas relationer och forma samtalets innehåll (se t.ex. Smithson, 2000; Baxter, 2003; Staunæs, 2003).

Bente Halkier framhåller att människor som är alltför olika kan ha svårt att tala med varandra. Samtidigt kan likheter på vissa plan överskugga olikheter på andra plan (Halkier, 2010:26f). Innan jag går närmare in på hur relationerna mellan samtalsdeltagarna såg ut i de fokusgrupper som ingår i den här studien så ska jag berätta om de metodologiska överväganden som präglade urvalsprocessen.

Variationsmaximerande urval

Sammansättningen av fokusgrupperna präglades av målsättningen att forma fokusgrupper som kunde ge en bild av hur individers positioneringar i relation till ett individualiserat miljöansvar kan se ut och variera mellan olika individer. Syftet med variationen var att få en bred förståelse för de förutsättningar och villkor som präglar individers diskursanvändning i relation till temat. Urvalet av samtalsdeltagare har därför byggt på två principer. Den första principen är ett *variationsmaximerande urval* (*maximum variation sampling*). Ett sådant urval passar när forskaren vill undersöka ”vilka olika former som ett fenomen tar” (Lindlof & Taylor, 2002:123, min översättning), hur kommunikation varierar beroende på inramning och vilka teman som uppträder när olika samtalsdeltagare tar sig an ett ämne. Det innebär att jag eftersträvade variation i sammansättningen av fokusgrupperna. För att kunna göra det måste jag ta ställning till vilken slags variation som kunde vara analytiskt värdefull. Jag valde att inrikta variationen på vissa områden. De områden som valdes var resepraktiker, livsfas, familjeförhållanden, ålder, kön²⁶, utbildningsnivå, yrkesinriktning och, i någon mån, uttalat engagemang för miljöfrågor.²⁷ Samtidigt vill jag poängtera att även om dessa variabler användes för att sätta samman fokusgrupperna innebär det inte att jag betraktar dem som determinerande

26. Nedan kommer jag att redogöra mer ingående för hur jag ser på kön som urvalskategori.

27. I en jämförbar fokusgruppstudie om medier och klimatförändringar användes också ett urval med målsättningen att maximera variationen av erfarenheter knutna till fenomenet. Där bedömdes kön, fas i livet, yrke och etnicitet vara viktiga komponenter att variera (Olausson, 2011:283f).

på något sätt. Individer kan förhålla sig till sina livsomständigheter, resepraktiker eller familjeförhållanden på en mängd olika sätt. Det är dessa variationer som är verkligt analytiskt intressanta. När jag eftersträvade variation i uttalat engagemang för miljöfrågor innebär det att jag valde att inkludera både personer som var engagerade i miljöfrågor i till exempel föreningar och personer som inte var det. Det ökade chanserna för att få en bred förståelse för hur individer kan göra ställningstaganden i relation till diskursen om individualiserat miljöansvar.

Som framgick ovan var grunderna för variation när fokusgrupperna sattes samman relativt många. Samtidigt ska variationen inte uppfattas som symmetrisk. Att skapa fokusgrupper som varierade på något symmetriskt sätt ser jag som oförenligt med studiens omfång och övriga kvalitativa målsättningar. Däremot menar jag att den variation som trots allt skapades av det variationsmaximerande urvalet berikade analysen.

I efterhand kan jag dock konstatera att variationen av resepraktiker hade kunnat utvidgas ännu mer. En fokusgrupp med människor som reser jämförelsevis lite, till exempel genom att inte regelbundet resa utomlands, hade kunnat ge betydelsefulla perspektiv i relation till de övriga fokusgrupperna (jfr Frändberg, 2009). Personer som inte reser utomlands av ekonomiska skäl snarare än miljöskäl saknas helt i studien, detsamma gäller personer som avstår från egen bil på grund av ekonomiska begränsningar.

Etnicitet inkluderades inte i de kategorier som jag försökte åstadkomma variation inom. Det betyder däremot inte att materialet inte är etnifierat. Urvalet resulterade nämligen i att alla samtalsdeltagare hade svenskklingande namn. Att så gott som alla samtalsdeltagare kunde positioneras som "vita" och "svenska" kan ha möjliggjort att de använde diskurser om svenskhet och annanhet på sätt som hade varit annorlunda vid andra gruppsammansättningar. Det hände till exempel att de talade om Sverige som rent och andra länder som mindre framgångsrika i att hantera elektronik eller nedsmutsning. Dessa uttalanden hade kanske inte gjorts om personer som kunde positioneras som "andra" i de berättelserna varit närvarande. Det som kan bli analytiskt intressant i en studie med ett relativt homogent urval vad gäller etnicitet, såsom den här, är hanteringen av den privilegierade positionen i sig (jfr Mattsson, 2010:9f). Exempelvis

kan samtalsdeltagarnas förhandlingar av diskurser om ”svenskhet” i relation till miljöansvar vara intressanta (jfr Bradley, 2009).

Målinriktat urval

Den andra princip som formade urvalet i den här studien kallar Thomas Lindlof och Bryan Taylor (2007) för ett *målinriktat urval* (*purposeful sampling*). Det målinriktade urvalet bygger på utgångspunkten att det finns vissa platser, samtalsdeltagare och erfarenheter som är särskilt relevanta för att förstå ett fenomen (Lindlof & Taylor, 2002:122). Sådana särskilt relevanta omständigheter har jag framförallt sökt inom tidigare forskning.

Eftersom jag har haft som ambition att undersöka relationen mellan femininitets-, maskulinitets- och miljödiskurser var forskning som visar på diskursiva länkar mellan genus och miljöområdet särskilt relevant (se t.ex. Nightingale, 2006; Hawkins m.fl., 2011). Överlag talade denna forskning för att involvera både män och kvinnor i studien och undersöka hur genusediskurser, miljödiskurser och föreställningar om miljöansvar användes, utmanades eller återskapades i samtalen. Till exempel väckte den mitt intresse för att se om och i så fall hur individer förhöll sig till den både beforskade och omdiskuterade föreställningen om kvinnor som mer miljömedvetna än män (Davidson & Freudenburg, 1996; Zelezny m.fl., 2000).

Intresset för relationen mellan miljödiskurser och genusediskurser innebar också att det fanns teman som verkade särskilt relevanta eftersom de aktualiserade båda dessa diskurstyper. Bilen var ett sådant tema (Polk, 2003). Bilen har gjorts viktig i forskning om individers miljörelaterade beteende (Krantz Lindgren, 2001; Hagman, 2003). Men bilen har också tolkats som en maskuliniserad artefakt (Scharff, 1991; Wajcman, 1991; Mellström, 1999; 2004; Landström, 2006). Därför betraktade jag bilen som relevant i urvalsprocessen. Det här ledde till att jag inkluderade män som ägde och körde bil men också män som inte gjorde det, för att se om maskulinitetsdiskurser knutna till bilen skulle komma att bli aktuella i relation till ett individualiserat miljöansvar. Ambitionen resulterade i två fokusgrupper med män som inte äger bil. Den första består av män som är medlemmar i bilpool (Fokusgrupp G). Den andra består av män som är

cykelintresserade (Fokusgrupp K). Maskuliniseringen av bilen gör också kvinnors positioneringar i relation till bilen och det individualiserade miljöansvaret intressanta. Även i sökandet efter kvinnor till fokusgrupperna letade jag därför efter olika erfarenheter av bilägande och bilkörning. Det ledde, i kombination med andra målsättningar, till sammansättningen av en grupp med kvinnliga studenter (Fokusgrupp B), då studentliv kan – men givetvis inte måste – innebära ett liv utan egen bil. Det ledde också, i kombination med andra målsättningar, till valet att inkludera kvinnor som arbetade i bilindustrin (Fokusgrupp A) samt kvinnor som var medlemmar i olika bilföreningar (Fokusgrupp E).

Valet att inkludera personer utan egen bil utgick också ifrån en annan inspirationskälla, nämligen forskning som framhåller att bilismen är en hegemonisk regim snarare än ett neutralt transportsystem (Böhm m.fl., 2006:4ff). Kritiken av bilismens position i samhället väckte min nyfikenhet på hur individer utan bil upplever bilismen och bilens position i trafikrummet när bilens miljöpåverkan kommer in i bilden. Jag hade privat deltagit i samtal om hur grupper av manliga cyklister utmärkte sig i trafikrummet. Det handlade om män som cyklade snabbt och självsäkert. Diskussionerna fick mig att fundera över positionen som cyklist och hur maskulinitetsdiskurser eller miljödiskurser kunde göras relevanta i relation till cykling (jfr Fincham, 2006). Den här ambitionen resulterade i en fokusgrupp med cykelintresserade män (Fokusgrupp K).

Ett annat beforskat tema som tangerar både genusdiskurser och miljödiskurser är föräldraskap (Hagström, 1999). Jag betraktade föräldraskap som något som skulle kunna aktualisera relevanta miljödiskurser av två skäl. Dels kan föräldraskap förknippas med specifika resepraktiker såsom bilåkning (Friberg, 1999:165; Waldo, 1999:183; Henriksson, 2014). Dels var jag nyfiken på ifall och på vilka sätt positionen som förälder kan aktualisera specifika miljödiskurser. Orsaken var att föräldrar lever tillsammans med en del av de ”kommande generationer” som pekas ut som en målgrupp för arbetet med hållbar utveckling (Brundtland & Hägerhäll, 1988). Hur kan föräldrar beskriva livet med barn om de samtidigt positionerar sig i relation till diskursen om individualiserat miljöansvar? Den här nyfikenheten ledde till valet att inkludera två grupper av relativt nyblivna föräldrar i materialet, nämligen en grupp med föräldralediga kvinnor (Fokusgrupp

F) och en grupp med män från en pappagrupp (Fokusgrupp I).

Utöver dessa två urvalsprinciper fanns det ytterligare en målsättning som genomsyrade sammansättningen av alla fokusgrupper. Den redogör jag för nedan.

Könsuppdelade fokusgrupper

Som läsaren kanske redan har uppmärksammat var fokusgrupperna i den här studien könsuppdelade. Det innebär i praktiken att fokusgruppsamtalen med kvinnor bestod av enbart kvinnor medan fokusgruppsamtalen med män fördes mellan mig och manliga samtalsdeltagare. Omständigheterna för fokusgrupperna med kvinnor respektive män skiljde sig därmed åt på den här punkten.

Uppdelningen mellan män och kvinnor har två orsaker. Dels hänger den samman med mitt intresse för att undersöka relationer mellan miljöansvar, resande och genusdiskurser, dels har den att göra med forskningsprocessens olika faser och nyorienteringar. Jag ska ge en mer ingående beskrivning av båda dessa orsaker.

När jag år 2009 gjorde en pilotstudie i syfte att pröva och precisera studiens inriktning satte jag samman tre olika fokusgrupper (Dahl, 2009). Två av fokusgrupperna blev könsuppdelade, men mer som ett uttryck för kringliggande omständigheter än medveten planering från min sida. Det var delvis ett resultat av att jag sökte samtalsdeltagare på könssegregerade platser.²⁸ Den tredje fokusgruppen i pilotstudien var könsmixad och bestod av kollegor från ett kommunkontor.²⁹ I analysen av fokusgrupperna

28. Det ena fokusgruppsamtalet genomfördes på en öppen förskola där mestadels kvinnor befann sig (Fokusgrupp F). Den andra fokusgruppen blev helt manlig på grund av ett avhopp men också som en följd av att kontaktpersonerna i föreningarna som jag fick kontakt med var män (Fokusgrupp L).

29. Den gruppen finns inte med i analysen men kan ses som en del av projektets utveckling. Flera anledningar bidrar till att den inte har inkluderats i analysen. Det främsta är att den sattes samman tidigt i forskningsprocessen när jag hade ett mer explorativt förhållningssätt. Senare kom den inte att passa in i urvalsprinciperna som präglade resten av det insamlade materialet, såsom de två andra fokusgrupperna från 2009 visade sig göra. Den bestod av både kvinnor och män och passade

i pilotstudien upplevde jag att den manliga gruppen var mest intressant. Analysen väckte ytterligare frågor kring relationer mellan maskulinitetsdiskurser och miljödiskurser. Jag upplevde att männen talade om sitt engagemang för miljöfrågor på ett sätt som samtidigt gav uttryck för att de positionerade sig som kunskapsorienterade miljöauktoriteter och viktiga samhällsaktörer. Antagandet om att miljömedvetenhet hängde samman med kvinnor, femininitets- eller omsorgsdiskurser verkade avlägset (jfr Polk, 1993). Istället visade analysen hur vissa maskulinitetsdiskurser kunde sammanlänkas med miljödiskurser (jfr Wetherell & Edley, 1999). Vid det tillfället bestämde jag mig därför för att fokusera på män och maskuliniteter.

Om man vill studera maskuliniteter finns det goda skäl att inte begränsa sig till enbart manliga samtalsdeltagare (Halberstam, 1998:2f; Nordberg, 2004). Trots det valde jag i den fasen att skapa fokusgrupper med enbart män, med anledning av att gruppen män även har pekats ut som särskilt miljöbelastande i statistik om miljörelaterat beteende, såsom resor och energianvändning. Jag var nyfiken på hur män kan förhålla sig till att bli framställda på det sättet (Carlsson-Kanyama m.fl., 1999; Rätty & Carlsson-Kanyama, 2009). Jag hoppades alltså att fokusgrupperna skulle kunna visa hur män förhöll sig till diskurser om män, maskuliniteter, femininiteter och miljöansvar (Dahl, 2011).³⁰

Ett och ett halvt år senare tog jag beslutet att utvidga det empiriska urvalet och även inkludera kvinnor. Orsaken var att jag behövde skapa fler fokusgrupper samt att jag då kände mig lika nyfiken på hur kvinnor kunde förhålla sig till genusdiskurser och miljöansvar som jag tidigare varit intresserad av hur män kan positionera sig i relation till detta. Nyfikenheten förstärktes av fokusgruppen från 2009 med enbart kvinnor, där det bland annat fanns en kvinna som skrattade åt sin oförmåga att leva miljövänligt. Jag upplevde skrattet som mycket intressant i relation

inte in i det målinriktade urvalet. Med tolv fokusgrupper totalt verkade det inte heller nödvändigt att analysera ytterligare en fokusgrupp som inte riktigt passade in i helheten som de andra tolv utgjorde.

30. För dessa analyser, se Dahl (2011).

till den diskurs om miljömedvetna kvinnor som har aktualiserats i olika sammanhang (se t.ex. Lindén, 2001:114f; Polk, 2003) eller för den delen diskursiva länkar mellan kvinnor och "naturen" som aktualiserats i andra sammanhang (Merchant, 1989; Domosh & Seager, 2001:174–183). Jag såg också involveringen av kvinnor som en möjlighet att skapa en mer förutsättningslös och bred genusanalys som i högre utsträckning kunde problematisera maskulinitets- och femininitetsbegreppen, såsom Judith Halberstam (1998) har argumenterat för (se även Nordberg, 2004). Jag hoppades alltså att kvinnors maskulinitetsgörande och mäns femininitetsgörande skulle kunna bli mer framträdande om både mäns och kvinnors diskursanvändning analyserades. När jag bestämde mig för att sätta samman lika många fokusgrupper med kvinnor som med män (6 stycken vardera) tog jag återigen fram fokusgruppen med föräldralediga kvinnor (Fokusgrupp F) från pilotstudien 2009.

Vad innebär då det faktum att fokusgrupperna i studien är könsuppdelade för den kunskap som analysen av samtalen kan leda till? Könsuppdelade fokusgruppsamtal eller gruppintervjuer är relativt vanliga inom den genusforskning som i likhet med den här studien undersöker mäns eller kvinnors användning av genusdiskurser eller genusdiskursers inverkan på deras uttalanden (se t.ex. Edley & Wetherell, 1997; Wetherell & Edley, 1999; se även Dobbs, 2007:91f). Det finns även exempel på könsuppdelade fokusgrupper inom miljörelaterad forskning (Olausson, 2011; Berglez & Olausson, 2014). I de fall då forskningen haft genusvetenskapliga forskningsintressen är mitt intryck att fokusgruppsamtal oftast genomförts med antingen män eller kvinnor. Studiernas intresseområde har alltså avgränsats till att utforska antingen mäns eller kvinnors föreställningar. Forskningsresultaten anses sedan kunna visa på hur de samtalsdeltagare som ingår i grupperna förhåller sig till det område som samtalen berört, vilket exempelvis kan vara maskulinitetsideal (Edley & Wetherell, 1997; Wetherell & Edley, 1999; Klaeson m.fl., 2013). Ingen stor uppmärksamhet ägnas åt att fokusgrupperna är enkönade i de artiklar som jag har funnit (se t.ex. Edley & Wetherell, 1997; Wetherell & Edley, 1999; se även Dobbs, 2007:91f). Min studie liknar delvis dessa i den bemärkelsen att vi alla undersöker mäns och/eller kvinnors sätt att hantera och använda genusdiskurser i könsuppdelade sammanhang. Jag undersöker dock inte

enbart genusdiskurser, utan snarare hur dessa kan användas i relation till diskursen om individuellt miljöansvar.

Det finns också fokusgruppstudier som teoretiskt och metodologiskt ligger längre ifrån min men som använt sig av enkönade fokusgrupper. Skillnaden ligger i att ambitionen då har varit att jämföra män med kvinnor snarare än att betrakta genus som något diskursivt skapat och att utforska samtalsdeltagarnas diskursanvändning (se t.ex. Mathew m.fl., 2012). Användning av genusdiskurser kan också studeras i mixade fokusgrupper. Men inte heller där verkar den analysen alltid hänga samman med en diskussion av hur den blandade gruppammansättningen påverkar samtalsdeltagarnas förutsättningar att använda sig av genusdiskurser (se t.ex. Harris m.fl., 2012).

Min uppfattning om konsekvenserna av de könsuppdelade fokusgrupperna i den här studien är att det kan ha möjliggjort för samtalsdeltagarna att använda genusdiskurser på andra sätt än i könsmixade grupper. I flera fokusgrupper med kvinnor (t.ex. Fokusgrupp E, B och C) kan frånvaron av män ha möjliggjort för samtalsdeltagarna att positionera män som grupp. Det är möjligt att dessa positioneringar hade varit annorlunda eller uteblivit om några män hade varit närvarande. Å andra sidan förekom det att kvinnor även positionerade kvinnor som grupp utan märkbar hänsyn till att kvinnor var närvarande och kanske inte höll med om positioneringen. Kvinnor pekades dock inte ut som ointresserade av eller omedvetna om miljön, vilket innebär att generaliseringarna om kvinnor var något mindre dömande.

I allmänhet betraktar jag könstillhörighet på samma sätt som jag betraktar de andra "tillhörigheter" eller positioner som samtalsdeltagarna kan tillskrivas eller tillskriva sig. Att grupperna var könsuppdelade är en *möjlig* källa till homogenitet men behöver inte innebära det. Positionen som kvinna eller man är oförutsägbar, precis som de många andra kategorier som samtalsdeltagarna kunde sammanföras med. Det är inte heller fastställt att alla samtalsdeltagare faktiskt positionerade sig på ett sådant sätt i relation till kategorierna man/kvinna som jag uppfattade det. Ålder, socioekonomisk bakgrund, sexualitet eller etnicitet kan vara minst lika gemensamhetsskapande som kön, eller för den delen förefalla lika obetydligt. Samtidigt skapade de könsuppdelade fokusgrupperna trots allt

en möjlighet för åtminstone kvinnorna (eftersom jag var närvarande i fokusgrupperna med män) att positionera sig som kvinnor utan att den motsatta kategorin – män – var närvarande. Könsuppdelningen skapade en möjlig källa till både likhet och olikhet. I linje med detta ser jag det som analytiskt intressant att diskutera hur könsuppdelningen påverkade samtalen och samtalsdeltagarnas förhållningssätt till genusdiskurser i relation till diskursen om individuellt miljöansvar. Positionerna som man eller kvinna kan ha utgjort en av flera komponenter i samtalens olika specifika förutsättningar.

Såsom avhandlingen till slut kommit att se ut har samtalsdeltagarnas maskulinitets- och femininitetsgörande ändå fått en ganska undanskymd roll. Det är till viss del ett resultat av att genusdiskurserna visade sig tilldelas en relativt nedtonad position i fokusgruppsamtalen. Samtidigt har jag under forskningsprocessen kommit att betrakta positioneringarna i relation till den individualiserade miljödiskursen som alltmer centrala och viktiga att belysa analytiskt. De genusrelaterade analyserna har placerats i kapitel åtta och fokuserar på relationen mellan olika genusdiskurser och den individualiserade miljödiskursen.

Homogenitet och normativitet

Som jag nämnde tidigare eftersträvade jag vissa former av variation när fokusgrupperna sattes samman. Målsättningen resulterade i att några variationskategorier ansågs viktiga och fick forma grupperna. Därtill valdes särskilt intressanta erfarenheter eller positioner ut med hjälp av resultat från tidigare forskning. Men för att dessa variationer och särskilt intressanta erfarenheter skulle kunna bli synliga i fokusgruppsamtalen, var det också betydelsefullt hur relationerna inom fokusgrupperna såg ut. De inbördes relationer som uppstår i fokusgruppen kan nämligen ha stor inverkan på vilka ämnen som samtalsdeltagarna känner sig bekväma med att ta upp.

Smithson har visat att icke-normaliserade positioner, såsom till exempel vissa genus- eller sexualitetsrelaterade positioner tenderar att vara, löper särskilt stor risk att bli osynliggjorda i fokusgrupper där personer som kan och vill tillskriva sig dessa positioner inte är i majoritet (Smithson,

2000:112f). Det talar för att viss homogenitet är produktiv för forskarens möjlighet att få syn på även icke-dominerande diskurser eller se dominerande diskurser utmanas från underordnade positioner.

Att sträva efter homogena fokusgrupper är ett sätt att försöka möjliggöra ett samtal där samtalsdeltagarna känner sig trygga och intresserade av att berätta något för varandra. Strategin utgår från tanken om att människor med liknande intressen eller erfarenheter tenderar att berätta mer om sig själva för varandra än för människor som de upplever som annorlunda än de själva (Litosseliti, 2003:32; Wibeck, 2010:63). Å andra sidan kan ett visst mått av olikhet också vara en anledning att berätta något i en fokusgrupp. Alltför stor likhet eller nära bekantskap kan innebära att samtalsdeltagarna inte ser någon anledning med att upplysa varandra om sina sätt att resonera (Myers, 1998:89; Wibeck, 2000:51ff). Fokusgrupper behöver däremot inte begränsas till att vara homogena sinsemellan, det vill säga, alla grupper behöver inte bygga på en och samma homogenitetskapande omständighet. Tvärtom kan variationer mellan grupperna gynna studien om man är ute efter en variation av förhållningssätt så som jag är (Wibeck, 2000:51).

Med utgångspunkt i ovanstående resonemang har fokusgrupperna i den här studien inbördes varit relativt homogena och sinsemellan varit relativt heterogena. Jag skriver "relativt" eftersom varken homogenitet eller heterogenitet går att förutse. Människor är komplexa och känner tillhörighet med en mängd olika subjektspositioner. Samhörigheter och olikheter kan aldrig förutsägas. Att sätta samman en grupp med kollegor kan innebära att homogenitet skapas i relation till en aspekt medan en stor mängd möjliga olikheter kvarstår. Strävan efter homogena fokusgrupper ska därför förstås som en strävan efter *viss* homogenitet.

Jag kan dock i efterhand se att skapandet av viss homogenitet har berikat mitt forskningsmaterial.³¹ Å andra sidan uppträdde också analytiskt intressanta positioneringar i den grupp som vid samtalstillfället visade

31. Jag syftar särskilt på Fokusgrupp G, J, K och E där jag upplever att gruppssammansättningen erbjöd samtalsdeltagarna en möjlighet att möta individer som i hög utsträckning delade en central erfarenhet. Detta märks bland annat i deras sätt att skapa ett "vi" inom gruppen och tala om "andra" utanför gruppen.

sig vara mest heterogen i relation till samtalsdeltagarnas perspektiv på miljöfrågor (Fokusgrupp L).

Rekryteringsprocessen

Fokusgrupperna sattes samman fortlöpande i tre olika omgångar under 2009, 2010 och 2012. I flera fall använde jag mig av kontaktpersoner. Kontaktpersonerna hjälpte mig att komma i kontakt med redan existerande grupper eller med sitt kontaktnät där lämpliga samtalsdeltagare fanns. Att via en kontaktperson helt eller delvis utgå från grupper som redan existerade visade sig vara ett av de mest framgångsrika sätten att forma en fokusgrupp, sett till tidsåtgång och uppslutning.³²

Under rekryteringsprocessen hade jag oftast en initial idé om var jag skulle söka samtalsdeltagare och varför denna föreställda grupp människor var intressant mot bakgrund av mina urvalsprinciper. Efterhand som fokusgruppsamtalen genomfördes kunde den initiala planen ibland omförhandlas, om nya idéer uppstod eller om materialet visade sig bli ensidigt på något sätt. Till exempel upplevde jag under insamlingsperioden 2010 att jag hade många samtalsdeltagare med liknande utbildningsnivå, vilket fick mig att särskilt försöka inkludera samtalsdeltagare från andra yrkeskategorier än dem jag dittills hade mött. I en viss fas upplevde jag också att de fokusgrupper som hade skapats saknade samtalsdeltagare som uttryckte sig kritiskt till behovet av att värna miljön. Samtidigt var jag intresserad av hur individer kan formulera motstånd mot den individualiserade miljödiskursen, och kände till att sådana grupper förekom till exempel på Facebook och inom inofficiella sammanslutningar som är dokumenterade på internet. Men dessa grupper var svåra att få kontakt med. Antingen tackade ingen ja till förfrågan eller så hittade jag inga personer att kontakta på grund av gruppernas inofficiella natur. När jag däremot tog hjälp av en kontaktperson med stort nätverk och bad om hjälp

32. Under den första och andra insamlingsperioden försökte jag få tag på samtalsdeltagare genom affischering men det gav ingenting, förutom då jag använde två internetforum med inriktning mot cykling. På så vis fick jag kontakt med Fokusgrupp K.

att hitta personer som skulle kunna tänkas positionera sig på olika kritiska sätt till studiens ämne, så bidrog det till en större spridning mellan de olika samtalsdeltagarnas erfarenheter och positioneringar.

FOKUSGRUPPERNA I STUDIEN

Den här studien består av tolv fokusgrupper med sammanlagt 49 samtalsdeltagare, varav 24 var kvinnor och 25 var män. Fokusgruppsamtalen genomfördes i april 2009, april 2010 och under perioden januari till mars 2012. Ett av fokusgruppsamtalen med män genomfördes 2009 och de resterande fem samtalen med män genomfördes 2010. Ett av fokusgruppsamtalen med kvinnor genomfördes 2009 och de resterande fem samtalen med kvinnor genomfördes 2012. Samtalen genomfördes i sex olika svenska städer. Dessa städer är både mindre, mellanstora och stora. Inga fokusgrupper sattes samman med syftet att inkludera boende på landsbygden, dock finns åtminstone minst en samtalsdeltagare som bodde några mil utanför närmsta stad.

Som framgår ovan är fokusgrupperna med män i regel något äldre än fokusgrupperna med kvinnor. Det här kan ha påverkat materialet i viss mån. Till exempel varierade de aktuella händelser i omvärlden som nämndes i samtalen.³³ Även den offentliga debatten kan ha förändrats under insamlingsperioden. Debattklimatet i den svenska offentliga och politiska diskussionen om klimatförändringarna var relativt intensivt från och med 2006 och några år framåt. Därefter verkar debatten ha mattats av (Anselm, 2012:203f; Berglez & Olausson, 2014:55). Samtalsdeltagarna som deltog i studien 2009 kan därmed i högre utsträckning ha förhållit sig till en mer aktiv offentlig miljödebatt och en mer aktuell samhällsfråga jämfört med samtalsdeltagarna som deltog i studien 2012. Det kan ha influerat deras benägenhet att använda vissa diskurser. Samtidigt tillskriver jag inte omvärldens förändringar så stort inflytande att de i sig kan förklara skill-

33. Under genomförandet av fokusgruppsamtal 2010 inträffade exempelvis vulkanutbrottet på Island, som under en period fick stora konsekvenser för möjligheten att flyga. Erfarenheter av den händelsen nämndes i de fokusgruppsamtal som genomfördes 2010 men även 2012.

nader mellan olika fokusgrupper. Snarare kan tiden för genomförande ses som en av de många inverkanse kontextuella förutsättningar som formade vart och ett av fokusgruppsamtalen.

I de flesta av fokusgrupperna fanns relationer sedan tidigare mellan åtminstone några av samtalsdeltagarna. Det innebär att majoriteten av samtalsdeltagarna i någon utsträckning var bekanta med någon av de andra samtalsdeltagarna. Samtidigt var det bara i tre fokusgrupper (A, I, möjligtvis J) som alla samtalsdeltagare verkade bekanta med varandra. Fokusgrupperna bestod i regel därför inte helt av en grupp människor som brukade träffas vid andra tillfällen. Jag kände ingen av samtalsdeltagarna sedan tidigare. Däremot hade jag kommit i kontakt med en av dem via arbetet.

När analysen av fokusgruppsamtalen presenteras har samtalsdeltagarna fått fingerade namn på ett sätt som tydligt visar vilka som ingår i samma grupp. Samtalsdeltagare i samma grupp har fått namn som börjar på samma bokstav. I grupp A börjar alla namn på A, i grupp B börjar alla namn på B och så vidare. Namnen anspelar inte på ålder. Kön framgår dock av namnen. I grupp A–F ingick kvinnliga samtalsdeltagare. I grupp G–L ingick manliga samtalsdeltagare.

Tabellen här intill ger en översiktlig bild av fokusgrupperna samt samtalsdeltagarnas sysselsättning, tillgång till bil och den ”gemensamma nämnare” som fanns i varje grupp. Anledningen till att jag har valt att inkludera tillgång till bil är att det visade sig vara relevant för analysen.

Fokusgrupp	Gemensam nämndare	Hemort	Ålder	Kön	Sysselsättning*	Bil?	Fiktiva namn	Samtal genomfördes år
A	Kollegor	Större stad	45–55	K	Arbetare	Ja	Annie Astrid Alicia Agneta	2012
B	Studenter, främst på turismprogram	Mellanstor stad	21–25	K	Studenter	Ja/ Nej	Britta Beata Berit Barbara Birgitta Beatrice	2012
C	Beresta	Större stad	39–72	K	Tjänstemän, företagare	Ja/ Nej	Cassandra Clara Cornelia Catharina	2012
D	Kollegor	Mellanstor stad	40–50	K	Tjänstemän	Ja	Doris Desirée Diana	2012
E	Engagerade i bilföreningar	Större stad	21–61	K	Pensionerad, student, tjänsteman	Ja/ Nej	Elin Elvira Eleonora	2012
F	Föräldralediga besökare på öppen förskola	Mindre stad	25–45	K	Föräldralediga	Ja	Filippa Fanny Felicia Florence	2009
G	Medlemmar i bilpool	Mellanstor stad	30–63	M	Företagare, tjänstemän, högre tjänstemän	Nej	Glenn Gunnar Göte Gösta Gabriel	2010
H	Bilister	Mellanstor stad	55–65	M	Pensionerade, arbetare, fackliga ombud	Ja	Hemming Hugo Holger Henrik Harry	2010
I	Nyblivna pappor från pappagrupp	Större stad	30–44	M	Tjänstemän (oklart)	Ja/ Nej	Ingemar, Ivan Isak	2010
J	Fackligt och/eller politiskt aktiva	Mellanstor stad	37–55	M	Arbetare, fackliga ombud	Ja	Joakim Johan Jonas Jens	2010
K	Cykelintresserade	Större stad	26–35	M	Tjänstemän	Nej	Kaj Kenneth Kjell	2010
L	Medlemmar i miljöförening/bilförening	Mellanstor stad	33–65	M	Tjänstemän, pensionerad, arbetare	Ja (ev. Nej)	Leif Lennart Ludvig Lukas Leo	2009

* Jag använder beteckningen ”arbetaryrken” på yrken som ingår i LO-förbundens kollektivavtalsområde. Beteckningen ”tjänsteman” syftar på yrken som organiseras av fackförbund inom centralorganisationerna TCO eller SACO.

Nedan presenteras fokusgrupperna på ett sätt som ger en bild av något av det specifika med varje fokusgrupp.

Fokusgrupp A med kvinnliga truckförare bestod av fyra kvinnor som bodde i en större stad. Jag fick först kontakt med en av kvinnorna. Hon hjälpte mig sedan att rekrytera några av sina kollegor. Alla kvinnorna körde bil till arbetet, som låg utanför staden. Två av dem samåkade. De hade alla barn. I de flesta fallen hade barnen flyttat hemifrån. Deras högsta utbildning var på gymnasienivå. Alla samtalsdeltagare kände varandra sedan tidigare. Det faktum att samtalsdeltagarna kände varandra kan ha bidragit till att jag ibland upplevde samtalet som ryckigt och ofokuserat. I transkriptionerna syns att samtalsdeltagarna gjorde många korta inlägg i varandras uttalanden. Kanske kan det här något spretiga och hackiga samtalet ses som en konsekvens av att de kände varandra. Det kan leda till mindre behov av att positionera sig i relation till varandra och därtill innebära att de kan ha haft ett intresse av att diskutera frågor som låg utanför fokusgruppens tema (Wibeck, 2010:65f). Samtalet kan också ha påverkats av att vi möttes på ett slamrigt kafé och att förutsättningarna var något ansträngda då kvinnorna skulle iväg till arbetet direkt efter vårt samtal.

Jag upplevde en viss frustration under samtalet som kan ha berott på att kvinnorna talade om individuellt miljöansvar på ett annorlunda sätt än jag hade förväntat mig och resonerade på ett annat sätt än vad jag personligen resonerade vid tidpunkten. Jag kom senare att betrakta vissa av kvinnornas positioneringar som uttryck för en motdiskurs till den individualiserade miljödiskursen. Kvinnorna ifrågasatte diskursens syn på ansvarsfördelning. De ifrågasatte även delar av det miljöbegrepp som kommit att bli mest centralt inom diskursen. Det sistnämnda yttrade sig genom att de talade om exempelvis oljeutsläpp snarare än koldioxidutsläpp (jfr Swyngedouw, 2011). Samtalet varade i en timma och 9 minuter.

Fokusgrupp B med kvinnliga turismstudenter bestod av sex kvinnliga studenter varav fem gick ett turismprogram.³⁴ Även i den här gruppen fanns flera samtalsdeltagare som kände varandra, dock i varierande grad. Jag fick kontakt med kvinnorna genom en e-postförfrågan som skickades ut till alla studenter på utbildningen. Det gör det troligt att kvinnorna

34. Den sjätte kvinnan hade läst statsvetenskap och hållbar utveckling.

som anmälde sig sedan tidigare var intresserade av att diskutera frågor om resande och miljö. Ingen av kvinnorna hade barn. Två av samtalsdeltagarna ägde bil men enbart en hade bil i den stad där de studerade. Istället för att köra bil cyklade de eller åkte buss till skolan.

Mitt intryck av det här samtalet var mycket positivt, vilket jag i efterhand tolkar som att kvinnorna både gjorde reflektioner som fascinerade mig och att jag hade lätt att identifiera mig med dem. Samtalsdeltagarna låg nära mig i ålder och de flesta av oss delade erfarenheten att inte äga bil. I relation till både utbildning och familjeförhållanden påminde de mig om min egen situation några år tillbaka i tiden. Det faktum att kvinnorna talade mer om utlandsresor än om vardagsresor var utmärkande för samtalet. Flera samtalsdeltagare visade sig ha stora kunskaper om olika delar av världen. Jag uppfattade sådan kunskap som en form av kompetens som kom att bli ansedd i den här fokusgruppen. Efter en timma kommenterade en av kvinnorna själv att de mestadels hade talat om resor utanför Sverige. Därefter uppstod fler resonemang kring andra typer av resor.

En annan utmärkande omständighet i det här samtalet var att samtalsdeltagarna verkade referera till vetenskapliga, politiska eller mediala debatter mer än vanligt. Det här är inte förvånande med tanke på att deras gemensamma nämnare var positionen som studenter. Därtill studerade de alla utom en ett ämne som tangerade fokusgruppens tema. Deras sätt att tala om resande och miljöfrågor kan därför anas vara delvis besläktat med en diskurs inom deras utbildning där man gissningsvis diskuterar turismen bland annat genom att problematisera den och belysa den ur olika perspektiv, vilket var vad de gjorde. Utöver det kan mitt val av plats ha påverkat deras sätt att tala. Vi möttes nämligen på den utbildningsinstans där de studerade. Att jag presenterade mig som doktorand kan också ha bidragit till att samtalsdeltagarna uppträdde på ett sätt som liknade utbildningssituationen. Alla de här förutsättningarna kan ha påverkat fokusgruppsamtalet till att ibland likna ett akademiskt seminarium där det till exempel finns förväntningar på att påståenden ska underbyggas (jfr Markovä m.fl., 2007:69–79). Samtalet varade i en timma och 42 minuter.

Fokusgrupp C med beresta kvinnor bestod av fyra kvinnor som hade rest mycket privat eller i arbetet. Jag fick kontakt med kvinnorna genom ett utskick på en e-postlista för kvinnor med yrkesmässig koppling till olika

typer av transportsammanhang. När jag skrev till e-postlistan efterfrågade jag intresseanmälan från kvinnor som reste mycket i arbetet. När vi väl träffades visade det sig att en av dem även sa sig ha rest mycket privat. Två av kvinnorna var kollegor och den ena visade sig vid fokusgruppstillfället vara chef över den andra. Det här är inte eftersträvansvärt i en fokusgrupp, eftersom det riskerar att påverka den underordnades deltagande (Litos-seliti, 2003:35). Men även om det inte var idealt upplevde jag inte situationen som så svår att det vore befogat att ställa in samtalet precis innan det skulle inledas. Kvinnorna var högtbildade. De hade högskole- eller forskarutbildning och arbetade på myndigheter, konsultbolag eller som egenföretagare. Åldersspridningen i gruppen var relativt stor (39–72 år). Alla var gifta och hade två eller tre barn. Barnen var allt från små till vuxna och utflyttade. Kvinnorna bodde i en större stad och åkte kollektivt eller cyklade till arbetet. Tre av dem ägde bil, medan en av dem var medlem i bilpool. Kvinnorna visade sig ha relativt olika syn på individuellt miljöansvar. Exempelvis var Cassandra mycket miljöengagerad och berättade om miljöanpassade semesterresor, medan de andra tre var mer avvaktande – eller allmänt positiva – samtidigt som de belyste de problem som de själva skulle möta om de försökte resa mer miljövänligt. Olikheterna mellan deras synsätt hanterades på ett relativt konfliktfritt sätt (i jämförelse med hur jag uppfattade samtalet mellan männen i Fokusgrupp L, se mer nedan). Däremot upplevde jag att den stora åldersspridningen ibland innebar att samtalsdeltagarna inte höll med om varandras beskrivningar av samhället och nutiden. Det resulterade i några ordväxlingar som jag upplevde som obekväma där Clara, som var äldst, delvis ifrågasattes. I det här samtalet blev därför ålder något som verkade möjliggöra tillgång till olika, ibland sinsemellan motstridiga, diskurser. Cassandra å andra sidan bemöttes i regel positivt av de övriga trots att hon utmärkte sig genom sitt miljöengagemang. Hon uppmanades exempelvis ge tips till en annan kvinna om vart hon åkt på tågsemester. Samtalet pågick i en timma och 19 minuter.

Fokusgrupp D med kvinnliga kollegor och pendlare var tänkt att enbart bestå av kvinnliga pendlare men kom till slut att inkludera två pendlare samt en före detta pendlare. Att det inte blev som planerat berodde på ett avhopp i sista stund. Jag tog då initiativet att bjuda in fler kvinnor till gruppen men frångick kriteriet att de skulle pendla för att undvika att grup-

pen bestod av enbart två samtalsdeltagare. Dessa kvinnor arbetade alla på samma arbetsplats, men verkade känna varandra i olika utsträckning. De rekryterades via en kontaktperson och vi träffades på deras arbetsplats. De var födda i början av 1960-talet samt på 1970-talet, var samboende eller gifta och hade alla minst ett barn. En samtalsdeltagare bilpendlade till arbetet, en reste med tåg. Den tredje kvinnan cyklade eller tog bilen till arbetet. Alla samtalsdeltagarna levde i familjer med två bilar. Deras utbildningsnivå varierade mellan gymnasium och högskoleutbildning. Jag upplevde att samtalet utmärktes av en försiktighet. Jag fick intrycket av att samtalsdeltagarna inte var bekväma med att ta för mycket plats. Intrycket berodde på att de talade med låga röster och ofta skrattade på ett kort osäkert sätt (Adelswärd, 1991:84f). Jag blev delvis frustrerad av att samtalsklimatet inte kändes lika bekvämt och avslappnat som det ofta hade gjort i andra fokusgrupper. Trots det lyckades jag inte bryta mönstret. I efterhand kan jag konstatera att osäkerheten kan ha hängt samman med det faktum att de enbart var tre personer i gruppen. Att vara få skapar ett annat utgångsläge och större utrymme åt var och en än i exempelvis grupper med fem samtalsdeltagare. Samtalet blev relativt kort och varade under en timma och fyra minuter.

I *Fokusgrupp E med bilintresserade kvinnor* ingick tre kvinnor som var engagerade i olika bilföreningar. De rekryterades via föreningarnas hemsidor och telefonsamtal. Åldersspridningen mellan dem var stor, de var födda på 1950-talet, 1970-talet och 1990-talet. En stor åldersspridning med samtalsdeltagare i olika faser av livet kan vara negativ i fokusgrupper och hade enligt min uppfattning nog också en viss inverkan på talutrymmet i gruppen (Litosseliti, 2003). Förmodligen hade den yngsta samtalsdeltagaren kunnat ta mer plats eller utveckla andra resonemang i en mer åldershomogen fokusgrupp. Även här fick alltså, enligt min tolkning, ålder en inverkan på hur samtalsdeltagarna uppträdde. Samtidigt reflekterade samtalsdeltagarna på ett intressant sätt över sina olika åldrar och vad de medförde. Kvinnornas sysselsättning varierade mellan studier, arbete och att vara pensionerad, men alla var högskoleutbildade (varav en under utbildning). De två äldre av kvinnorna hade barn. Två av kvinnorna ägde bil. Fokusgruppsamtalet genomfördes i en konferenslokal utan anknytning till någon av kvinnorna. Samtalet varade i en timma och 16 minuter, men var

så uppsluppet och intensivt att det förmodligen hade kunnat pågå längre om det inte hade varit för att jag hade bokat en för tidig tågbiljett och behövde resa hem.

Fokusgrupp F med föräldralediga kvinnor bestod av fyra kvinnor som befann sig på en öppen förskola i en mindre stad. Fokusgruppen genomfördes i ett rum i anslutning till förskolan. De flesta samtalsdeltagarna var föräldralediga på heltid, en på halvtid. De var relativt homogena i ålder, 25–45 år, och var samboende. Några av dem hade blivit tillfrågade av personalen vid ett tidigare tillfälle om de ville medverka, andra ställde upp spontant. Alla samtalsdeltagare ägde bil. Två av dem hade två bilar i hushållet. Två av kvinnorna saknade arbete att gå tillbaka till efter föräldraledigheten. I övrigt gjordes yrkestillhörighet inte särskilt relevant i samtalet. Ett tecken på det var att de under presentationsrundan enbart nämnde sina namn, sina barns namn och huruvida de hade träffat någon av de andra förut på den öppna förskolan.³⁵ En av kvinnorna bodde några mil utanför staden där vi sågs. Jag upplevde viss frustration under samtalet som jag tror hängde samman med att jag hade svårt att identifiera mig med kvinnorna och deras syn på miljöfrågorna. De talade mycket om praktiska omständigheter i sina liv och hur svårt det kunde vara att göra miljövänliga val när man hade barn. Min reaktion hänger troligtvis samman med hur jag vid den tiden tänkte kring individers miljöengagemang och ansvarstagande.³⁶ En annan aspekt som kan ha influerat min upplevelse av samtalet var att jag själv inte hade barn vid fokusgruppstillfället.³⁷ Trots att jag och flera av samtalsdeltagarna var relativt jämngamla (jag var vid det tillfället 26 år) aktualiserade det här samtalet således inte samma identifikationsprocess hos mig som samtalet

35. Eftersom det här fokusgruppsamtalet genomfördes 2009 och jag sedan dess har utvecklat tillvägagångssättet har jag inte några anteckningar om deras utbildning eller yrke.

36. Jag skriver mer om detta under rubriken "Moderatorrollen" nedan samt i "Metodologiska reflektioner kring diskursens dominans" i avhandlingens avslutande diskussion.

37. I och med att jag inte känner till deras utbildningsbakgrunder eller yrkesinriktningar kan jag inte spekulera i om även dessa kan ha inneburit en skillnad mellan oss.

med Fokusgrupp B gjorde. Samtalet varade i en timma och 20 minuter.

Fokusgrupp G med manliga medlemmar i bilpool bestod av män som var medlemmar i två olika bilpooler i en mellanstor stad. Vi sågs en kväll när den ena bilpoolen skulle ha styrelsemöte i de lokaler som användes till möten.³⁸ Fyra av samtalsdeltagarna var därför samlade för styrelsemötet, men även förberedda på att medverka i fokusgruppen före mötets början. En av styrelseledamöterna blev lindrigt sjuk dagen för mötet och det totala antalet samtalsdeltagare var plötsligt osäkert. Därför tog jag kontakt med en annan bilpool i samma stad och fann på så sätt ytterligare en samtalsdeltagare som var en flitig kund i den bilpoolen.³⁹ Den mannen var därför den enda i gruppen förutom mig som inte hade träffat de andra samtalsdeltagarna tidigare. Delvis märktes det i samtalet, till exempel skrattade han inte alltid tillsammans med de övriga männen. Men han var högst delaktig i samtalet och i männens betoning av fördelarna med att inte äga bil. Männen var till yrket egna företagare eller tjänstemän på olika nivåer. Delar av samtalet utgick från den gemensamma nämnare som präglade gruppen, det vill säga frånvaron av egen bil och medlemskapet i bilpool. Bara en av dem talade om egna barn, men fler kan ha haft barn utan att nämna det. Jag upplevde ibland samtalet som lite trevande och osäkert. Jag hade, vad jag minns, inte träffat bilpoolmedlemmar förut och inte deltagit i liknande bilkritiska samtal. Det gjorde det hela unikt ur mitt perspektiv. Samtalet pågick under en timma och 40 minuter.

Fokusgrupp H med manliga bilister bestod av män som alla ägde och körde bil till vardags. De använde bilen till exempel för att ta sig till arbetet och mellan platser som måste besökas i arbetet. Två av samtalsdeltagarna hade nyligen pensionerats. De resterande tre männen arbetade som målare eller som fackligt aktiva inom vården. Minst en av samtalsdeltagarna var eller hade varit politiskt engagerad. Samtalsdeltagarna bodde i en mellanstor stad. Vi möttes i ett grupprum på universitetet/högskolan i staden där de bodde. Två av männen arbetade tillsammans. De övriga samtalsdeltagarna kan möjligen ha träffats vid något tillfälle men verkade inte känna

38. Bilpoolen drevs som ekonomisk förening med ideellt arbetande styrelsemedlemmar.

39. Den bilpoolen drevs av ett företag.

varandra väl. Jag upplevde samtalet som avslappnat och relativt personligt. Det berodde delvis på att temat pensionering dök upp i presentationsrundan. Samtalet inriktades ibland mot en form av erfarenhetsutbyte, jämfört med andra fokusgruppsamtal som exempelvis mer kunde likna debatter. Det bidrog förmodligen till min positiva känsla för det. Samtalet varade i en timma och 45 minuter.

Fokusgrupp I med nyblivna storstadspappor bestod av män som hade rekryterats via en pappagrupp. Jag hade nått dem via en kontaktperson som ledde pappagruppen men som inte ingick i fokusgruppen. Alla män i pappagruppen tillfrågades, bara tre valde att delta. Vi möttes i ett konferensrum på en av männens arbetsplats. Samtalsdeltagarna hade alltså träffats tidigare genom sin pappagrupp och eventuellt även på egna aktiviteter utanför pappagruppen. Utifrån mitt intryck verkade de dock inte känna varandra väl. Ingen av männen ägde bil, men en var på väg att skaffa. Männen befann sig i en gemensam fas i livet som förstagångsföräldrar och var relativt jämna i ålder. Två av männen talade om sig själva som mycket reseintresserade medan den tredje talade om sig som väldigt miljöengagerad. En av de reseintresserade männen visade sig dock även ha mycket tankar och åsikter om individers miljöansvar. Samtalet fördes främst mellan honom och mannen som positionerade sig som miljöengagerad. Jag upplevde ibland samtalet som intensivt, sökande och något osäkert. Kanske hängde det samman med en otydlighet från min sida beträffande min roll och kunskapsnivå. Ibland kändes det som att det skapades en strävan efter homogenitet i gruppen, som om det blev obekvämt att erkänna sina brister. Det kan även ha haft att göra med att männen enbart kände varandra ytligt och ägnade sig åt att hantera den omständigheten. Kanske hade jag kunnat göra något åt detta om jag visat mer självdistans eller flexibilitet i min moderatorroll. Samtalet varade i en timma och 40 minuter.

I Fokusgrupp J med fackligt och/eller politiskt aktiva män ingick fyra män från en mellanstor svensk stad. Tre av männen var omkring 50 år, medan den fjärde var cirka tio år yngre. Jag fick intryck av att alla männen hade barn i varierande åldrar. De arbetade som elektriker, målare eller fackliga ombud på hel- eller deltid för dessa yrkeskategorier. Flera av dem var också politiskt engagerade i Socialdemokraterna. Männen verkade känna eller känna till varandra sedan tidigare. Deras partipolitiska tillhörighet

visade sig exempelvis genom att de under samtalet vände sig emot ”borgarna” och värnade om ”folket” eller ”arbetarna”. Men det förekom också att de inte var eniga. Det här var den fokusgrupp som jag vid genomförandet upplevde som mest kritisk mot att miljöfrågor skulle vara viktiga att beakta. Det här var exempelvis den enda gruppen där någon fyllde i ordet ”uttjatat” i min enkät som en association till ”klimatfrågor” (se bilaga 2). Det var också det enda samtal där någon sa sig vara skeptisk till klimatförändringarnas existens.⁴⁰ Alla männen ägde bil. Två av männen antydde i presentationsrundan att de körde bil dagligen. Vissa av männen var tvungna att ha bil i arbetet. Samtalet genomfördes i en konferenslokal i männens hemstad och varade i en timma och 20 minuter.

Fokusgrupp K med cykelintresserade män bestod av tre män hemmahörande i en större stad. Jag fick kontakt med männen genom att skriva inlägg på två olika internetforum för cyklister. Forumen var inriktade på mountainbike- och landsvägscyckling och på att fixa med och bygga om sin cykel. En av samtalsdeltagarna rekryterades inte via något av forumen utan var kollega till en av männen. Han delade dock intresset för cyklar och cyckling, åtminstone på vissa sätt. Den tredje mannen var inte bekant med de övriga. Alla tre männen arbetade inom yrken som förutsätter högskoleutbildning. Jag fick inte intrycket att någon av männen hade barn. Samtalet inriktades till stor del mot cyckling. De beskrev cykeln som sitt främsta transportmedel för förflyttningar i hemstaden. Framförallt cyklade de mellan arbetet och hemmet men för två av männen var cykeln också ett sätt att förflytta sig på landsbygden eller mellan städer. Jag fascinerades under samtalet. Till stor del var det deras livsstil som skapade fascinationen men jag upplevde också att de personifierade vissa former av bilmotstånd som jag då nyligen hade mött i forskning om bilismen. Att vi delade erfarenheten av att leva utan bil samt var relativt jämnåriga bidrog till igenkänning från min sida. Avslutningen av samtalet blev mycket dystopisk, vilket också berörde mig. Vi möttes på ett grupprum på universitetet/högskolan i männens hemstad. Samtalet varade i en timma och 35 minuter.

Fokusgrupp L med föreningsaktiva män bestod framförallt av män som

40. Jag skriver mer om det här samtalet nedan i avsnittet om moderatorrollen.

var aktiva i olika föreningar. Två samtalsdeltagare var engagerade i en miljöorganisation, medan två var engagerade i en bilförening. De som var medlemmar i samma organisation gav intryck av att vara bekanta med varandra. Den femte mannen kände ingen av de övriga och blev kontaktad via en kommunal e-postlista med miljötema. Han arbetade med miljöfrågor. Utbildningsnivån i gruppen varierade från gymnasienivå till högskoleutbildning. Minst en av männen hade barn, men barn var inget frekvent samtalsämne i det här fokusgruppsamtalet. Det här samtalet kom att bli det mest heterogena bland fokusgrupperna, framförallt sett till samtalsdeltagarnas syn på miljöfrågor. Även yrkeskategorierna varierade mer än i andra fokusgrupper. Vissa av männen använde och införlivade diskursen om individuellt miljöansvar i hög utsträckning, medan andra förhandlade diskursen och använde sig av konkurrerande diskurser. Jag upplevde att de miljöengagerade männen tog över samtalet på ett sätt som kan ha varit obekvämt för de övriga. Det här samtalet ingick i pilotstudien och ledde till att jag beslöt mig för att göra mer homogena grupper, åtminstone när det gällde syn på miljöfrågorna, i den mån jag kunde styra det.

Det kändes som om det här samtalet var präglad av en annan samtalskultur än de flesta andra fokusgruppsamtalen. Inriktningen på presentationsrundan kan ha fått konsekvenser för hur samtalsdeltagarna framstod i relation till varandra och vad som blev viktigt i gruppen. Samtalsdeltagarna presenterade sig nämligen med hjälp av utbildning, professionell och föreningsaktiv verksamhet och inte som i vissa grupper genom att berätta om sitt privatliv och om de exempelvis levde ensamma eller hade familj. Samtalet fick en professionell och kunskapsinriktad ton. Tidvis påminde det om en debatt. Jag upplevde det ibland som en kraftmätning, men kanske hade någon annan upplevt det som ett kreativt samtal mellan likasinnade och miljöintresserade personer och som en möjlighet för dem att dela idéer med varandra. Polariseringen mellan samtalsdeltagarna, som hade olika erfarenheter och kunskaper i relation till miljöfrågor, blev emellanåt stor. En bit in i samtalet fick jag en känsla av att rollen som moderator höll på att glida mig ur händerna. Tempot var högt och samtalet lite hetsigt. Jag hade svårt att ställa frågor, ibland även att hänga med i resonemangen. De tre miljöengagerade männen använde fraser jag inte var bekant med och som inte förklarades. De diskuterade ekonomiska och

politiska modeller som jag inte förstod. De refererade till olika uppgifter och drog snabba slutsatser. I efterhand kan jag konstatera att jag borde ha intagit en öppet oförstående position och bett dem förklara sina uttalanden, det hade kunnat skapa en mer jämlik samtalsituation mellan de olika männen. Men i stunden förhöll jag mig passivt till att inte förstå. Orsaken till det kan ha att göra med flera omständigheter. Skillnaden mellan våra förkunskaper, att det här var ett av de första fokusgruppsamtalen jag genomförde, att jag var yngst samt den enda kvinnan i rummet kan ha försvårat möjligheten för mig att ifrågasätta männens dominans. Samtalet genomfördes i ett gruppum på bibliotek och varade i 2 timmar.

MODERATORROLLEN

Att vara moderator i en fokusgrupp försätter forskare i en något annorlunda position än som intervjuare av enskilda informanter. Sue Wilkinson menar att det som bland annat händer i en fokusgrupp är att forskarens överläge reduceras något. Det beror helt enkelt på att samtalsdeltagarna är i majoritet. Wilkinson argumenterar för att det gör fokusgruppen lämplig för feministiska forskare som vill undvika stor maktobalans mellan forskaren och samtalsdeltagarna och istället ge informanter utrymme att uttrycka sig på sina egna villkor (Wilkinson, 1999). I metodlitteratur om fokusgrupper förekommer ibland rådet att moderatören bör eftersträva ett relativt passivt förhållningssätt. Rådet grundar sig i en strävan att få samtalsdeltagarna att samtala "fritt" med varandra och introducera ämnen utan forskarens inblandning (se t.ex. Wibeck, 2000:71). Jag har dock tagit en mer aktiv roll i samtalen än vad delar av metodlitteraturen om fokusgrupper rekommenderar för ostrukturerade fokusgrupper.⁴¹ Bakgrunden till min inställning är en specifik erfarenhet från fokusgrupperna i ett närliggande forskningsprojekt (Dahl m.fl., 2012). Den feministiska miljöforskaren Malin Henriksson och jag hade då till en början ambitionen att införliva rekommendationen om att vara passiva deltagare men aktiva lyssnare i fokusgrupperna. Vi planerade att till exempel vänta ut tystnader. När vi sedan genomförde strategin upplevde vi angreppssättet som

41. Jag återkommer till fokusgruppernas grad av struktur.

både påfrestande och kontraproduktivt eftersom det verkade göra samtalsdeltagarna, som var kollegor med varandra, osäkra. Det faktum att vi som forskare senare skulle analysera materialet men under samtalsgång förhöll oss passiva, innebar en risk att förstärka inbyggda maktförhållanden mellan samtalsdeltagare och forskare. Detta bidrog i så fall till att undergräva metodens potential att reducera makthierarkierna. Vi riskerade att framstå som otillgängliga kontrollanter istället för bejakande och intresserade lyssnare (Thomsson, 2010:94ff, 123f).

I och med den erfarenheten har jag istället sett som min uppgift att försöka maximera interaktionen mellan samtalsdeltagarna och fungera som en uppmuntrande och bekräftande lyssnare, oavsett vilka positioneringar som samtalsdeltagarna har gjort (Kitzinger, 1994:106f; Thomsson, 2010:94). Heléne Thomsson beskriver en liknande strategi som ett sätt att hantera maktobalansen i en intervjusituation där samtalsdeltagaren är underordnad intervjuaren (Thomsson, 2010:124). Jag strävade alltså efter att inta en bejakande position, till exempel genom att försöka förstå och om möjligt känna igen någons perspektiv och åsikter, även när dessa föreföll ligga långt ifrån mina egna. Att försöka förstå samtalsdeltagarnas perspektiv har känts viktigt för mig, eftersom jag personligen annars skulle kunna ha en tendens att falla in i en kritisk hållning mot vissa samtalsdeltagares sätt att resonera kring det individualiserade miljöansvaret och sitt ansvarstagande. När jag antar ett sådant perspektiv löper jag en risk att betrakta de flesta argument som "bortförklaringar" till varför människor inte vill utmana och förändra sina resvanor, samtidigt som jag ignorerar de behov och omständigheter som får människor att resonera så. Att stanna i en sådan dömande position är varken givande för mig som forskare eller etiskt riktigt mot samtalsdeltagarna i studien. Det innebär därtill att jag i min syn på samtalsdeltagarna har riskerat att införliva och återskapa den individualiserade miljödiskursens perspektiv, vilket försvårar en reflekterande analys av denna. Det har även varit ett sätt att hantera att jag själv i olika grad har identifierat mig med samtalsdeltagarnas erfarenheter, livssituationer och ställningstaganden, vilket genomgången av de olika fokusgrupperna ovan visade på. När jag ansträngt mig har det trots detta visat sig vara ganska enkelt att känna förståelse och empati för de allra flesta positioneringarna.

Risken med en alltför instämmande moderator kan vara att forskaren själv skapar en norm och hämmar oliktankande positioner (Wibeck, 2000:72). Jag inser att den risken finns med min bejakande strategi. Men jag menar att det ter sig något annorlunda när man som jag betraktar normer som oundvikliga och analytiskt intressanta inslag i fokusgruppsamtal. Jag utvecklar min syn på de normer (eller rättare sagt den diskurs) som jag förde in i fokusgruppsamtalen nedan under rubriken "Forskarposition", samt i kapitel fem.

Samtidigt tror jag att det är både etiskt och analytiskt värdefullt om moderatören kan synliggöra och delvis utmana förgivettaganden och dominerande diskurser i samtalen. Överlag är flexibilitet värdefullt, det vill säga att moderatören kan anpassa sig efter gruppens samspel och förutsättningar. Att moderatören är aktiv på ett bejakande sätt menar jag ändå bär med sig en större potential än vad det innebär problem. Förhoppningsvis kan sannolikheten för att samtalsdeltagare upplever samtalsklimatet som bekvämt och givande öka. Mitt intryck är att de flesta samtalsdeltagarna i den här studien upplevde samtalen som trevliga och givande, även om jag givetvis inte kan veta det säkert. Några få samtalsdeltagare var dock så tystlåtna att jag fick intrycket att de inte var så bekväma.⁴²

I linje med den här strategin har jag inte heller ställt några samtalsdeltagare "mot väggen" i fokusgrupperna, genom att till exempel peka på motsägelser i deras uttalanden eller på andra sätt ifrågasätta deras positioneringar. Jag uppfattar inte heller sådana tillvägagångssätt som vanliga i fokusgrupper. När jag ibland har velat ställa kritiska frågor har jag gjort det i form av nyfikenhet, snarare än kritik. Däremot kunde det givetvis hända att samtalsdeltagarna själva utmanade varandra på olika sätt, men min bild är att det var sällsynt i grupperna.⁴³

I olika fokusgrupper skapades som jag redan nämnt olika relationer

42. Två samtalsdeltagare i två olika grupper föreföll tycka att närvaron i fokusgruppen var obekvämt eller ointressant. Men inte heller det kan jag veta säkert.

43. Vid några tillfällen förekom det dock att samtalsdeltagare gjorde, vad jag uppfattade som, ovälkomna positioneringar av varandra. Det visade sig till exempel genom att den som blev positionerad fjärmade sig ifrån detta genom att lyfta fram nya aspekter av sig själv, eller genom att någon tillskrevs egenskaper eller åsikter som gruppen eller någon informant tidigare hade tagit avstånd ifrån.

mellan mig och samtalsdeltagarna. Det här hängde bland annat samman med likheter och olikheter oss emellan. Thomsson betraktar likhet och olikhet mellan intervjuare och intervjuad som något som varken är givet bra eller givet problematiskt. Istället innebär både likhet och olikhet både fördelar och nackdelar, och nyckeln till framgång ligger i att intervjuaren tar fram det positiva av omständigheterna. Gemensamma erfarenheter kan exempelvis skapa trygghet, samtidigt som det kan leda till viss censur för att det kan vara svårt att bryta mot förväntningar. Olikheter i samtalsdeltagares erfarenheter kan leda till välutvecklade beskrivningar, men också innebära otrygghet på grund av frånvaron av grundläggande värderingar att luta sig emot i samtalet (Thomsson, 2010:120ff). I efterhand betraktar jag i linje med Thomssons beskrivning både den olikhet och den likhet som jag upplevde som delvis problematiska. Olikheten var problematisk eftersom den gjorde mig osäker och upptagen med att inte avslöja mina känslor. Mina möjligheter att använda moderatorrollen produktivt minskade (Kitzinger, 1994:106f; Thomsson, 2010:94). Likheten kan ha gjort mig mindre ifrågasättande, mer distanslös och mindre flexibel i min roll som moderator. Det här blev synligt till exempel när samtalsdeltagarnas ålder eller utbildningsbakgrund låg nära min egen, som i Fokusgrupp B med turismstudenterna eller Fokusgrupp K med cykelintresserade män. När samtalsdeltagarna var något äldre kände jag mig ibland mer bekväm med att använda moderatorrollen för att försöka maximera samtalsdeltagarnas interaktion. Åldersbaserad olikhet blev något positivt. Möjligtvis innebar ålderskillnaden att jag lättare kunde distansera mig från tankar om samtalsdeltagarnas syn på mig och mer fokuserat gå in i uppgiften som moderator. I bästa fall kunde jag då använda mig av olika känslolägen på ett kreativt sätt, såsom nyfikenhet, intresse eller humoristiska inslag, för att skapa reaktioner i gruppen.

I mötet med Fokusgrupp J med fackligt och/eller politiskt aktiva män blev jag tydligt medveten om mig själv. Jag upplevde mig som obekvämt med och ovan vid samtalsdeltagarnas sätt att prata med varandra. Det kändes som att det var min inställning till miljöfrågor och min position som kvinna som skapade denna känsla av skillnad mellan mig och samtalsdeltagarna. De var män och av sina yrkestillhörigheter att döma förmodligen vana att vistas i mansdominerade miljöer. Själv kan jag upp-

leva sådana miljöer som obekväma. Mitt obehag kan alltså ha handlat om mina erfarenheter och känslor inför vissa samtalskulturer. Men den kan också ha förstärkts av klassrelaterade positioneringar eftersom männen ägnade sig åt arbetaryrken medan jag ägnade mig åt forskarutbildning. Oavsett orsak så fick min plötsliga medvetenhet om detta under samtalsgång mig att försöka verka avslappnad och bejakande, på ett sätt som jag i andra fokusgrupper inte behövde anstränga mig för att vara. Ett belysande exempel på motsatt situation var i mötet med Fokusgrupp K med cykelintresserade män, vilket präglades av mer likhet vad gällde både utbildningsnivå, livsstil och miljösyn mellan mig och samtalsdeltagarna. Där behövde jag inte anstränga mig alls för att vara bejakande (vilket även gällde Fokusgrupp B). En trolig förklaring är att samtalsdeltagarna positionerade sig på sätt som påminde om mina egna tankar kring ämnet, även om de var mer kritiska till individualiseringen av miljöansvar än vad jag var vid tillfället.

En annan önskad effekt i mötet med Fokusgrupp J med fackligt och/eller politiskt aktiva män var att jag efter en stund förstod att vissa samtalsdeltagare uppfattade mig som en expert. Alltför sent gjorde jag reflektionen att det hade varit värdefullt både för samtalet och för maktrelationerna i gruppen om jag hade betonat min egen okunskap om exempelvis naturvetenskapliga perspektiv på miljöfrågor och poängterat mitt intresse för deras synsätt när jag inledde diskussionen (Wibeck, 2000:72).

I mötet med Fokusgrupp L med föreningsaktiva män hände något annat med min roll som moderator. Jag hade svårt att stå emot den dominans som det individualiserade miljöansvaret, men också vikten av att ha kunskap om olika miljöfrågor, fick i samtalet. När någon frågade mig hur jag själv reste, framhöll jag min erfarenhet av att semestra med tåg snarare än min planerade flygresor till USA. Även om det kan verka som en mindre detalj hade jag kanske kunnat möjliggöra ett mer tillåtande samtalsklimat, genom att inte själv förstärka den dominans som vissa samtalsdeltagare och det individualiserade miljöansvaret hade fått i samtalet.

Som framgått varierade min upplevelse av moderatorrollen. Det kan ha påverkat samtalens innehåll genom att samtalsdeltagarna uppfattade mig på något olika sätt och sedan positionerade sig i relation till den uppfattning de fick. Men även om jag hade hanterat vissa former av likheter

och olikheter mer genomtänkt, så hade samtalen givetvis ändå varierat på grund av att grupperna bestod av olika och unika individer. Jag tror också att min närvaro och samtalsdeltagarnas föreställningar om mig tenderade att ha större betydelse för samtalet i de fokusgrupper som bestod av tre samtalsdeltagare än i dem som bestod av fem samtalsdeltagare. När färre personer deltog i samtalet kan det ha inneburit att samtalsdeltagarna i högre utsträckning positionerade sig i relation till mig än när fler personer närvarade.

Så här i efterhand blir det även tydligt att min upplevelse av fokusgrupperna har formats av det faktum att min egen position har förändrats mycket under de år som studien har pågått. Under årens lopp har diskursen om individuellt miljöansvar alltmer framträtt som en diskurs som jag behöver distansera mig ifrån. Den här utvecklingsprocessen har sannolikt bidragit till att jag har betraktat olika fokusgrupper på olika sätt utifrån var jag för tillfället själv befunnit mig.

GENOMFÖRANDE

I och med att de första och sista fokusgruppsamtalen genomfördes med tre års mellanrum har jag utvecklat och förändrat fokusgrupproceduren något allteftersom jag har sett behov av det. I fokusgruppgöngen med manliga samtalsdeltagare 2010 inleddes samtalen med ett stimulusmaterial (se t.ex. Wibeck, 2010:82f). Anledningen var att jag ville låta samtalsdeltagarna fundera en stund enskilt på vad resor och miljöfrågor betydde för dem. Jag ville även leda in dem på personliga och känslomässiga aspekter av frågan, vilket jag trodde kunde bli svårt. Victoria Wibeck föreslår att stimulusmaterial bör utformas så att det väcker frågor och inspirerar till diskussion, medan man bör undvika att presentera svar i materialet (Wibeck, 2010:78f). Jag satte samman ett stimulusmaterial som bestod av en kort enkät (se bilaga 2). Enkäten innehöll två frågor där samtalsdeltagarna först skulle ringa in vilka associationer de fick av ordet resor och därefter av ordet klimatförändringar. Jag analyserade aldrig deras svar på enkäten. Istället betraktade jag den dels som ett sätt att uppmuntra samtalsdeltagarna att börja associera, dels som en resurs för mig under samtalets gång. Det gav mig nämligen en möjlighet att referera till deras

svar om jag till exempel ville föra in samtalet på ett nytt område.

Men när jag skulle genomföra nya fokusgruppsamtal 2012 tyckte jag inte att enkäten hade bidragit med så mycket och valde att inte upprepa tillvägagångssättet. En orsak var att de tidigare fokusgrupperna hade visat att samtalsdeltagarna verkade ha lätt för att tala om miljöfrågor på ett personligt sätt och inte bara i relation till samhället eller politiken, vilket jag då tyckte var viktigt. Inför fokusgrupperna 2012 var jag däremot mer mån än tidigare om att få fram bakgrundsinformation om samtalsdeltagarna. Jag hade insett att sådan information var värdefull att känna till och att jag tidigare hade varit beroende av vad som nämndes spontant under presentationsrundan eller i samtalet. I fokusgrupperna 2009 och 2010 tillfrågades samtalsdeltagarna alltså bara om kontaktuppgifter och ålder. Vid samtalen 2012 fick grupperna fylla i kontaktuppgifter samt civilstånd, utbildning, ålder, sysselsättning och om de hade barn. Det fick som konsekvens att jag har tillgång till mer bakgrundsinformation om de kvinnliga samtalsdeltagarna än om de manliga.

Mina inledningsanföranden var relativt lika i fokusgrupperna 2009, 2010 och 2012 (se bilaga 1, 3 och 4), men inte identiska. Jag presenterade mig själv och vad min studie handlade om. Jag beskrev mig själv som intresserad av hur olika människor tänker kring klimataspekter av resor eller kring resor och miljöfrågor. Jag nämnde något om vad som kännetecknade de andra fokusgrupper som jag redan haft och de jag skulle ha samtal med. Jag uppmanade dem att tolka ämnet väldigt brett; till exempel kunde många olika sorters resor diskuteras. Jag informerade om upplägget på samtalet och vad jag hade för förhoppningar inför det. Det innebar att jag nämnde att jag hade ett antal frågor men att de gärna fick föra samtalet själva och ställa frågor till varandra. Jag poängterade att det var viktigt att samtalsdeltagarna diskuterade ämnet på ett sätt som de tyckte var intressant. Jag uppmanade dem att lyfta olika aspekter av frågan och gärna ta in perspektiv som man inte brukar tala om i exempelvis mediedebatten. Det sistnämnda var ett försök att stödja eventuella kritiska eller ovanliga positioneringar som riskerade att inte komma till uttryck. Jag ville också, om möjligt, uppmuntra samtalsdeltagarna att slappna av och inte känna sig tvingade att presentera specifika, till exempel så kallat politiskt korrekta, synsätt. Även om det "politiskt korrekta" kan vara nog så intressant

att få syn på, ville jag få fram de förhållningssätt och perspektiv som samtalsdeltagarna själva såg som betydelsefulla. Jag berättade också om den konfidentialitet som gällde för deras medverkan och informerade om att jag spelade in samtalet för att kunna analysera det mer i detalj.

Efter min inledning följde en presentationsrunda där samtalsdeltagarna sa något om sig själva. Innehållet i presentationsrundan varierade beroende på om samtalsdeltagarna kände varandra sedan tidigare eller inte och beroende på min och samtalsdeltagarnas förståelse av varför just de ingick i gruppen. Det innebär att de ofta, åtminstone delvis, presenterade sig med hänvisningar till det som förenade dem. Ibland var detta ett resultat av en direkt uppmaning från min sida, genom att jag bad dem att till exempel berätta om vilken organisation de var med i och hur det kom sig att de gått med i den. Men det kunde också vara ett resultat av en enskild samtalsdeltagares initiativ. I Fokusgrupp H med manliga bilister aktualiserade exempelvis en av männen sin pensionering i presentationsrundan, vilket sedan flera av männen förhöll sig till.

Under insamlingsperioden 2012 genomförde jag vid något tillfälle en avslutande ”runda” där samtalsdeltagarna i tur och ordning fick sammanfatta sin upplevelse av samtalet. Det visade sig vara en bra idé som bidrog till intressanta positioneringar. Rundan ledde nämligen till att samtalsdeltagarna positionerade sig i relation till övergripande tendenser som de förknippade med samtalet.

Intervjuguide och graden av struktur

Fokusgruppsamtalen var semistrukturerade till sin karaktär. Det innebär att samtalen strukturerades av en intervjuguide (se bilaga 1, 3 och 4) men att denna bara delvis styrde samtalet. Intervjuguiden användes som ett sätt att minnas vilka teman som jag ville att samtalet skulle täcka in och ett sätt att hjälpa mig reflektera kring vilka teman som gruppen tenderade att ta upp. Alla frågor i intervjuguiden ställdes alltså inte. Många av de frågor som ställdes var istället följdfrågor som utgick från det samtal som samtalsdeltagarna förde och syftade till att utforska deras perspektiv eller – när de uttryckte sig knapphändigt – uppmuntra dem att berätta mer. En inledande fråga ställdes dock alltid och löd ungefär: ”Tänker ni på hur

era resor påverkar klimatet? Vad tänker ni om det?”⁴⁴ Andra exempel på frågor som ställdes i flera fokusgrupper var: ”Hur tänker ni när ni åker på semester?”, ”Tror ni att andra människor resonerar ungefär som ni när det gäller resor och miljöfrågor?” och ”Tror ni att det spelar någon roll om man är man eller kvinna för hur man resonerar kring miljöfrågor och resor?” Jag ställde också oftast en fråga om hur de såg på ansvar i relation till miljöfrågor.

I vissa grupper kompletterades intervjuguiden med frågor i relation till gruppens gemensamma erfarenhet eller position. I fokusgruppen med nyblivna pappor frågade jag om deras syn på miljö och resor hade förändrats sedan de blev föräldrar. I fokusgruppen med kvinnor som var med i bilorganisationer bad jag dem att berätta om sin syn på bilen. Detta gjordes för att om möjligt aktualisera de diskurser som jag betraktade som särskilt intressanta och kunna analysera deras förhållningssätt och förhandlingar av dem.

Som framgått ställde jag inte explicita frågor om hur samtalsdeltagarna såg på individualiseringen av miljöansvar. Denna diskurs berördes sällan explicit i samtalen. Ändå menar jag att jag med hjälp av mina teoretiska verktyg kan analysera samtalen i relation till diskursen. Jag hävdar alltså att diskursen var närvarande även om varken jag eller samtalsdeltagarna explicit benämnde den.

ANALYS OCH TEMATISERING

Forskarposition

Det går inte att komma ifrån att forskare använder sig av sig själva, sina erfarenheter, kunskaper, kontaktnät, känslor, sympatier med mera för att göra analyser. Att förneka det ser jag som mer problematiskt än att erkänna det. Den feministiska teoretikern Donna Haraway kallar en sådan illusorisk och kroppslös forskarposition för ett gudstrick (*god-trick*) (Haraway, 1991). Det innebär att forskaren låtsas betrakta sitt forskningsmaterial från en plats som inte är kontextuell och ser sig som någon som kan

44. I de två fokusgruppsamtal som genomfördes 2009 var inledningsfrågan annorlunda, nämligen: ”Vilken roll spelar resor i era liv just nu?”

skapa objektiv kunskap (se även Lykke, 2008:16ff). Haraways förslag för att undgå gudstricket är att situera sig som forskare och skapa kunskap från en viss plats och om en viss plats i världen. Det innebär att forskaren synliggör varifrån analysen görs och vem som gör den. I anslutning till det vill jag framhålla att jag inte ser mina tolkningar av samtalsdeltagarnas diskursanvändning som de enda möjliga tolkningarna av vad som utspelade sig i fokusgruppsamtalen. Tvärtom kan många andra tolkningar ha varit möjliga och även rimliga. Istället för att eftersträva objektiva forskningsresultat menar jag att det som avgör om en analys är rimlig och berättigad är dess förmåga att skapa meningsfull och ny kunskap i relation till specifika samhälls- och kunskapskontexter (se t.ex. Kvale & Torhell, 1997:11f). God forskning innebär då att tidigare förgivettagna omständigheter kan ifrågasättas genom att de blir belysta på nya sätt. Det ser jag som en meningsfull målsättning för en sådan här studie.

Jag har använt vissa former av situering i den här studien men inte andra. Jag har inte berättat om min bakgrund, mina sympatier eller på något mer djupgående sätt låtit läsaren få lära känna mig som person. Däremot har jag i de fall jag har sett det som relevant för studiens resultat – särskilt i mötet med vissa fokusgrupper – synliggjort mig själv. Jag har också beskrivit och kommer nedan i det här kapitlet att beskriva delar av den utvecklingsprocess som avhandlingsarbetet har inneburit för min egen syn på miljöansvar. Den innebär nämligen att jag under arbetet har blivit alltmer kritisk till den individualiserade miljödiskursen och dess verklighetsbeskrivning. Samtidigt kan jag både minnas och delvis fortfarande i vissa stunder se med diskursens "ögon". Nedan kommer jag att återkomma till hur den processen har pågått parallellt med processen att finna materialets röda tråd och teman.

Tolkningsprocess

Fokusgruppmaterialen är mycket rikt och visar på många aspekter av hur individer resonerar om resandets klimataspekter och sitt och andra individers miljöansvar. Under arbetets gång har jag därför provat flera olika sätt att tematisera det material som den växande och olikartade skaran av fokusgrupper skapade.

Till en början höll jag isär analysen av olika fokusgrupper. Analyserna var alltså gruppsspecifika, jag analyserade och presenterade varje grupp för sig (Dahl, 2009). På så sätt kunde jag ta mig tid att beskriva samtalsdeltagarna för läsaren. Jag kunde ge en bild hur jag uppfattade samtalet och dess utveckling genom att till exempel undersöka förskjutningar i positioneringarna under samtalets gång. I vissa grupper var det särskilt intressant att följa samtalets växlingar. Det som var specifikt i varje fokusgruppsamtal kunde synliggöras och diskuteras grundligt. Det specifika kunde röra hur relationerna mellan samtalsdeltagarna i gruppen hanterades, hur stämningen var, vilka teman samtalet inriktade sig på och hur positioneringarna utvecklades under samtalets gång. Dessa analyser ökade möjligheten att förstå hur enskilda samtalsdeltagares positioneringar skapades i relation till det sammanhang där de uppstod. Det fanns utrymme för analyser som utforskade sambanden mellan interaktionen och samtalets innehåll. Jag analyserade vid den tidpunkten alltså fokusgruppsamtalens kontextuella natur i högre utsträckning än senare.

Men att enbart analysera grupperna som enskilda företeelser hade också uppenbara nackdelar. Helhetsintrycket blev fragmentariskt. Jag kom till en punkt när jag ville dra paralleller mellan grupperna. Jag ville poängtera att det sätt på vilket samtalsdeltagarna talade om individualiserat miljöansvar i en grupp liknade en annan gruppssätt. Jag såg paralleller mellan hur enskilda samtalsdeltagare i olika grupper angav gemensamma motiv för ansvarstagande för miljön eller visade liknande tendenser i sitt kritiska förhållningssätt till individers ansvarstagande för miljön. Ifall jag istället tematiserade materialet på en gruppövergripande nivå skulle jag kunna belysa de teman som jag såg som mest intressanta. Analysen skulle också kunna bli friare, jag kunde använda mig av två eller tre fokusgrupper för att diskutera ett tema och andra grupper för att diskutera andra teman. Det kändes som ett steg framåt analytiskt som höjde både svårighetsgraden och analysnivån.

Inför den delstation i avhandlingsarbetet som på min institution kallas 60 %-seminariet påbörjade jag därför under våren 2011 en tematisk analys av de sex fokusgrupper med män som då utgjorde mitt empiriska material. Tematiseringen som jag gjorde var resultatet av ett relativt teorinära förhållningssätt (Widerberg, 2002:145). Jag analyserade männens posi-

tioneringar med hjälp av maskulinitetsteori. Jag skrev om hur de förhandlade om auktoritetspositioner, om motiv och "motpositioner"⁴⁵ som aktualiserades i relation till miljön. Jag tyckte också att frågan om ansvar var viktig. Jag delade upp temat "ansvar" i systemets respektive individens ansvar och analyserade de konstruktioner av individer som uppstod i relation till dessa.

Efter seminariet blev jag rekommenderad att genomföra fler fokusgruppsamtal. Jag bestämde mig som sagt då för att inkludera även kvinnor i materialet, som kom att omfatta sex nya fokusgrupper.⁴⁶ Nu blev saker och ting mer komplicerade. Inför den sista empiriinsamlingen hade jag nått en viss bild av den tematisering jag skulle göra. Efteråt var jag dock tvungen att omvärdera den när materialet från sex nya fokusgrupper skulle analyseras och tematiseras i förhållande till de första sex.

Efter transkriberingen kom kodningsfasen. Lite förenklat kodade jag i den här fasen materialet utifrån tre principer. Den första principen innebar att jag vägledades av de positioneringar som hade visat sig vara analytiskt givande och intressanta i de tidigare fokusgrupperna. Dessa positioneringar var till exempel drivkrafter, motpositioner och sätt att uttrycka eller konstruera miljöengagemang. För det andra gjorde jag koder som var inspirerade av de perspektiv från tidigare forskning som fått mig att genomföra ett målinriktat urval. Det innebar att jag sökte efter positioneringar i relation till bilen, föräldraskap och genusdiskurser. För det tredje skapade jag koder utifrån mitt övergripande intresse för positioneringar i relation till att resa miljövänligt eller på andra sätt tillskriva sig individuellt miljöansvar. Det innebar att jag kodade positioneringar till olika fordon, till olika argument för och emot olika former av resande och tillfällen när olika argument och resonemang kring detta bemöttes i samtalen. Det resulterade i koder som "bilpositionering", "miljöpositionering", "cykel-

45. Motpositioner är ett teoretiskt begrepp som innebär ett avståndstagande. När motpositioner förekommer i samtalen kan det få olika "andra" att framstå som avvikande och problematiska. Jag använder inte det här begreppet analytiskt i avhandlingen men har haft det med mig under analysprocessen.

46. Eftersom jag ville ha lika många fokusgrupper med kvinnor som jag haft med män så blev det fem nya fokusgrupper, samtidigt som en fokusgrupp från pilotstudien återigen blev aktuell.

positionering”, ”repositionering” och ”identitetspositionering”. Men det resulterade också i koder som inte direkt handlade om positionering utan snarare om olika aktualiserade diskurser, såsom ”miljödiskurser”, ”miljöansvar”, ”miljö i vardagen”, ”miljökänslor”, ”miljöargumentation” och ”familj” eller ”klass”. Eftersom jag också var intresserad av stämningen i samtalet och hur genus blev aktuellt gjorde jag därtill koder som ”reaktioner på positionering”, ”humor”⁴⁷, ”konflikt” och ”genus aktualiseras”. Jag grupperade koderna och funderade över nästa steg.

Nästa steg visade sig vara svårt. Jag försökte dela in koderna i grupper som så småningom kunde redovisas i avhandlingskapitel. Jag sökte efter en röd tråd. Ingen given röd tråd infann sig. Däremot fann jag en stor mängd intressanta omständigheter och aspekter som jag ville analysera. Orsaken till svårigheterna var att det komplexa fokusgruppmaterialet innehöll en mycket stor mängd analysmöjligheter. Jag hade svårt att välja ut någon överordnad princip. Jag hade också svårt att välja ut fem, sex avgränsade teman som täckte in vad jag ville säga utan att gå in i varandra. Det var helt enkelt svårt att dra gränser mellan olika teman. De visade sig istället vara sammanvävda. De växte och blev hur stora som helst. Under den här fasen infann sig en matthet inför materialets alla möjligheter och en rädsla för att välja ”fel” teman.

Den feministiska forskaren Karin Widerberg har beskrivit analysprocessens vedermödor i sin bok *Kvalitativ forskning i praktiken* (2005). Hon skriver till exempel om hur hon avbröt arbetet med ett analysprogram för att det inte lät henne arbeta med sin helhetsförståelse av materialet. I själva verket hade hon redan en bild i huvudet av hur det planerade kapitlet kunde se ut. Hon föreslår att forskare i sådana lägen istället skriver först och reflekterar och reviderar senare. Längre fram kan man reflektera över vilka konsekvenser de val man gjorde fick för för det övergripande mönster som man tecknar, och vilka teman som föll utanför (Widerberg, 2002:147ff). Widerberg beskriver ett annat analysproblem än det som jag upplevde men jag såg ändå hennes råd som produktivt. När jag gav upp försöken att hitta den röda tråden som kunde strukturera redovisningen av det empiriska materialet så kunde jag nämligen börja skriva och ana-

47. I koden humor inkluderades skratt och skämt som gjordes under samtalen.

lysera. Strategin innebar att jag provade teman istället för att vänta ut en lösning. Jag började där inspirationen fanns. Jag valde ett tema som jag kände mig säker på att jag ville ha med i texten eller en analys som kändes grundläggande och viktig, utan att hela tiden tänka på helheten. På så sätt åstadkom jag någon form av intuitiv tematisering och kom framåt med arbetet (Widerberg, 2002).

Jag skrev utkast till tre empiriska kapitel utifrån teman som jag ansåg var givna och nödvändiga att få med. Under skrivandet gick jag mellan texten, koderna och det empiriska materialet. Jag genomsökte kontinuerligt transkriptionerna utifrån det tema som jag just då arbetade med. Jag valde citat som belyste det jag undersökte. Ibland hade jag en idé om kapitlets struktur redan i början av skrivandet, ibland inte. Först någon månad senare började jag fundera över helheten igen. Hur förhöll sig kapitlen till varandra? Vad hamnade utanför? Så småningom infann sig en idé om ytterligare två kapitel som kunde komplettera de tidigare. Nu hade jag kommit fram till den station i doktorandarbetet som vid min institution kallas för slutseminariet. Jag presenterade ett manus som hade inriktats på samtalsdeltagarnas förhållningssätt till temana individuellt ansvarstagande, utlandsresande i relation till dess miljöaspekter, bilen och bilkörning och förutsättningarna för att visa engagemang för miljöfrågor i sociala sammanhang. Slutligen ingick även ett kapitel om hur konsensus och konflikter skapades i samtalen.

Under den här fasen blev det allt tydligare att jag analyserade samtalen som tillfällen då individers miljöansvar förhandlades, snarare än som tillfällen när relationen mellan resor och miljöfrågor förhandlades som jag initialt hade utgått från. Den insikten berodde delvis på att samtalsdeltagarna verkade tala om miljöfrågor på ett mer allmänt sätt än bara i relation till resande. Det förekom att någon uttryckte frustration över att det var just resor som skulle diskuteras, miljöfrågorna var ju så mycket bredare. Vissa samtalsdeltagare positionerade sig alltså emot min avgränsning av frågan. Det här fick mig att överge den och utgå från att resor var ett exempel snarare än en utgångspunkt för vad de talade om. Deras exempel handlade ofta om resor, men den problematik som de förhandlade var bredare än resandets miljökonsekvenser. Även under slutseminariet framkom synpunkter som gjorde att jag såg det som nödvändigt att göra

om avhandlingens tematisering och kapitelstruktur ytterligare en gång. Synpunkterna handlade bland annat om min forskarposition i relation till diskursen om individuellt miljöansvar. Jag behövde ta ett steg tillbaka och se till att inte själv återskapa den diskurs som jag studerade. Men det var också ett problem att kapitlen (återigen) gick in i varandra. Efter en period av viss teoretisk nyorientering beslöt jag mig för att överordna analyserna av det individualiserade miljöansvaret över alla andra teman i materialet. Det som tidigare varit det första empiriska kapitlet, om ansvar, fick alltså bli min röda tråd. Samtalsdeltagarnas olika förhållningssätt till och förhandling av den individualiserade miljödiskursen fick strukturera avhandlingen. Den omarbetning som följde är den som allra mest format slutprodukten och skapat avhandlingens slutliga utseende.

I och med den här beskrivningen av min analysprocess vill jag ge läsaren en förståelse för vägen till den text som hen har framför sig. Men jag vill också betona det som blir uppenbart av en sådan här utvecklingsprocess, nämligen att den slutgiltiga tematiseringen bara är en av flera möjliga framställningsmöjligheter för avhandlingens empiri. Det har funnits många andra analyser som har varit fullt möjliga. Men för att kunna berätta en berättelse istället för många var vissa tvungna att förbli oberättade. Min slingriga analys- och tematiseringsprocess kan också säga något om fokusgruppmaterial. Som jag redan nämnt är det ett rikt forskningsmaterial och det har varit en glädje att arbeta med det. Men analytisk rikedom innebär också svårigheter. Fokusgruppmetodens fördelar är på sätt och vis även dess nackdel. Exempelvis var den interaktion som utspelade sig i fokusgrupperna både händelserik och spännande. Men den ledde mig också in i en situation där jag var tvungen att renodla och avstå från många intressanta analyser för att kunna skapa en enhetlig analytisk berättelse.

Diskursanalytisk inriktning och analysnivå

Under arbetets gång har jag inspirerats av olika diskursanalytiska synsätt på hur individer förhandlar, formas av och formar diskurser. Diskurspsykologisk feministisk forskning har varit en stor inspirationskälla på grund av fascinerande analyser av hur individer återskapar och förhandlar kön med hjälp av genusediskurser (se t.ex. Wetherell & Edley, 1999). Men

olika diskursanalytiska inriktningar är inte helt förenliga. De har exempelvis olika förståelse av individers agens och diskursernas strukturella verkan (Baxter, 2003:48f). Mot slutet av forskningsprocessen har jag därför avgränsat mig till att utgå från den poststrukturalistiska diskursteorins utgångspunkter snarare än den diskurspsykologiska. Det här innebär att jag använder fokusgruppmaterialen för att studera människors diskursanvändning i relation till diskursen om individuellt miljöansvar. Jag gör det med hjälp av den poststrukturalistiska feministiska diskursanalytiska teorembildningen som jag beskriver närmare i kapitel två (Weedon, 1987; Baxter, 2003). Baxter menar att en sådan diskursanalys varken kan likställas med samtalsanalys eller kritisk diskursanalys men delar vissa ambitioner med båda dessa inriktningar (Baxter, 2003:45ff; se även Baxter, 2002).⁴⁸

Renodlad samtalsanalys (CA) ägnar sig åt att systematiskt studera hur samtal förs. En sådan analys av fokusgruppsamtalen görs inte i den här studien. Inom samtalsanalys finns också en ambition om att inte analysera samtal utifrån perspektiv eller teman som inte explicit visat sig vara viktiga för de samtalsdeltagare som deltagit (se t.ex. Schegloff, 1997; Speer, 2002). Det stämmer inte heller överens med den här studiens genomförande och anspråk. Även om jag analyserar individers förhållningssätt och användning av diskurser så har jag inte tilldelat samtalsdeltagarnas egna perspektiv den överordnade betydelse som samtalsanalytiskt inriktade forskare gör. Min analytiska position som forskare är således mer distanserad från samtalsdeltagarnas egna tolkningar än den samtalsanalytiska forskarpositionen. Min position är följaktligen förbunden med en tilltro till forskarens förmåga och möjlighet att göra meningsfulla tolkningar av samband mellan det specifika samtalet och tillgängliga diskurser i andra besläktade sammanhang.

Men även om Baxters syn på diskursanalys har influerat mig så gör jag inte en lika detaljerad analys av samtalssekvenser som hon gör (Baxter, 2002). Det ser jag som ett resultat av fokusgruppmaterialens omfång och

48. Exempelvis delar Baxter den syn på diskurser som är vanlig inom kritisk diskursanalys men den ambition om att göra mikroanalyser av interaktion som är vanlig inom diskurspsykologisk analys och samtalsanalys (Baxter, 2003:45ff; se även Wetherell, 1998).

mina analytiska val snarare än olika teoretiska perspektiv. Eftersom samtalsdeltagarnas förhållningssätt till diskursen om individuellt miljöansvar har analyserats utifrån hur den diskursen används i förhållande till andra diskurser har analysnivån oftast, men inte alltid, hamnat på en något mer övergripande nivå.

Som jag skrev i kapitel två innebär min teoretiska utgångspunkt att jag gör ett antagande om att diskurser kan bidra med mening och sammanhang även i möten mellan människor som aldrig har träffats, såtillvida att de åtminstone delvis är bekanta med samma diskurser. Diskurserna utgör alltså en eventuell länk mellan de olika fokusgrupperna. Det är denna länk och dess inblandning i kontextuella förhandlingar och förskjutningar som jag undersöker. Därför har jag frågat mig på vilka sätt positioneringar i olika grupper antingen påminner om varandra eller skiljer sig åt. Det individualiserade miljöansvaret har visat sig vara en sådan diskursiv länk mellan samtalen. Den diskursen gjordes aktuell på något sätt i alla samtal.

Samtidigt har jag också velat vara öppen för mönster som är ovanliga i materialet och kanske bara uppträder i en fokusgrupp. Jag menar att även dessa mönster visar på individers möjligheter att förhålla sig till och förhandla individualiserat miljöansvar och därför är relevanta för studien. Fokusgruppernas olika sammansättningar gör variationerna i materialet stora. Det ser jag som en möjlighet att göra meningsfulla analyser av de villkor som formar individers individuella miljöansvar. Det bidrar också till ökad förståelse för hur individer förhandlar och utmanar dessa villkor.

En del av analysen har bestått i att identifiera andra diskurser än den individualiserade miljödiskursen. I avhandlingens empiriska kapitel förekommer de som *dominerande diskurser*, *stödjande diskurser*, *konkurrerande diskurser* och *motdiskurser*. I kapitel två gick jag igenom hur jag ser på skillnaderna mellan dessa och hur jag förstår deras relationer med varandra. Den fråga som återstår är hur jag har gått till väga för att identifiera vad som är en diskurs.

När jag har identifierat diskurser har jag utgått från den ovan citerade tolkningen av Foucault som Hall förmedlade när han skrev så här:

By "discourse", Foucault meant "a group of statements which provide a language for talking about – a way of representing the knowledge about – a particular topic at a particular historical moment [...]." (Hall, 2001:72)

Jag har alltså sökt efter ett sätt att tala om, och därmed beskriva, världen som i sig skapar möjligheter att förstå något. Med andra ord har jag sökt efter verklighetsbeskrivningar. Mer specifikt har de analytiskt relevanta diskurserna bestått av verklighetsbeskrivningar som fyllde en funktion för samtalsdeltagarnas positioneringar. På så vis blev användningen av diskurser central. Samtidigt går de avvägningar som är inblandade när diskurser ska identifieras alltid att ifrågasätta. I mitt fall har det ibland varit svårt att dra gränser mellan diskurser. Det är inte lätt att avgöra var en verklighetsbeskrivning slutar och en annan tar vid. Det är inte heller alltid givet vilka, av alla de diskurser som används i samtal, som är mest analytiskt relevanta och således bör nämnas. Därtill har nivån på diskurserna ibland väckt frågor. Vissa relativt avgränsade diskurser som identifieras i avhandlingen skulle kanske kunna sättas samman till mer övergripande diskurser.

Användningen av miljöbegreppet

Som jag nämnde ovan så har det individualiserade miljöansvaret kommit att bli avhandlingens röda tråd. Jag vill dock poängtera att samtalsdeltagarnas förhållningssätt till den röda tråden oftast inte var explicit i samtalen. Istället är användningen av diskursen och dess uttrycksformer en del av min empiriska analys. När jag skriver att de införlivade och återskapade den individualiserade miljödiskursen innebär det alltså inte att de namngav diskursen som sådan. Istället talade de och positionerade sig på ett sätt som låg inom ramen för diskursens verklighetsbeskrivning. När jag skriver att samtalsdeltagarna utmanade och gjorde motstånd mot diskursen utmanade de dess verklighetsbeskrivning och använde sig av konkurrerande diskurser eller motdiskurser.

I avhandlingens empiriska kapitel använder jag ibland ord som kan verka vaga, till exempel när jag skriver att något är "miljövänligt" eller

”miljöbelastande”. För att avgöra om en handling är miljövänlig eller miljöbelastande behövs ett teoretiskt perspektiv som jag inte har. Det behövs kriterier och avgränsningar som kan ligga till grund för jämförelser. Att göra sådana jämförelser ligger inte inom ramen för studiens syfte. Däremot är de diskurser som samtalsdeltagarna använder för att formulera och hantera sådana kategoriseringar relevanta. Kategoriseringarna var en del av den förhandlingsprocess som utspelade sig i samtalen. När jag skriver att något är miljövänligt eller miljöbelastande syftar jag alltså på de kategoriseringar som samtalsdeltagarna gjorde och förhöll sig till. På ett liknande sätt använder jag begreppen ”miljörelaterade handlingar”, ”miljöanpassad livsstil” eller ”miljövänlig/miljöbelastande livsstil”. Jag använder dessa begrepp som ett sätt att peka på att flera olika handlingar som förknippades med ett miljövänligt eller miljöpåfrestande beteende kunde omtalas samtidigt. Inte heller i anslutning till de begreppen gör jag någon avgränsning eller definition av vad som kan ingå eller bör uteslutas. Istället utgår jag ifrån samtalsdeltagarnas inkluderingar och exkluderingar.

Ytterligare två begrepp som kan verka vaga är min användning av ”miljö” respektive ”klimat”. I avhandlingen använder jag båda dessa ord, men mestadels miljöbegreppet. Jag betraktar miljöbegreppet som ett bredare begrepp där klimatförändringarna kan inordnas som en av många miljöfrågor. I analysen av fokusgruppsamtalen har jag valt att följa samtalsdeltagarnas ordval och syftningar så långt det har varit möjligt. Ofta är de dock relativt vaga, vilket har fått mig att använda det bredare miljöbegreppet oftare än klimatbegreppet, även om jag tror att samtalsdeltagarna ofta förhöll sig till klimatförändringarna utan att tydliggöra det. Det innebär att jag har använt klimatbegreppet när klimatfrågan uppenbart aktualiserats och i andra fall använt miljöbegreppet eftersom det är bredare.

När jag genomförde fokusgruppsamtal använde jag mig själv ofta av klimatbegreppet, även om jag också frågade om samtalsdeltagarnas syn på ”miljöfrågor”. Det valet berodde på att jag hade upplevt att klimatfrågan var den miljöfråga som var mest förekommande i offentliga samtal under den period som studien genomfördes. Det är i relation till klimatförändringarna som den individualiserade miljödiskursen har fått en stor del av sitt mediala och politiska genomslag i Sverige (Berglez m.fl., 2009; Anshelm, 2012). Jag ville använda ord som var begripliga och relevanta

för samtalsdeltagarna. Att jag gav intryck av att ha ett särskilt intresse för klimatförändringarna snarare än att låta samtalsdeltagarna använda de miljödiskurser som de såg som relevanta kan ha varit olyckligt. Å andra sidan är det inte säkert att det enbart hade negativa konsekvenser. Det kan ha inneburit att vissa samtalsdeltagare som inte förstod klimatförändringarna som relevanta eller fjärmade sig ifrån ett individualiserat klimatansvar fick anledning att visa det.

Transkribering och citatredovisning

Transkribering kan genomföras på olika nivåer, det vill säga mer eller mindre detaljerat vad gäller att återge överlappande tal, pauser etc. Valet av transkriberingsnivå behöver överensstämma med det sätt som analysen görs på, så att läsaren åtminstone i viss utsträckning kan göra egna bedömningar av analysens rimlighet. Transkriberingsnivån i avhandlingen har därför anpassats till den analytiska inriktning som jag beskrev ovan. Det innebär att jag har gjort en bedömning av vilken information som läsaren behöver för att förstå min tolkning av samtalen och så långt det är möjligt kunna reflektera över tolkningarnas trovärdighet.

Citaten som används i avhandlingen har valts för att förtydliga analysen samt visa på samstämmigheten mellan tolkning och empiriskt material.

Fokusgruppsamtalen har transkriberats ordagrant. I de allra flesta fall är det jag som gjort transkriberingen; två av de tolv samtalen har jag fått hjälp med. När jag redovisar transkriptionerna i avhandlingen har jag tagit bort tillfällen när samtalsdeltagare stakar eller upprepar sig och använder utfyllnadsord, som "så" eller "liksom". Det har jag gjort eftersom dessa inte har varit relevanta för analysen och för att öka transkriptionernas läsvänlighet. Sådana borttagna ord markeras med tre punkter. Jag har även, av utrymmes- och läsvänlighetsskäl, tagit bort vissa längre stycken i samtalet. När flera meningar har tagits bort markeras det med "[...]" på en fristående rad.

Jag redovisar inte samtidigt tal och pauslängd, utifrån bedömningen att det försvårar citatens läsvänlighet men inte bidrar särskilt mycket till förståelsen av mina tolkningar. Samtidigt tal har istället markerats på ett

läsvänligt sätt med en påbörjad ny rad. Jag har även satt kommatecken och punkt med utgångspunkten att öka läsvänligheten. De gånger jag är osäker på vad samtalsdeltagarna sade eller vem som sade något använder jag mig av parenteser eller hakparenteser runt de aktuella orden. Om jag anar vad de säger men inte är helt säker skriver jag "(ordet)". Om jag inte alls hör skriver jag "(x)" för ett ord eller "(xx)" för flera ord. Ibland skriver jag även "[OHÖRBART]" eller "(någon)" om jag inte alls hör vad som sägs eller vem det är som säger det. Avidentifierad information skrivs med små versaler innanför hakparentes såsom "[HEMORT]". De orter eller nationer som inte har avidentifierats är sådana som jag har bedömt inte avslöjar samtalsdeltagares identitet.

Jag har inkluderat vissa aspekter av samtalens interaktion i citatre-dovisningen. Samtalsdeltagarnas skratt är ett sådant exempel. Valet att inkludera skratt bygger på att skratt belyser en viktig dimension av interaktionen i samtalet som till och från är betydelsefull för analysen. Däremot ska betydelsen av skratt inte förstås som endimensionell, tvärtom kan skratt innebära och medföra många olika saker i en konversation. Kommunikationsforskaren Viveka Adelswärd menar att ett skratt förmedlar en attityd till det sagda (Adelswärd, 1998:19). Ett skratt kan förändra en positionering genom att exempelvis fungera förmildrande eller få den att framstå som ironisk eller känslig på något annat sätt (Adelswärd & Öberg, 1998:412). Adelswärd fann i en studie av skrattets funktion i fokusgrupper att skratt kunde vara ett sätt att signalera att det var dags att avsluta ett tema och gå vidare. Men hon menade också att skrattet kunde visa på vilka teman som samtalsdeltagarna upplevde som känsliga eller till och med ansiktshotande, eftersom skratt är ett sätt att hantera sådana stunder människor emellan (Adelswärd, 1998:11, 19).

Jag markerar ord som sägs med skratt i rösten som "ordet" och/eller "[SKRATT]" eller "[SMÅSKRATT]". Bedömningen av vad som är småskratt respektive skratt är dels en fråga om skrattets kraft och energi, dels en fråga om tid. Småskratt är med andra ord mindre intensivt och kortare än skratt, som pågår under längre tid. Om personen som talar är ensam om att skratta skriver jag "[SKRATTAR]". Om fler än en person skrattar skriver jag "[SKRATT]". Andra relevanta skeenden än skratt och tal som jag har valt att inkludera markeras med hakparentes såsom exempelvis

”[LER]”. Jag markerar också när samtalsdeltagare talar med annan röst än sin egen, det vill säga när de citerar eller gestaltar någon. Detta markeras med citationstecken.

Efter den här genomgången av studiens metodologiska överväganden är det dags för själva analysen. Härnäst följer avhandlingens fyra empiriska kapitel. Nu närmast belyser jag hur vissa samtalsdeltagare talade om det individuella miljöansvaret som ett fördelaktigt och viktigt ansvar i samband med att de återskapade den individualiserade miljödiskursen som meningsfull i deras liv.

5

Ett viktigt och fördelaktigt ansvar

I alla fokusgrupper uppstod situationer där samtalsdeltagare använde sig av diskursen om individuellt miljöansvar. Men att diskursen kom att bli närvarande i samtalen är inte förvånande. Det var snarare sannolikt utifrån den situation som fokusgruppsamtalen innebar. Särskilt två omständigheter bidrog till att göra diskursen om individuellt miljöansvar relevant. För det första, och kanske var det den viktigaste omständigheten, tilltalade jag samtalsdeltagarna som potentiellt ansvariga genom min första fråga till dem. Frågan löd: "Tänker ni på hur era resor påverkar klimatet? Vad tänker ni om det?"⁴⁹ För det andra innebar själva inramningen för samtalet att diskursen gjordes relevant. Då syftar jag på det faktum att jag berättade att samtalet skulle handla om relationen mellan miljöfrågor och resor och om hur de, som privatpersoner, såg på sambandet mellan dessa. Den inramningen positionerade samtalsdeltagarna som potentiellt ansvariga för sin miljöpåverkan.

Att diskursen kom att användas i samtalen är alltså inte uppseendeväckande. Däremot är det min avsikt att försöka förstå *hur* samtalsdeltagarna använde och därigenom förhandlade diskursens innebörd och relevans. Frågan om hur samtalsdeltagarna positionerade sig i förhållande

49. I de två fokusgruppsamtalen från 2009 var inledningsfrågan annorlunda, nämligen: "Vilken roll spelar resor i era liv just nu?"

till att betraktas som ansvariga går som en röd tråd genom de kommande fyra empiriska kapitlen.

I det här kapitlet visar jag hur samtalsdeltagare på olika sätt gjorde den individualiserade miljödiskursen relevant samtidigt som de återskapade diskursens verklighetsbeskrivning. Kapitlet inleds med att jag introducerar ett begrepp som illustrerar hur det märktes att diskursen i regel var både närvarande och dominerande i de flesta av fokusgruppsamtalen. Det är begreppet *ansvarsorienterade positioneringar*.

Därefter går jag vidare och fokuserar på en specifik subjektsposition, nämligen subjektspositionen som *ansvarstagande individ*. Frågan om hur vissa av samtalsdeltagarna intog den subjektspositionen samt gjorde den *problematis*k respektive *oproblematis*k står i fokus. Detta märks först genom att jag går igenom tre olika former av ansvarsorienterade positioneringar. Dessa är *moralorienterade*, *lösningsorienterade* och *kunskapsorienterade positioneringar*. Positioneringarna beskriver hur de samtalsdeltagare som talade om sig själva som ansvarstagande individer motiverade det ansvarstagandet. Jag pekar på vilka stödjande diskurser som de använde som stöd för dessa olika positioneringar. Därefter samlar jag upp resultaten så långt i ett diskussionsavsnitt. I nästföljande avsnitt belyser jag hur vissa av samtalsdeltagarna förhandlade innebörden av subjektspositionen som ansvarstagande individ när de talade om bristande ansvarstagande hos olika "andra". Den sista delen av kapitlet handlar om hur samma subjektsposition förhandlades på ett alldeles särskilt sätt i relation till vissa sociala sammanhang.

DEN INDIVIDUALISERADE MILJÖDISKURSENS DOMINANS

Många samtalsdeltagare positionerade sig i relation till diskursen om individuellt miljöansvar när de beskrev och förklarade sina resval. Det märktes genom att de vägrade in sina resors miljökonsekvenser. Det var exempelvis så som samtalsdeltagarna i Fokusgrupp A med kvinnliga truckförare formulerade sig i sin presentationsrunda. Resorna till arbetsplatsen blev ett gemensamt tema i presentationsrundan. Alla kvinnorna körde bil till arbetsplatsen som låg en bit utanför staden. Agneta inledde rundan så här:

- Agneta Jag heter Agneta och jag bor i [ORT] och jag pendlar till [FÖRETAG]... Det räcker väl...
- Emmy Absolut, hur pendlar du?
- Agneta Jag åker bil då men vi är två stycken som samåker, ett tag var vi fyra så vi letar ju alltid efter flera.
- Emmy Okej.
- Agneta Och det går inte att åka buss, på sena tider.

Astrid i samma fokusgrupp gjorde följande positionering i presentationsrundan:

- Astrid Jag heter Astrid och jobbar också på [FÖRETAG]... bor i [STADSDEL] så jag har bara 15 minuter ungefär till jobbet. Och jag samåker inte, för jag tycker inte om att sitta och vänta på någon.

I den här presentationsrundan gjorde kvinnorna positioneringar som förhöll sig till föreställningen om att deras resvanors miljöaspekter var en fråga om ansvarstagande. Det märktes genom att de motiverade varför de genomförde resor som betecknades som miljöbelastande, det vill säga bilresor. Jag menar att de då förhöll sig till och förhandlade diskursen om individuellt miljöansvar. Det gjorde de genom att förklara varför de reste på ett sätt som inom ramen för diskursen var svårt att förstå som miljövänligt. Deras sätt att tala om resvanor blir alltså begripligt med hjälp av diskursen om individuellt miljöansvar.

Att diskursen om individuellt miljöansvar var närvarande märktes alltså vid tillfällena som detta genom att vissa resvanor behövde förklaras. Diskursen kunde också märkas genom att andra resvanor inte behövde motiveras eller i beskrivningar av andra miljörelaterade handlingar som individer kunde utföra.

Det som blir tydligt i samband med dessa positioneringar är att samtalsdeltagarna förhöll sig till risken att bedömas på grund av sina resvanor. Det blir särskilt tydligt i formuleringar som den som Diana använde när jag frågade om hon körde bil till sitt arbete. Diana ingick i Fokusgrupp D med kvinnliga kollegor och pendlare.

Diana Ja det gör jag, förut åkte jag tåg men jag tröttnade [SMÅ-SKRATTAR] *tyvärr*. Så jag är en riktig miljöbov.

När samtalsdeltagare gjorde den här typen av positioneringar återskapade de diskursens antagande om att individers vardagliga miljöhandlingar också är moraliska ansvarshandlingar. Genom att titulera sig "miljöbov" förhöll sig Diana till att hon som bilpendlare skulle kunna bli anklagad för att inte ta personligt ansvar för miljön. Utan att någon uttryckligen hade anklagat henne tilldelade hon sig själv en moraliskt belastad subjektsposition. Positionen karakteriserades av att vara oansvarig i relation till sin individuella miljöpåverkan. Genom att påpeka sin egen oansvarighet, vilket Diana gjorde när hon positionerade sig som miljöbov, förhandlade hon innebörden av sin samhörighet med den problematiska subjektspositionen.

Resor var inte det enda som samtalsdeltagare talade om i relation till miljöansvar. De talade också om sopsortering och olika former av konsumtion, som livsmedels- och klädinköp. För att fånga hela det spektrum av resonemang som samtalsdeltagare använde för att förhandla sitt individuella ansvar för miljön använder jag ett begrepp som jag kallar för *ansvarsorienterade positioneringar*. Även om frågan om individuellt miljöansvar sällan diskuterades explicit i fokusgrupperna så var ansvarsorienterade positioneringar mycket vanliga. Det är därmed ett begrepp som fångar innehållet i hela avhandlingen och inte enbart de förhandlingar som fokuseras i det här kapitlet.

De ansvarsorienterade positioneringarna gjordes när samtalsdeltagare förhöll sig till att beskrivas som ansvariga för sin miljöpåverkan. Begreppet inkluderar därför både tillfällen när samtalsdeltagare accepterade diskursen om individuellt miljöansvar och när de gjorde motstånd mot den. Det innebär att Cassandra i Fokusgrupp C med beresta kvinnor gjorde en ansvarsorienterad positionering när hon svarade "jag gör ju numera ett aktivt val" på min fråga om kvinnorna tänkte på miljön eller klimatet när de reste. Men det gjorde också Hemming i Fokusgrupp H med manliga bilister, när han jämförde sina resor med EU-politikernas och sa: "kan de åka... till Bryssel och, flytta det där kontoret mellan de där städerna... och inte tänka på miljön, då kan väl jag få hälsa på ungarna och ta en semesterresa någon gång".

I anslutning till dessa positioneringar förhandlades ansvarets innebörd och relevans. Genom att tala om sina och andra människors livssituationer, behov, förpliktelser, känslor och prioriteringar förhandlade samtalsdeltagare även ansvarets rimlighet och räckvidd.

I de flesta fokusgrupper visade samtalsdeltagarna tidigt att de var bekanta med det individualiserade miljöansvaret på ungefär det här sättet. Framförallt gjorde de det långt innan jag hann ställa frågor som explicit berörde hur de såg på ansvar i relation till miljöfrågor. Många gånger verkade det rent av svårt för samtalsdeltagarna att låta bli att förhålla sig till ansvarsfrågan när de skulle reflektera över hur de såg på sina resors miljöaspekter. Den fråga som jag ställde inledningsvis, nämligen: "Tänker ni på hur era resor påverkar klimatet? Vad tänker ni om det?", besvarades därmed ofta som om jag faktiskt hade ställt frågan: "Tar du ansvar för klimatet när du reser?"

Även om vissa samtalsdeltagare förhöll sig kritiskt till diskursen så hanterade nästan alla den som ett etablerat sätt att förstå miljöproblemens orsaker. Det faktum att många av samtalsdeltagarna så tydligt fångade upp och förhöll sig till den individualiserade miljödiskursen tolkar jag som ett uttryck för diskursens dominans. Även om diskursen hade aktualiserats av sammanhanget och av min första fråga så hade inte enbart det kunnat göra den så dominerande. Samtalsdeltagarna hade kunnat svara på andra sätt. Om diskursen hade varit marginaliserad skulle de ha kunnat reagera på sätt som ignorerade den; de hade även kunnat använda sig av andra miljödiskurser eller diskurser som berörde helt andra frågor. De hade förmodligen också använt motdiskurser i högre utsträckning än var som var fallet. Diskursens dominans blev alltså tydlig genom att många av samtalsdeltagarna aktivt förhöll sig till och förhandlade den verklighetsbeskrivning som diskursen gjorde gällande, utan att i grunden ifrågasätta denna verklighet.

GÖRA MILJÖN TILL SITT PERSONLIGA ANSVAR

Att någon, likt Diana, positionerade sig på ett sätt som återskapade den individualiserade miljödiskursen vid ett tillfälle behövde givetvis inte innebära att hon resonerade på samma sätt genomgående i fokusgrupp-

samtalet. Snarare förhandlades den individualiserade miljödiskursens innebörd och relevans kontinuerligt i fokusgruppsamtalen. Samtidigt framträdde olika ansvarsorienterade positioneringar. En samtalsdeltagare kunde under samtalets gång beskriva sitt förhållningssätt på ganska olika vis, ofta i samspel med de andras positioneringar.

Ändå fanns det några samtalsdeltagare som jag uppfattade mer konsekvent än andra accepterade och återskapade diskursen om individuellt miljöansvar. Det innebar inte att de sa rent ut att individer hade ansvar för sin miljöpåverkan. Ibland ifrågasattes det individualiserade miljöansvaret även av dessa samtalsdeltagare. Men de positionerade sig återkommande som personer som tog sin individuella miljöbelastning på stort allvar. De anslöt sig till subjektpositionen som ansvarstagande individ.

De gjorde detta genom att beskriva sin livsstil som miljöanpassad. De gav olika exempel på hur de hade anpassat sin vardag till att bli mer miljövänlig. De talade om sina resvanor eller sina konsumtionsval och förhöll sig till ett mål om att bidra så lite som möjligt till miljöproblemen. De sa sig också gärna vilja inspirera andra att förändra sin livsstil till en mer miljövänlig sådan. Bland dessa samtalsdeltagare gjordes klimatförändringarna till det mest centrala av miljöproblemen. De samtalsdeltagare som jag då syftar på ingick i tre fokusgrupper. Det var Fokusgrupp L med föreningsaktiva män, Fokusgrupp I med nyblivna storstadspappor och Fokusgrupp C med beresta kvinnor. Jag ska nu ge en övergripande bild av vad som kännetecknade deras positioneringar.

Gemensamt för de samtal som fördes i dessa fokusgrupper var att det individuella miljöansvaret överlag framställdes som viktigt. Det märktes på olika sätt. Ett exempel var när jag frågade samtalsdeltagarna i Fokusgrupp L med föreningsaktiva män vilken roll resor spelade i deras liv just nu. Lennart svarade genom att beskriva vilka kontinenter han hade besökt under sitt liv. Han avslutade genomgången med att säga:

- Lennart Så jag har fått min beskärda del egentligen, tycker jag.
Emmy Hur tänker du när du säger så, beskärda del?
Lennart Vadå?
Emmy Hur tänker du beskärda del att du, att du har rest mycket
 eller lite eller?

Lennart Miljöutrymme, jag har förbrukat mitt miljöutrymme i praktiken.

Lennart använde den individualiserade miljödiskursen för att hävda att varje individ har ett begränsat utrymme tillgodo för att belasta miljön. Själv sa han sig ha förbrukat sitt utrymme.

De samtalsdeltagare som positionerade sig som ansvarstagande individer utgick från att miljöproblem var allvarliga samhällsproblem. Miljöproblemen beskrevs som så omfattande att de krävde insatser från alla för att kunna begränsas. Samtidigt talade de om sitt miljövänliga agerande som en välintegrerad del av sin livsstil. De gav många exempel på hur de hade anpassat sitt beteende efter den miljöbelastning som det medförde. Cassandra och Isak framhöll exempelvis att de inte ägde någon bil. Leo hade köpt en bil som inte gick på bensin. Både Leif, Leo och Lennart sa sig försöka avstå från att flyga. Genom sådana exempel gav de uttryck för att kontinuerligt göra val där miljöaspekterna gjordes centrala. Det gällde både resvanor och andra konsumtionsvanor. De talade om att betala extra för en miljövänligare vara eller tjänst, eller att acceptera ett mer begränsat utbud som vid miljömärkning av kläder. De talade också om att förändra sitt internationella resande genom att försöka ersätta flyget med tåg eller helt avstå från en resa.

På detta sätt gjordes miljöfrågor till något högst relevant i relation till specifika valsituationer i några samtalsdeltagares vardagsliv. Isak i Fokusgrupp I med nyblivna storstadspappor var en av dem som menade att han prioriterade miljön framför andra behov eller önskemål. Han sa bland annat så här:

Isak	Att man kan fatta miljömässigt bra beslut i nästan varje situation i sitt liv. Man kan välja, klockan två på natten så väljer man att gå hem bara för att, nej men nu
Ingemar	Mm.
Isak	det är viktigare för mig
Ivan	Mm.
Isak	att jag inte släpper ut någon koldioxid idag så då går jag

- hem. Det tar jättemycket tid men det är... det beslutet jag, går efter.
- Ingemar Mm.
- Ivan Mm.
- Isak Och det kan man ju... använda i alla, delar av sitt liv.
- Ingemar Ja det är riktigt.
- Ivan Mm.
- Isak ... Att köpa en t-shirt kan man göra, om man köper ekologisk bomull för att... Det är det som var det viktigaste att den var ekologisk och, att jag behövde den eller inte, att den var snygg eller inte det, det
- Ivan Nej.
- Isak det är steg två eller tre.

Isak framställde individers beslutsamhet som avgörande för om de levde miljövänligt eller inte. Det var möjligheterna att ta individuellt miljöansvar, inte svårigheterna, som hamnade i centrum. Det faktum att miljöanpassade beteenden kunde kräva extra besvär, ta längre tid eller kosta mer beskrevs inte som tillräckligt besvärande för att det skulle undergräva möjligheten av och värdet i att minska sin miljöbelastning. Genom att beskriva sig själva som exempel på att det gick att göra även vissa mindre fördelaktiga val, som att prioritera miljön som Isak beskrev ovan, så kunde dessa samtalsdeltagare framställa individuellt miljöansvar som genomförbart även i situationer där omständigheterna inte premierade just de valen.

Skill introducerar begreppet *ekologiskt handlingsutrymme* (*ecological action space*) för att peka på hur individer skapar och återskapar den möjlighet de har att agera miljöbelastande respektive miljövänligt inom ramen för de politiska och sociotekniska sammanhang där de lever (Skill, 2008:43f; 279ff). Begreppet är användbart för att peka på hur olika möjligheter att ta ansvar framställdes i samband med olika förhållningssätt till den individualiserade miljödiskursen.

När den individualiserade miljödiskursen införlivades och återskapades framställde samtalsdeltagare det ekologiska handlingsutrymmet hos individer som grupp som stort (jfr Skill, 2008). Samtidigt gjordes individer till rimliga ansvarstagare för samhällets miljöproblem. Det innebar att

idealet om individer som tar ansvar för miljön genom att miljöanpassa sin livsstil gjordes till ett både realistiskt och positivt ideal för samtiden.

Men även om diskursen om individuellt miljöansvar accepterades och återskapades av dessa samtalsdeltagare så innebar det inte att resonemangen alltid utgick från att individer var de enda ansvariga aktörerna för samhällets miljöproblem. Flera av dessa samtalsdeltagare var själva engagerade i miljöfrågor på ett sätt som inte bara berörde deras individuella miljöbelastning. De var aktiva i miljöorganisationer eller arbetade med miljöfrågor på sitt jobb. De talade också om samhällsförändringar som de ville se och som skulle kunna hjälpa individer att agera mer miljöanpassat. Sammantaget efterfrågade de förändringar på en rad olika områden. Deras positioneringar innebar därför ibland att det som synliggjordes var främst individers miljöbelastning, medan de vid andra tillfällen även beskrev andra samhällsaktörer som viktiga. Däremot så pekade de inte ut någon motsättning mellan individers ansvarstagande för miljön och andra aktörers ansvarstagande.

I följande samtalssekvens mellan samtalsdeltagarna i Fokusgrupp L med föreningsaktiva män framgår dock att beskrivningarna av individers möjligheter att påverka miljöproblemen och samhällsutvecklingen förhandlades aktivt.

Lennart Men då är vi inne på de här 70 procenten som individen inte kan påverka för systemet.

Leo Ja, fast alla är individer, han som bestämmer på [ELBOLAGET] är också en individ.

Lennart Mm mm.

Leo Så jag som privatperson och jag som yrkesanställd eller... tjänsteman, kan kombinera de två rollerna, alltså allting drivs ju av människors

[...]

Lennart Inte individen som privatperson, det är organisationerna i samhället som måste

Lukas Jamen, vadå organisationer?

Leo Man kan fråga sig ifall organisationerna är individer? Jag vill bara ha en bild av att vi har makten över samhället...

Lennart Ja.

Leo Och då har jag det inte som privatperson, där kan jag rösta litegrann, vad jag handlar, i vilken butik och vad, men kombinationen av mig som privatperson, mig som politiker, mig som tjänsteman.

Lennart Ja.

Leo Mig som organisations-

Leo och Lennart förhandlade relationen mellan individer och andra aktörers möjligheter att påverka samhällsutvecklingen. Leo distanserade sig ifrån en föreställning om individer som maktlösa med hänvisning till att möjligheten att påverka samhället då hamnade utom räckhåll.

Det som ändå utmärkte synen på ansvarsfördelningen beträffande miljöansvar när diskursen införlivades och återskapades var att individer och andra aktörer mycket sällan ställdes emot varandra, såsom sker ovan. Samtidigt som individens miljöansvar beskrevs som viktigt, gjordes skillnader i inflytande och handlingsmöjligheter mellan individer och andra aktörer inte avgörande. Därmed betonades inte heller någon motsättning mellan individuellt ansvarstagande och politiskt ansvarstagande eller strukturellt, tekniskt eller ekonomiskt ansvarstagande. Dessa samtalsdeltagare lade därför inte heller någon stor vikt vid att många av individens handlingar utförs inom ramen för sociotekniska system och politiska prioriteringar (jfr Skill, 2008; Shove, 2010:1274).

Det faktum att individer gjordes ansvariga i dessa samtal behöver inte förstås som att samtalsdeltagare tilldelade andra aktörer avsevärt mycket mindre miljöansvar än individer. Men det fanns en tendens att andra aktörer eller aspekter av ansvarstagande hamnade i skymundan när individens aktiva ansvarstagande gjordes centralt.

Denna vilja att sätta miljön främst, var den obegränsad? Givetvis fanns en gräns för var individens ansvar föreställdes upphöra. Behov och beteenden som framställdes som socialt grundläggande eller hälsomässigt avgörande ifrågasattes inte även om de belastade miljön. Det var till exempel ingen som förordade att människor borde äta mindre mat överlag för att minska sin miljöpåverkan eller arbeta hemifrån så mycket som möjligt för att undvika resande. Resor med motorfordon framställdes inte alltid som

något att undvika och inte heller all form av konsumtion. Avgörande var om dessa samtalsdeltagare identifierade en möjlighet att välja ett mer miljövänligt alternativ och om den förändringen kunde passera som relativt socialt acceptabel av omgivningen. I det fallet framställdes det som både rimligt och viktigt att ta vara på den möjligheten.

MOTIVERA SITT EGET OCH ANDRA INDIVIDERS ANSVAR

Hur motiverade dessa samtalsdeltagare att de lade så stor vikt vid att ta individuellt ansvar för miljön? Jag ska beskriva tre typer av ansvarsorienterade positioneringar som motiverade deras individuella ansvarstagande för miljön. Jag börjar med att belysa hur de gjorde positioneringar som lade tonvikten vid att det fanns ett allvarligt problem som behövde hanteras, ett problem som motiverade moraliskt individuellt ansvar.

Moralorienterade positioneringar

Flera samtalsdeltagare hänvisade till att det fanns moraliska skäl för individer att känna och ta ansvar för sin miljöpåverkan. Isak i Fokusgrupp I med nyblivna storstadspappor använde sig av en sådan förklaring som fick hans individuella ansvarstagande för miljön att framstå som begripligt.

Isak För min del, jag tycker det är klart att kunskap föder ansvar. Vet man om någonting så ska man handla utifrån det man... känner till. Och har man nu drabbats av den här kunskapen att, shit det ser inte så jävla bra ut, och mitt beteende påverkar det här. Då tycker jag också ur filosofisk angreppssynpunkt att det, då bör man handla utifrån den kunskapen... Om man vill, känna sig som en god individ.

Isak positionerade sig som en moraliskt ansvarstagande person. Han talade om sig själv som förpliktigad av det faktum att han kände till miljökonsekvenserna av sitt beteende. Även om han inte uttryckligen talade om människor som inte förhöll sig på samma sätt som han själv, så tecknade han indirekt en bild av de oansvariga, de som inte levde efter hans

synsätt. Den bilden antydde att individer som inte tog sitt miljöansvar på allvar fick, eller borde få, samvetsqual. Isak lade ingen vikt vid individens olika möjligheter att förverkliga ansvarstagandet i sina liv. Det var istället kunskapen som gjordes avgörande för ansvaret. Alla som hade kunskap förutsattes även ha moraliskt ansvar – och möjlighet – att minska sin miljöpåverkan.

Ett annat sätt att positionera sig moralorienterat var att förknippa miljöansvar med global rättvisa. Leo i Fokusgrupp L med föreningsaktiva män hänvisade till den stora skillnaden i miljöbelastning mellan människors livsstilar i olika delar av världen när han talade om sin livsstil. Med den utgångspunkten kunde han beskriva sitt agerande som meningsfullt och moraliskt riktigt.

Leo Litegrann lever jag efter devisen... att det jag tar mig rätt att göra det måste ju alla andra också kunna ta sig rätt att göra. Då är frågan vill jag åka till Thailand varje vinter, då ska det vara okej för alla att göra det, då snackar vi alltså sex, sju miljarder människor som ska göra det... Det känns inte okej, men kanske någon gång i livet, det är väl högst rimligt.

Leo använde sig av en moralisk rättvis princip för att motivera sitt synsätt. Principen gick ut på att ingen hade större rätt än någon annan att förbruka jordens resurser. Även om han hade råd att resa över jordklotet så skulle han enligt principen inte använda sig av den möjligheten. Det synsätt som Leo hänvisade till handlade alltså om att avstå från privilegier. Det innebär också att han positionerade sig som en principfast person som kunde distansera sig ifrån sitt eget livssammanhang, där möjligheten fanns att resa utomlands, och leva efter en högre princip.

Ett besläktat resonemang framfördes av Harry i Fokusgrupp H med manliga bilister som sa sig få dåligt samvete för att människor i andra delar av världen fick ta konsekvenserna för att han levde som han gjorde. Han framhöll att det var han som då hade möjligheten att göra något åt situationen, till skillnad från andra som framställdes som maktlösa.⁵⁰

50. Harry var inte en av dem som beskrev sin livsstil som miljöanpassad, men hans

Det individuella miljöansvaret begripliggjordes därmed som ett sätt att ta moraliskt ansvar för människor i andra delar av världen.

En tredje variant var att framhålla att individers miljöansvar handlade om att ta ansvar för framtiden. Isak i Fokusgrupp I med nyblivna storstadspappor hänvisade till exempel till sin nya roll som pappa. Han sa att han nu hade "sin egen, kommande generation framför sig... Så det går... inte att bortse från det." Samma tema förekom även i andra fokusgrupper, till exempel i form av oro för hur det skulle bli för barnbarnen. Det här sättet att motivera individers ansvar begripliggjordes alltså både med hänvisning till personlig oro och till behovet av att värna andra, utsatta grupper i samhället eller i världen. Dessa andra var personer som inte själva framställdes som kapabla att förhindra en illavarslande utveckling och/eller föra sin talan. Det moraliska ansvaret kunde även ibland omtalas som ansvaret att inte slösa med resurser. Lennart i Fokusgrupp L med föreningsaktiva män lade till exempel fokus på en insikt om resursernas ändlighet som han hade tillgodogjort sig genom en uppväxt där hushållning med energi hade varit viktigt.

Inom ramen för de moralorienterade positioneringarna beskrevs alltså individuellt ansvarstagande för miljön som ett moraliskt ansvarstagande för miljön och i förlängningen ofta för andra människor. De moralorienterade positioneringarna lade gärna vikt vid värdet i att motarbeta nutida och framtida orättvisor i världen. Samtalsdeltagarna som gjorde dessa positioneringar kunde framställa sig som privilegierade individer. Privilegiet och därmed möjligheten att göra annorlunda blev ytterligare en omständighet som motiverade det moraliska miljöansvaret.

Lösningsorienterade positioneringar

De moralorienterade positioneringarna kompletterades av en snarast motsatt ansvarsorienterad positionering. Då framhöll några av samtalsdeltagarna de vinster som individer skulle göra på att förändra sitt beteende till en mindre miljöbelastande livsstil. Flera samtalsdeltagare fram-

resonemang vid det här tillfället liknade Leos och utgör ett sätt att motivera individuellt ansvarstagande för miljön.

ställde ansvarstagandet för miljön som något positivt och fördelaktigt för individer. En person som gav uttryck åt detta var Cassandra i fokusgrupp C med beresta kvinnor. När hon talade om de handlingar som hon hade miljöanpassat framställde hon den förändringen som enkel och positiv för henne själv. Den anpassning som hon hade gjort i sin vardag beskrevs varken som ekonomiskt eller känslomässigt betungande.

Ett exempel var när Cassandra berättade om sitt medlemskap i en bilpool. Hon framhöll att medlemskapet innebar att hon hade tillgång till bil när hon behövde det, såväl i hemstaden som i andra delar av landet. Hon poängterade också att hon sparade pengar. De pengarna lade hon på annat, menade hon. Hon tog dyra tåg- och taxiresor eller köpte miljömärkt mat och kände sig ändå ekonomisk. Genom att på detta sätt framställa sitt val att avstå från bil som fördelaktigt betonade Cassandra vinsterna med sin livsstil. Den förknippades med både ekonomiskt handlingsutrymme och ansvarstagande för miljön.

Cassandras lösningssorienterade positionering bemöttes positivt av de andra kvinnorna i Fokusgrupp C. Det märktes till exempel vid tillfället nedan, när Cassandra berättade om en semesterresa utomlands med tåg som hon hade genomfört med sin familj. Hon nämnde att tågresan tog mer tid i anspråk och blev dyrare än en jämförbar flygresan men framhöll också att den innebar ett unikt tillfälle för henne att umgås med sina barn.

Cassandra Sen är det ju ett underbart tillfälle av att man faktiskt har,
man har ju fysiskt rum som man sitter i och har

Cornelia Ja.

Cassandra samvaro med sina tonåringar och det ska man inte under-
skatta heller.

Cornelia *Nej verkligen inte.*

Cassandra Det finns tid för samtal och reflektion och spela kort och
läsa böcker.

Cornelia Ja.

Cassandra Och där man helt plötsligt, ja det kan poppa upp allt möjligt
faktiskt.

När Cassandra berättade om sin förhållandevis långsamma och dyra tåg-

resa så framställde hon den som mer värdefull än flygresan med hänvisning till umgänget med sina tonårsbarn. I det fick hon bekräftelse av Cornelia. Jag menar att åtminstone två andra stödjande diskurser bidrog till möjligheten att beskriva tågresan som mer fördelaktig. Cornelia använde för det första en stödjande *diskurs om tonårsbarn som vardagligt otillgängliga eller distanserade från sina föräldrar* (jfr Joelsson, 2013:34ff). För det andra använde hon en *diskurs om nutidsmänniskans liv som stressat, snabbt och flyktigt* (se t.ex. Roman & Peterson, 2011:115ff), som innebar att den långsamma tågresan kunde framstå som ett värdefullt avbrott.⁵¹ Användningen av båda dessa diskurser innebar att tågsemestern kunde beskrivas som ett sätt att få både värdefull umgängestid med barnen och möjlighet till avbrott och eftertanke i en stressfylld vardag. Diskurserna fungerade därför stödjande i relation till diskursen om individuellt miljöansvar. Den miljövänliga resenären blev, med hjälp av Cassandras användning av dessa diskurser, en individ som var mer tillfreds och kunde ta tillvara på tillvarons möjligheter. Beskrivningen förutsatte dock också att resenären tilldelades ekonomiska möjligheter att välja den dyrare resan.

Cassandra var inte ensam om benägenheten att tala om den miljövänliga livsstilen som något positivt. Leo i Fokusgrupp L med föreningsaktiva män gav på liknande sätt uttryck åt ett positivt och lösningsinriktat förhållningssätt. Men han lade också till en dimension. Han talade om sitt engagemang som ett personligt projekt.

Leo Jag känner ju spontant... det är ju massa grejer som har gjort att jag både jobbar med frågan och är ett personligt projekt... Givetvis något större livskvalitet-tänkande... För mig är det viktigt att förstå hur mitt liv fungerar, hur samhället fungerar och att de val jag gör att jag... kan ta ansvar för grejerna jag köper.

[...]

51. Beskrivningen av tågresan utomlands som mer fördelaktig än flygresan förekom även i Fokusgrupp K med cykelintresserade män. Dessa män hänvisade till större bekvämlighet på tåget, större möjlighet till social samvaro och ökad närvarokänsla under resan.

Leo Det är ju ett projekt, och alla sådana här projekt som får en att tänka, det är ju... kul... Så att kombinera det här... Minska rädslan och öka det här, kul, utmanande, och dessutom nu så finns det ju så himla mycket smarta lösningar.

Leos sätt att begripliggöra sin drivkraft innebar att han framställde miljöansvaret som en positiv utmaning. Han positionerade sig som en tävlingsmänniska i relation till miljöfrågor, en person som ville ägna sig åt att finna och sprida miljövänliga idéer. I hans positionering fanns därtill en entreprenörsaspekt. Den kom till uttryck till exempel vid det här tillfället:

Leo Jag tycker det är lite, du sa en underbar, som jag tycker är lite vårt problem, tankevrpan. Nej vi kan ju inte göra så här för vi vet inte vad vi ska göra istället och det kommer vi aldrig veta förrän efteråt.

Lukas Nej.

Leo Men är det någonting marknaden är så är det jävligt kreativ alltså, så att lösningar finns.

Lukas Ja ja ja.

Leo Det är bara att idag är inte prisbilden den rätta för att det ska utvecklas och byggas ut i tillräcklig utsträckning.

Leos tal om marknadens kreativitet fick hans ansvarstagande att framstå som ett kreativt projekt. Han framhöll vikten av att se det positiva i den omvärdering som miljöproblemen innebar. Vid ett annat tillfälle sa han: "försöka hitta de här guldkornen som faktiskt visar att det är kul att göra en samhällsomställning".

Ett besläktat tema var talet om livskvalitet. Flera samtalsdeltagare menade att livskvaliteten kunde höjas samtidigt som det individuella miljöansvaret införlivades. Leif i Fokusgrupp L med föreningsaktiva män var den som tydligast hänvisade till ökad livskvalitet. Han positionerade sig som någon som kunde formulera nya livsstilsvisioner där hälsa, miljö och välbefinnande gavs stort utrymme. Samtidigt framställde han det nutida samhället som onödigt krävande och komplicerat. Att leva mer miljövänligt blev i hans resonemang synonymt med att varva ner, resa mindre och

öka ”innehållet” i livet. Leif använde sig av en stödjande *diskurs om det nutida samhället som ett samhälle där relationer mellan människor har urholkats* (jfr Pepper, 1996:16; 93; 116). Han talade om ett samhälle där till exempel höga krav på individer och individers rörlighet hade lett till livsstilar som fjärmade människor från vad som egentligen var värdefullt. Med hjälp av den stödjande diskursen kunde den miljövänliga livsstilen beskrivas som både enklare och mer tillfredsställande än en icke-miljövänlig livsstil. Det individualiserade miljöansvaret kunde alltså beskrivas som något i grunden fördelaktigt för individer, till exempel genom att kontrasteras emot föreställningar om ett samhälle som präglades av brist på tid och närhet.

Kunskapsorienterade positioneringar

Det tredje sättet att motivera sitt eget och andras individuella miljöansvar inbegrep kunskap på ett annat sätt än de övriga. I anslutning till att några av samtalsdeltagarna positionerade sig som ansvarstagande individer blev det viktigt att vara kunnig och påläst. De positionerade sig då genom att samtala på ett sätt som var politiskt, vetenskapligt eller teoretiskt avancerat till sin karaktär. För att hänga med och kunna delta i dessa samtalssekvenser behövde dessa samtalsdeltagare vara insatta i många olika aspekter av samhället som gjordes relevanta i förhållande till klimatförändringarna och till en samhällsförändring som kan bromsa dem. För att ta aktiv del av det samtalet räckte det med andra ord inte med att konkretisera miljöansvar genom tal om minskad bilkörning eller minskat flygresande. Ansvarstagandet begripliggjordes istället som en form av idéburet ledarskap.

Samtalet mellan de föreningsaktiva männen i Fokusgrupp L var emellanåt fyllt av sådana kunskapsorienterade positioneringar. Det tog sig uttryck i förhandlingar om allt från politiska och ekonomiska sätt att ”ställa om” samhället till biogasframställningens procedur. Samtalet blev på så sätt ett tillfälle då männen visade sig insatta i miljöfrågornas många olika aspekter. Det var alltså inte bara individens ansvarstagande som stod i centrum. Visserligen presenterade de idéer kring både sina egna och andra individers möjligheter att ta ansvar, men de talade också om utmaningar för andra samhällsaktörer i den samhällsomvandling som de efterfrågade. De formulerade med andra ord miljövänliga samhällsvisioner sam-

tidigt som de framställde sig som ansvarstagande individer.

Det här sättet att tala hängde ofta samman med en kunskapsorienterad positionering som en reflekterande och självständig intellektuell person. Det sätt på vilket Ingemar i Fokusgrupp I med nyblivna storstadspappor presenterade sin insikt om klimatförändringarna var ett exempel på det.

- Ingemar Själv så ifrågasatte jag hela den här, klimatsdiskussionen. På vetenskapliga grunder därför att jag... nej men det finns ju alltid variationer.
- Isak Mm.
- Ingemar Så, det var inte förrän jag såg en utställning på [MUSEUM] där
- Isak Mm.
- Ingemar man såg hur... [INGEMAR FORMAR EN KURVA MED HÄNDERNA SOM GÅR STARKT UPPÅT] [ISAK SMÅSKRATTAR]
- Ingemar Den här, alltså från 1972 eller något sådant där när den här kurvan
- Emmy Mm.
- Ingemar från variationer
- Isak Mm.
- Ingemar gick alltså rätt upp i taket
- Isak Mm.
- Ingemar Ehm, så. Okej. Det här kanske inte är så bra. [LEENDEN]
- Isak Nej.
- Emmy Vad kände du då när du såg den kurvan?
- Ingemar Nej men då insåg jag att fan det här, det här är ju inget bra. Alla de här vetenskapsmännen som pratar om att det finns variationer, det kunde jag köpa som naturvetare själv...

Genom den här framställningen fick Ingemar sin tidigare klimatskepsis att framstå som naturvetenskapligt informerad. Samtidigt beskrev han sig själv som flexibel och kunskapsorienterad. När ny kunskap tillkom kunde han ta ställning till den och eventuellt ändra sin uppfattning.

Ett annat exempel på de kunskapsorienterade positioneringarna var

när männen i Fokusgrupp L med föreningsaktiva män talade om hur det ekonomiska systemet skulle kunna förändras och vilka skattereformer som var nödvändiga för att underlätta en sådan förändring. Ordväxlingen gick fort och jag förstod inte alltid vad de syftade på. Det var ett samtal för de redan införstådda och väl pålästa ansvarstagarna. Ytterligare en kunskapsorienterad positionering gick ut på att framställa sig som visionär. Leif sa exempelvis:

Leif Jag tror så där, det är en hypotes, sen vet man aldrig hur det går riktigt... men jag tror att vi är på väg mot i viss mån ett mer lokalt samhälle... år från år märks det knappt någonting men... drar ner på flygandet och

[...]

Leif Att vi kommer lösa problem på en mer och mer lokal nivå. Och kanske jobba mer lokalt för att det kommer vara fullt på [LOKALTRAFIKEN] så folk, äh fy fasen nu skiter vi i det här, nu flyttar vi... nu får vi bo litegrann där, det får vara dyrare men då får vi dra ner på konsumtionen för det, jag orkar inte stå där och trängas med dem...

I dessa resonemang förhandlades innebörden av subjektspositionen som ansvarstagande individ. I och med att männen positionerade sig som kunniga och tillskrev sig själva värdefulla insikter om hur samhället borde förändras menar jag att den ansvarstagande individen likställdes med en ledare. Det blev en individ som skulle kunna hjälpa samhället att framgångsrikt hantera miljöproblemen. De egenskaper och kunskaper som gjordes viktiga för en sådan ledare var självständigt, kritiskt tänkande och sakkunskaper relaterade exempelvis till ekonomi och kemi, men också kreativitet, mod och nytänkande. En konsekvens av detta var att subjektspositionen som ansvarstagande samtidigt gjordes oproblematiserad och berömvärd.

I flera fokusgruppsamtal lyftes en annan personlig kompetens fram i anslutning till förmågan att ta individuellt miljöansvar. Det var förmågan att vara konsekvent. Miljöansvaret beskrevs då som en rutinartad vana. Det kom till exempel till uttryck när jag frågade Cassandra i Fokusgrupp

C med beresta kvinnor vad som hade fått henne att prioritera miljön framför ekonomin. Hon svarade på det här sättet:

Cassandra Nej alltså nu, jag är bara konsekvent. Nu har jag bestämt mig att, nu får det vara så här.

[...]

Cassandra Jag har blivit mer och mer konsekvent med tiden.

Vid det här tillfället positionerade sig Cassandra som en person som kunde agera konsekvent och principfast, precis som Leo hade gjort när han talade om att inte resa mer än vad som var globalt jämlikt. I Cassandras fall blev vikten av att vara konsekvent nästan en förklaring i sig till hennes miljöanpassade livsstil. Det individualiserade miljöansvaret gjordes till en fråga om personlig karaktär.

STARK, FRI OCH SJÄLVSTYRANDE

Innan jag går vidare ska jag stanna upp och diskutera vad kapitlet hittills har visat. Vi har sett hur vissa samtalsdeltagare använde diskursen om individuellt miljöansvar för att begripliggöra och motivera den miljöanpassning som de sa sig ha gjort av sin livsstil. De tillskrev sig alltså ett personligt ansvar för sin miljöpåverkan och positionerade sig som ansvarstagande individer. De presenterade konkreta exempel på hur de hade utformat sina liv i enlighet med diskursens strävan om minskad individuell miljöpåverkan. När de gjorde det tilldelade de den individualiserade miljödiskursen mening och gjorde subjektpositionen som ansvarstagande individ oproblematiserad och berömvärd.

Dessa samtalsdeltagare använde stödjande diskurser som fick det individuella ansvarstagandet att förknippas med livskvalitet, frihet från stress och närhet. De stödjande diskurserna kunde användas för att framhålla värdet av en miljövänlig livsstil genom att kontrastera den gentemot negativa fenomen som tillskrevs det nutida samhället. Dessa stödjande diskurser kan kontextualiseras med hjälp av närliggande studier. Andrew Hares med flera (Hares m.fl., 2010) har till exempel visat att individer föreställer sig den miljövänliga resan som avsevärt mycket sämre än den miljöbe-

lastande resan. I dessa fokusgruppsamtal beskrevs den miljövänliga tågsemestern däremot som mer fördelaktig för individen. Det pekar på att de stödjande diskurserna förstärkte den individualiserade miljödiskursen genom att hantera det motstånd som kunde riktas mot den.⁵²

Dessa samtalsdeltagare förhandlade innebörden av subjektspositionen som ansvarstagande. Framförallt fick de den att på olika sätt framstå som oproblematiserad och berömvärd. I deras sätt att förstå sig själva som miljöengagerade och förklara vilka personliga motiv de hade för sitt miljöengagemang gjordes också vissa egenskaper viktiga. Det blev viktigt att vara principfast, moraldriven, optimistisk, kunnig och konsekvent. Det blev därtill viktigt att vara handlingskraftig, genom att inte bara tänka och tycka utan också agera i sin vardag.

I regel gjorde dessa samtalsdeltagare ingen skillnad mellan olika individers miljörelaterade handlingsutrymme. Istället förutsattes indirekt alla ha samma möjligheter att ta miljöansvar. De lade ingen vikt vid huruvida olika tekniska, politiska och ekonomiska system var miljöanpassade, utan positionerade sig som individer som inte begränsades av samhällsstrukturer. De framställde sig som föregångare och förebilder. De kunde själva finna miljövänliga alternativ. Uppfinningsrikedom, kreativitet och en förmåga att förhålla sig positiv och se den miljövänliga livsstilen som en utmaning blev på så sätt värdefulla förmågor för ansvarstagande individer. Deras personliga beskrivningar om att framgångsrikt och enkelt ta miljöansvar visar därför hur den individualiserade miljödiskursen kan ges berättigande och återskapas av individer.

När dessa samtalsdeltagare förhandlade innebörden av subjektspositionen som ansvarstagande individ framställde de alltså vissa egenskaper och förmågor som viktiga och berömvärda. Jag menar att det gemensamma med dessa egenskaper var självständighet och självstyrning. De beskrev sig som kapabla att stå emot både andra människors förväntningar,

52. Ett annat exempel är Skill, som visat att hennes informanter inte var villiga att avstå från det som de förknippade med "ett gott liv" (Skill, 2008:276). När de samtalsdeltagare som positionerade sig som ansvarstagande individer betonade personliga vinster istället för värdet i att avstå, kan det därför ses som att de hanterade risken att deras ansvar skulle förstås som en förlust av något värdefullt.

politiska beslut och samhällsstrukturerens påverkan. På så sätt förknippade de subjektspositionen som ansvarstagande individ med "styrka", frihet och självsäkerhet. Det här innebär att deras positioneringar passar väl med vissa föreställningar om individen som förknippas med individualiseringen. Jag syftar då på beskrivningen av individer som just fria att forma sina liv utan att begränsas av strukturella sammanhang (Beck & Beck-Gernsheim, 2002).

Detta innebär också att dessa samtalsdeltagares positioneringar sammanföll med de förväntningar som forskare menar åläggs individer i miljöprojekt inriktade mot individuella beteendeförändringar (se t.ex. Rutland & Aylett, 2008; Lövbrand & Stripple, 2011). Särskilt tydligt framgår det att dessa samtalsdeltagare talade om sig själva som självstyrande. De behövde inte ens det stöd eller den uppmuntran som ett miljöprojekt skulle kunna erbjuda. De agerade utifrån målsättningar som de själva hade formulerat med hjälp av olika inspirationskällor och utifrån sitt miljöengagemang (jfr Hobson, 2002).

Den frihet som samtalsdeltagare tillskrev sig innebar i viss mån frihet i bemärkelsen ekonomiskt handlingsutrymme. I det avseendet kan deras positionering förstås som klasspräglad. Det märktes genom att dessa samtalsdeltagare i jämförelse med andra samtalsdeltagare talade relativt lite om pengar i allmänhet, och aldrig som en begränsning av valmöjligheter. Samtidigt är det en förhastad slutsats att deras ansvarstagande alltid sammanföll med en ekonomiskt resursstark subjektsposition. Det som pekar på motsatsen är nämligen att de också förespråkade utebliven konsumtion i relation till vissa varor. Cassandra talade om hur mycket pengar hon tjänade på att inte äga bil och vad hon lade de pengarna på. Leo talade om en utebliven resa till Thailand och vad han kunde göra för de pengarna. I dessa positioneringar kring miljöansvar och tillgång till pengar framträder dock ett förgivettagande om ekonomiskt handlingsutrymme. I talet om en inställd semesterresa framhölls möjligheten att istället köpa något annat. Valet att ställa in resan förknippades aldrig med ekonomiska begränsningar.

En definition av erfarenheter knutna till övre medelklassen är att handlingsmöjligheter upplevs som oberoende av det ekonomiska (Skeggs, 2000:131). Enligt det synsättet anslöt sig dessa samtalsdeltagare till sub-

jektspositioner förknippade med övre medelklassen när de talade om sig själva som individer som tog ansvar för sin miljöpåverkan. Ansvarstagandet för miljön gjordes till ett idealistiskt och frivilligt val. Det gjordes inte till ett val som sammanföll med ekonomiska begränsningar eller hantelade ekonomiska problem (jfr Bradley, 2009).

Förgivettagandet om ekonomiskt handlingsutrymme kan ses som invävt i diskursen om individuellt miljöansvar. Jag syftar då på att diskursen beskriver en verklighet där individers miljöbelastning förstås som en valsituation, exempelvis i talet om miljövänlig konsumtion (se t.ex. Anshelm, 2012:30ff). Individer förväntas kunna prioritera miljöaspekter framför andra behov och begränsningar, såsom ekonomiska. Redan här framträder en individ som är ekonomiskt tryggad.

Något som ytterligare bidrog till framställningen av den ansvarstagande individen som "stark" och självständig snarare än "svag" och beroende av relationer och samhällskontexter, var beskrivningarna av miljöengagemanget. Trots visst utanförskap framställde sig dessa samtalsdeltagare nämligen sig aldrig som självuppoftande. Även om de avstod från vanor som andra såg som självklara och mycket viktiga, så omtalades dessa val på ett sätt som poängterade deras personliga vinster eller kreativa förmåga att finna nya lösningar. Därför gjordes det individualiserade miljöansvaret inte till ett ansvar som krävde av individer att de skulle "offra sig" för något som var viktigare än deras individuella behov och välmående. Dessa samtalsdeltagare lade helt enkelt ingen vikt vid känslor förknippade med att avstå från något värdefullt. Förmågan till självuppoftning gjordes därmed inte central för förmågan att vara en individ som tog ansvar för sin miljöpåverkan.

Sammantaget menar jag att de subjektspositioner som dessa samtalsdeltagare tillskrev sig när de beskrev sig som miljöansvariga och ansvarstagande individer gjorde anspråk på inflytande och makt. De utgick från att ha ett idébaserat och kulturellt inflytande över samhällsutvecklingen. De ansvarstagande individerna gjordes på detta sätt till en grupp vars privilegium i hög grad bestod av självständighet och frihet. De tyngdes inte av ekonomiska eller strukturella hinder. De kunde forma sina liv efter ett ideal som de värdesatte högt. De var föregångare när samhället skulle "ställa om". Resultatet väcker frågan om i vilken utsträckning den indivi-

dualiserade miljödiskursen förutsätter att den ansvarstagande individen är en privilegierad person.

Jag har nu beskrivit flera sätt på vilka samtalsdeltagare gjorde subjekt-positionen som ansvarstagande individ oproblematiserande. Jag har däremot inte berört deras syn på oansvarighet. Vilken roll spelade föreställningar om oansvarighet i deras framställning av sitt ansvarstagande? Nästa avsnitt handlar om hur subjektpositionen som ansvarstagande individ förhandlades i relation till en föreställd icke-ansvarstagande omgivning.

FÖRHANDLINGAR OM "OANSVARIGA ANDRA"

De samtalsdeltagare som positionerade sig som ansvarstagande individer förhandlade också hur andra individer, som inte tog individuellt miljöansvar, skulle förstås och bedömas. På olika sätt problematiserade de dessa oansvariga "andra". I samtalet mellan männen i Fokusgrupp L med föreningsaktiva män blev positioneringen av de oansvariga "andra" ibland mycket tydlig. Ett exempel kom tidigt i samtalet när Leo sade:

- Leo Upplever alla i gruppen att resande är något slags, inte resande, till exempel flyg är ett problem eller inte?
- Lennart Jag tycker det är, någonting man ska vara restriktiv med, för det är ganska mycket en [OHÖRBART], de här som åker till Thailand... Vad har de för rätt att förstöra vår framtid så att säga?

Lennart positionerade Thailandsresenärer som oansvariga och gjorde samtidigt den resenärpositionen problematiserande. Med hjälp av diskursen om individuellt miljöansvar kunde Lennart värdera och kritisera vissa människors miljöbelastande agerande. Det moraliska ansvarstagande som vissa samtalsdeltagare tillskrev sig själva kunde således även vändas till en anklagelse emot andra. Det gällde inte bara frånvarande andra, åtminstone inte i Fokusgrupp L. Vid ett tillfälle tilldelades Lukas en problematisk position.

- Lukas Jamen för, om man väljer bort de här produkterna som man inte vill ska tillverkas.
- Emmy Ja.
- Lukas Ja visst, om jag gör det, men jag menar man ser när man handlar, ja men hon, han framför mig och den bakom mig, har inte tänkt ett smack.
- Emmy Nej.
- Lukas Eller de tre bakom mig eller före mig. De tar det där vanliga dyra, fina, men det jag använder det är ju.
- Leif Mm.
- Lukas Status, det är ju det diskussionsämnet vi är tillbaka i.
- Leo Då får du skapa en status för det du köper...
- [LUKAS SMÅSKRATTAR]
- Leo Aha, det är en återvunnen kopp.
- Lukas Ja ja ja.
- Leif Ja jo men det är ju
- Leo Måste tänka längre sikt.

Vid det här tillfället använde Leo och Lukas två olika diskurser. Leo positionerade sig inom ramen för den individualiserade miljödiskursen och framställde därigenom Lukas resonemang som passivt och kortsiktigt. Lukas däremot ifrågasatte den individualiserade miljödiskursen med hjälp av en motdiskurs. Inom ramen för den framställde han sitt individuella agerande som meningslöst.

Den här ordväxlingen tydliggör hur Leo med hjälp av diskursen om individuellt miljöansvar kunde framställa oansvariga individer som osjälvständiga. Den positioneringen blev ännu tydligare mot bakgrund av hur han själv i andra sammanhang positionerade sig som kreativ och självständig. Genom positioneringen av oansvariga andra som osjälvständiga, kunde subjektspositionen som ansvarstagande individ göras aktiv, uppfinningsrik och kreativ. Den ansvarstagande individen inväntade inte andras initiativ utan tog saken i egna händer.

Även samtalsdeltagarna i Fokusgrupp E med bilintresserade kvinnor förhandlade bilden av de oansvariga individerna. Här återfanns inte samma allvarliga kritik som mellan männen i Fokusgrupp L, men de

oansvariga begripliggjordes ändå med hjälp av egenskaper som egoism och möjligtvis även nationalism. Eleonora sa så här:

- Eleonora Det är ju ganska ironiskt om man håller på och pratar om att de i Afrika släpper ut så mycket och om de i Kina ska ha bil, då kommer det att bli problem.
- Elvira Ja de håller ju på och köper nu.
- Eleonora Men då vill man ju inte kolla på sig själv, det är ju lite så där.
- Elvira Nej.
- Eleonora De kan ... väl göra det där. Så det är mycket
- Elvira Just det, alla andra va, utom jag.

Eleonora hänvisade till en global ansvarsfördelning som möjliggjorde en positionering av svenskarna som själviska. Dessa oansvariga svenskar tillskrevs hög materiell standard men unnade inte andra samma livsstil. De oansvariga framställdes som individer som i alltför hög utsträckning såg till sin egen situation utan att sätta sig in i andras, medan de ansvarstagande framstod som mer generösa och självkritiska.

Ett annat sätt att göra bristande individuellt miljöansvar problematiskt förekom i Fokusgrupp L med föreningsaktiva män, när männen talade om semesterresor. Tre av männen positionerade sig som mycket kritiska till utlandsresande med flyg. I samtalsavsnittet nedan framställde Leo och Leif charterresan men också charterresenären på ett sätt som väckte skratt. Samtidigt förhandlades innebörden av resenärer som inte tog ansvar för sina resors miljöpåverkan.

- Leo För hela systemet är byggt på... vara det enkla... det är det här paketet, köp biljett och hotell i ett, och helst all mat och alla drinkar ingår så slipper du... träffa lokalbefolkningen.
- [SKRATT]
[...]
- Lukas Jo men... du pratar om paketresor jag menar åka härifrån [FLYGPLATS] eller [FLYGPLATS] och så är det paket, är det en semesterort.
- Leif Och du väljer på gröna eller röda drinkar där.

Lukas Ja just det, allt är färdigt, jamen maten kan du gå till restaurangen och, jag vill ju, men du säger att, till och med för att slippa ortsbefolkningen eller något, utan allt är klart.

(Någon) [OHÖRBART]

[NÅGON SMÅSKRATTAR]

Lukas Nej men man vill ju, om man åker till ett land där man inte har varit förut, man vill ju träffa

Ludvig Mm.

Lukas eller i alla fall se hur miljön, natur, om det är någon sådan plats alltså.

Emmy Mm.

Leif Ja, det är lite koppling det som Lennart säger, att åka till, för du ville se [LAND I ANNAN VÄRLDSDEL], är något du har gått och funderat på, hur är det där landet?

Lukas Ja.

Leif Och hur, då är det, då reser man för ett kulturellt utbyte på någonting, i alla fall i min värld.

Lukas Jo jo.

Leif Det är svårt att... säga att alla ska se det på samma sätt, men i min värld så är det... värt någonting och det kan motivera att göra en sådan här

Leo Mm.

Leif miljövidrig handling att flyga över Atlanten. Men det är för att man söker någonting men om man bara ska åka till värme och dricka samma coca-cola.

[LUKAS SKRATTAR]

Leif Och äta hamburgertallrikar ... Okej... menyerna är på lite andra språk och så men...

Leo Mm.

Leif Det är inte så mycket av kulturellt utan det är bara komma bort... och det kanske du [SYFTAR PÅ LUKAS] lika gärna får när du åker till [SVENSK ORT]...

Männen i Fokusgrupp L ifrågasatte synen på semesterresan som kulturellt värdefull. När dessa män ifrågasatte vissa semesterresors kulturella värde

menar jag därför att de använde en stödjande *diskurs som ifrågasätter charterresans värde* (jfr Hares m.fl., 2010). Med hjälp av den diskursen kunde de framställa sitt val att undvika flyget mindre som en uppoffring. Enligt sitt resonemang gick de inte miste om så värst mycket. Samtidigt tilldelade de vissa flygresenärer, närmare bestämt charterresenärer, problematiska subjektpositioner. Charterresenären framställdes som etnocentrisk, kulturellt ointresserad, bekväm och förslappad.

Men positioneringen av charterresenären som oansvarig och problematisk var inte det enda som försiggick vid tillfället som citeras ovan. Männen förhandlade också vilka resor som kunde beskrivas som för-svarbara inom ramen för den individualiserade miljödiskursen samt vilka resenärer som kunde göras problematiska respektive oproblematiska. När de gjorde det återskapade de en hierarki mellan både olika sorters resor och olika sorters resenärer. En resa för kulturell bildning överordnades en resa som ”bara” erbjöd avkoppling. Subjektpositionen som ansvarstagande individ kunde förknippas med kulturellt bildande resor men inte med att resa enbart för avkopplingens skull.

Beatrice i Fokusgrupp B med kvinnliga turismstudenter upprättade en liknande skillnad när hon begripliggjorde sitt eget utlandsresande.

Beatrice Men när jag har rest så har jag på något sätt gjort det, jag har inte rest så mycket, eller i alla fall inte utomlands, bara för sol och bad, utan då har det varit för studieresor, då jag när jag har kommit hem, har gjort någon typ av arbete.

[...]

Beatrice Kände då att jag kanske bidrog på något sätt men också lärde mig någonting... på något sätt så, känner jag att det känns väldigt viktigt för mig att resa.

Emmy Mm.

Beatrice Att det ger mig någonting mer än bara sol och bad, för det räcker inte för mig för att motivera mig att

Emmy Nej.

Beatrice att... ta de flygresorna.

När samtalsdeltagare positionerade sig inom ramen för diskursen om in-

dividuell miljöansvar och talade om utlandsresande kunde de alltså hänvisa till en hierarki mellan olika sorters resor. Vissa resor kunde berättigas trots miljöbelastningen, medan andra framstod som mer oberättigade. Uppdelningen innebär också en uppdelning mellan problematiska och oproblematiska flygresenärer. Charterresenärer som hade köpt det färdigkonstruerade och prispressade resepaketet framställdes som individer som belastade miljön för att ägna sig åt mindre viktiga nöjen och avkoppling. Den miljömedvetna ansvarstagande resenären däremot, som trots allt flög, beskrevs som en intellektuell person som ville utvecklas och bidra till det gemensamma genom kunskapsutbyte eller kulturell bildning. På så sätt förknippades den mindre problematiska flygresan med kunskap, utbyte och utveckling medan den kritiserade resan förknippades med motsatsen, det vill säga kulturellt ointresse, passivitet och isolering. Den försvarbara resan verkade därigenom kräva både mer tid och mer pengar än den kritiserade resan.

Jag menar att dessa samtalsdeltagare begripliggjorde skillnaden mellan problematiska och oproblematiska resenärer med hjälp av diskurser knutna till klass. Att ta avstånd från vanor hos vissa grupper, i linje med avståndstagandet från charterresenärer här, har tidigare analyserats som en förhandling av just klass. Stephanie Lawler menar att berättelser om arbetarklassen i brittiska media upprättar ett sådant avstånd till motbjudande "andra". Lawler tolkar det som ett sätt att skapa ett "medelklass-vi" som tillskrivs bättre smak än den föreställda arbetarklassen (Lawler, 2005). Med mina begrepp tolkade Lawler alltså avståndstagandet som en medelklasspositionering. Distanseringen från dem med "sämre" smak liknar beskrivningen av charterresenärerna ovan. Jag ser det som ett tecken på att klasspositioneringen användes på ett liknande sätt som de stödjande diskurserna. Den fick de ansvarstagande individerna att framstå som oproblematiska och berömvärda jämfört med de oansvariga individerna.⁵³

I förhandlingarna av hur subjektspositionerna som oansvariga skulle

53. Kopplingen mellan vissa sorters resor och klasshierarkier har även gjorts av Ian Munt. Munt menade att researrangörer bidrog till att skapa "medelklassturister" genom att använda autenticitet som ett försäljningskoncept och marknadsföra resor till "tredje världen" (Munt, 1994:103; 114–119).

begripliggöras positionerades de oansvariga således som problematiska på några olika sätt. De skuldbelades med hänvisning till moraliska värden eller genom att tilldelas mindre smickrande egenskaper såsom passivitet, brist på initiativförmåga eller egoism. Därtill underordnades de med hjälp av diskurser om klass. Positioneringarna av dessa oansvariga ”andra” gick hand i hand med det sätt på vilket subjektspositionen som ansvarstagande individ gjordes oproblematisk.

GÖRA SYNLIGT MILJÖANSVAR PROBLEMATISKT

Kapitlet har hittills visat att de samtalsdeltagare som använde sig av den individualiserade miljödiskursen för att begripliggöra sin drivkraft att motverka miljöproblem fick själva ansvarstagandet att framstå som fördelaktigt. Det åstadkoms dels genom att de beskrev sig som moraliska och konsekventa individer, dels genom att de framställde sin miljövänliga livsstil som positiv och utvecklande. Det innebar däremot inte att de utan undantag beskrev sitt individuella ansvarstagande för miljön i enbart positiva termer. Det fanns särskilt ett område som knöts till mer problematiska beskrivningar. Det var när de talade om hur omgivningen bemötte deras engagemang.

Cassandra i Fokusgrupp C med beresta kvinnor var en av dem som gav uttryck för att omgivningens bemötande kunde vara besvärande. Det märktes bland annat när samtalet mellan kvinnorna skulle avslutas. Jag uppmanade dem då var och en att berätta vad de tog med sig från samtalet. När det blev Cassandras tur uttryckte hon glädje över det samtal som hade varit.

Cassandra Det är spännande just det här faktiskt att sitta och reflektera... och det är väl också det att man sitter i ett sammanhang där man kan säga precis som det är, utan att du blir påhoppad... För att i många andra sammanhang där du kanske sitter med dina vänner... så kan ju den här pretentiösa delen hos mig då, bli lite, den blir så provokativ, så att du, alla andra måste hitta på ett skäl varför de inte, kan leva sådär.

Emmy Mm.

Cornelia Ja, jaja.

Cassandra Och då blir ju, alltså jag blir den här som, jaja men du gör allt rätt

Cornelia Mm.

Clara Mm.

Cassandra och så, men det är du det.

Cornelia Mm.

Cassandra Och så hittar man alla skälen. Men här blir det på något vis av att, då kan man lägga upp det här, så kan man bara säga att jamen det där kan jag ju titta på

[NÅGON LER]

Cassandra alltså så... och då blir det mycket mer... oladdad diskussion.

Cornelia Ja.

Cassandra Och det känner jag är oerhört häftigt, att sitta i, där man faktiskt lyssnar in, hur gör du och vad är det som får dig att göra annorlunda?

Samtidigt som Cassandra framställde det här samtalet som ett spännande, icke-polariserat och öppet samtal så beskrev hon andra samtal om miljöfrågor som besvärliga. Hon framställde sin miljövänliga livsstil som ett problem i mötet med andra. Hon var inte ensam om att göra en sådan positionering. Männen i Fokusgrupp L med föreningsaktiva män talade också om relationerna med andra människor som komplicerade när deras åsikter och engagemang för miljön kom på tal. Leo beskrev det svåra i att inte känna sig fri att berätta om sin livsstil.

Leo Jag upplever det som ett socialt handikapp att inte flyga det är sant, för jag kan inte prata om de sakerna... Men också det som du sa, just det att har man råd så har man rätt att göra en sak, eller har man råd så gör man saker slentrianmässigt, kanske mer eller mindre. Har jag 20 000 kr över det är klart jag tar en resa.

Leif Mm.

- Leo Det är ju sådan kutym att göra det, fortfarande, politiskt korrekt så att säga...
- Emmy Men hur tänker du socialt?
- Leo Det gäller allt...
- Emmy Sa du socialt handikapp?
- Leo Ja dels så... Det är inte gångbart att säga till någon precis som du säger, det du gör tycker jag är fel, och jag gör på ett annat sätt för jag tycker att jag är bättre och fattar något som du inte fattar.
- Emmy Nej.
- Leo Det går... inte och, okej varför flög du inte till Thailand utan tog tåget till [MEDELHAVSLAND] som var tre gånger så dyrt och rätt åbäkigt...
- Emmy Mm.
- Leo Det blir lite minerat egentligen och gå in i det där.

Leo aktualiserade, på ett liknande sätt som Cassandra, en föreställning om att den miljöengagerade personen riskerade att hamna i en diskussion om "rätt" och "fel". I Leos framställning resulterade det i ett ännu större kommunikationsproblem än i Cassandras. Han positionerade sig som oförmögen att ens berätta om sitt engagemang. Hans framställning av omgivningen var även mer konfrontativ: han ville förändra sin omgivning eftersom han ansåg att de gjorde "fel". Därigenom skapades en avgörande skillnad mellan Cassandras och Leos beskrivningar av den individualiserade miljödiskursens ställning. Cassandra positionerade sig själv som den som ansågs göra "rätt", även om hon gjordes pretentiös av omgivningen. Hennes beteende föreställdes ingå i en förespråkad norm som fick omgivningen att känna ett behov av att förklara sig. I Leos framställning däremot var det omgivningens synsätt på utlandsresande som ingick i normen.

När dessa samtalsdeltagare talade om sig själva i sociala sammanhang utanför fokusgruppen så förhöll de sig alltså annorlunda till subjektspositionen som ansvarstagande för miljön än vad de gjorde annars. Ansvarstagandet gjordes inte på samma sätt till en tillgång. I relation till omgivningens ögon gjordes subjektspositionen som ansvarstagande individ istället problematisk. De stödande diskurser som fick den individuella

miljövänliga livsstilen att framstå som meningsfull och fördelaktig vid andra tillfällen i fokusgruppsamtalen, var frånvarande när omgivningens reaktioner beskrevs.

Även i samtalet mellan de cykelintresserade männen i Fokusgrupp K beskrevs mötet med omgivningen som en möjlig konfliktsituation. Här var det vardagsresorna och männens val att leva utan bil som utlöste konflikten. Det fick förklara varför deras vardagliga resvanor uppmärksammades av omgivningen.

Kenneth Och framförallt så kan jag uppleva socialt... att man kan vara... utgöra ett hot nästan av att jag... indirekt ifrågasätter någon annans...

Kjell Just det.

Kenneth leverne i och med att jag avstår från att, köra bil till exempel.
[...]

Kenneth Det blir det blir väldigt sällan en riktig dialog kring, utan det blir väldigt ofta en försvarsställning istället.

Emmy Att det är känsligt på något sätt?

Kenneth Det är känsligt på något vis absolut så upplever jag det.

Kjell Jag tror att många är ju medvetna om, eller åtminstone bilen har ju framställts i media... i klimatdebatten som en stor... bov i sammanhanget.

Emmy Mm.

Kenneth Så även om den kanske inte representerar riktigt, persontransporter är inte sådan jättestor andel.

Kaj Nej.

Kenneth ... Så många har fått lite, man ska ha lite dåligt samvete för att man åker bil...

[NÅGON SMÅSKRATTAR]

[...]

Kaj Mm, man kan väl likna det, vi har ju, precis som ni säger, man har ju aktivt valt att inte åka bil och det är klart att det sticker

Kjell Mm.

Kaj i ögonen på folk, när vi har gjort ett, ja aktivt val att inte

Kjell	Mm.
Kaj	åka bil... man kan väl jämföra med folk som slutar äta kött, det sticker ju folk
Kjell	Mm.
Kaj	i ögonen med, (inte äta) kött på samma sätt

Kenneth, Kjell och Kaj tillskrev sig positioner som avvikare i samspelet med omgivningen och framställde sin synlighet som orsakad av att de uppfattades leva miljövänligt.⁵⁴ De menade att omgivningen hade svårt att hantera personer som inte körde bil. Förklaringen var att de skapade dåligt samvete. Den problematiska subjektsposition som de tilldelade sig själva i mötet med omgivningen förklarades alltså med att de utmanade dåliga vanor. Med anledning av sitt bilfria liv beskrev männen i Fokusgrupp K därför sig själva som ofrivilliga kritiker av andras livsstil. De förknippade sin livsstil med konkurrens och rivalitet i relationerna med andra människor.

I Fokusgrupp C med beresta kvinnor, Fokusgrupp L med föreningsaktiva män och Fokusgrupp K med cykelintresserade män gjordes alltså subjektspositionen som ansvarstagande individ problematisk i omgivningens ögon. Den livsstil som vid andra tillfällen i dessa fokusgrupper omtalades som något positivt, moraliskt korrekt eller intellektuellt insatt blev nu besvärande. Talet om omgivningens perspektiv innebar att bedömningen av den annars oproblematiske ansvarstagande subjektspositionen omförhandlades. Personer som tog individuellt miljöansvar, eller utmärkte sig genom en miljövänlig livsstil, tillskrevs begränsad möjlighet till bred social respekt eller beundran. Moraliskt ansvarstagande, självständigt miljöengagemang och självrannsakan när det gällde koldioxidutsläpp förknippades inte alls med social uppskattning. Ansvarstagande individer kunde göras till avvikare som inte kunde tala fritt och/eller som uppfattades som besvärliga, pretentiösa eller ohanterligt kritiska av sin omgivning. Samtidigt förekom en motreaktion när några samtalsdeltagare framhöll att de pekade på ett problem hos omgivningen som ledde till

54. Männen hävdade själva att miljön inte var orsaken till deras resvanor. Jag analyserar deras positioneringar mer ingående i kapitel sju.

skuldkänslor. Den ansvarstagande individen kunde med hjälp av sådana resonemang återigen framstå som en oproblematiske föregångare, om än en socialt obekväma sådan.

Talet om den socialt obekväma individen som tog ansvar för sin miljö-påverkan förekom även bland andra samtalsdeltagare, som inte själva intog en sådan subjektspostion. Då gjordes frågan om hur individuellt miljö-ansvar borde uttryckas central. Även då förhandlade samtalsdeltagare hur subjektspostionen som ansvarstagande individ skulle bedömas. Beata och Birgitta i Fokusgrupp B med kvinnliga turismstudenter sa så här:

- Emmy Berättar ni hur ni tänker för andra?
- Beata Mm.
- Birgitta Ja, det gör jag. Det tycker jag nog.
- Beata Eller vadå tänker du?
- Emmy Berättar ni hur ni tänker... Pratar ni om miljöfrågor?
- Birgitta Alltså, jag tänker så här... Nu skulle min [FAMILJEMEDLEM] åka till Thailand.
- Emmy Mm.
- Birgitta Då säger ju jag till [FAMILJEMEDLEMMEN] att, varför ska du åka till Thailand för?
- Emmy Ja.
- Birgitta Eller då försöker jag ju hitta så här och se Jennie Dielemansboken.
- [SKRATT]
- Beatrice *Den är bra alltså.*
- Beata Men vad ger dig rätten att bli moraliskt tänker jag då?
- Birgitta Ja, nej men då blir jag ju lite förbannad på mig själv också för jag vet att det blev en jättehätsk diskussion och
- Emmy Ja.
- Birgitta [FAMILJEMEDLEMMEN] bara, nej men jag tycker så här att det är min rätt att jag ska åka. Men vad fan varför ser du det som din rätt, det är inte så att någon stackars thailändska, har kämpat hela sitt liv ser det som sin rätt att hon ska åka till, eller hon har inte ens dem

Birgitta berättade att hon hade ifrågasatt en familjemedlems semesterplaner med hänvisning till att en semesterresa inte var en självklar rättighet. När hon gjorde det använde hon sig av en stödjande *turismkritisk diskurs* som användes flera gånger under det här samtalet. Den diskursen anlade ett maktperspektiv på utlandsresande och synliggjorde därigenom att olika människor har olika möjligheter att vara turister (se t.ex. Dahlstedt, 2011). Resandets miljöbelastning beskrevs som ett av flera allvarliga problem med turismen. Inom ramen för denna diskurs kunde Birgitta framställa sitt ifrågasättande av familjemedlemmens planer som en form av meningsfullt individuellt ansvarstagande.⁵⁵ Men istället för att bemötas som modig eller ansvarstagande av de andra kvinnorna i gruppen så liknades Birgitta vid en moraltant. Jämförelsen med en moraltant tolkar jag som ett sätt på vilket hennes subjektssposition som ansvarstagande gjordes problematisk. Hon förknippades med hög ålder och brist på respekt för andras integritet och självständighet. Jämförelsen fick därmed Birgittas agerande att framstå som klandervärt.

Den form av socialt ansvarstagande som Birgitta personifierade i sin berättelse bemöttes alltså inte som ett berömvärt sätt att visa engagemang på. Som jag förstår den här sekvensen var det inte Birgittas åsikt i sig som gjordes problematisk av Beata. Det var istället det faktum att Birgitta utvidgade sitt ansvarstagande till att inkludera någon annans agerande som fick konsekvenser. Att hon trott sig veta bättre än någon annan var också avgörande för den kritik som förmedlades genom liknelsen vid en moraltant. Skillnaden mellan att tala om sina egna handlingar inom ramen för diskursen om ett individuellt miljöansvar och att påtala andras brister genom att konfrontera dem blev plötsligt mycket viktig.

I ett annat fokusgruppsamtal användes en beslätad jämförelse som hade beröringspunkter med den moraltant som Birgitta jämfördes med. Ingemar i Fokusgrupp I med nyblivna storstadspappor menade att det var viktigt att inte uttala sig om andras resor om man inte först hade rannsakat sig själv.

55. Tidigare i samtalet mellan de kvinnliga turismstudenterna hade resor till Thailand nämnts som exempel på problematisk turism, framförallt på grund av sexturism.

- Ingemar Ursäkta uttrycket men det finns ju en massa sådana här militanta trädkramare som springer omkring... med...
- Isak Ja.
- Ingemar pekpinar... Och så länge alla individer... som ska peka på någon annan är pålästa...
- Isak Ja.
- Ingemar då är väl det okej... sen kan de få pedagogiska problem om de själva inte är rent så där superortodoxa och faktiskt...

Ingemar positionerade vissa individer som tog miljöansvar som problematiska. Närmare bestämt var det de som anklagade sin omgivning men inte hade rannsakat sig själva som gjordes klandervärda. Det problematiska låg både i inkonsekvensen och i det att de talade om för andra hur de borde leva. Avsaknaden av kunskap om miljöproblemen hos ansvarstagande individer kunde också göras problematiskt.

- Ingemar Men det blir ju otroligt dumt, när man sitter och pratar, det här har hänt mig jag pratade med... någon som, var miljöansvarig i en stor organisation... som inte har begripit det här med att man eldar upp trä, alltså, grillar eller något sådant där att det faktiskt har en
- Isak Mm.
- Ingemar Man gör om kol från någonting som är bundet i fast form till
- Ivan Mm.
- Ingemar gasform det kan ju... även om det är jättelite, så, det kan ju inte vara bra, de har ju inte begripit det här.
- Emmy Ja.
- Ingemar Och då att hon ska sitta och tala om för mig hur jag ska... resa eller det blir
- Isak Ja.
- Ingemar [suck] okej... och det var det jag menade inledningsvis att då är det inte baserat på kunskap eller... hon har inte
- Emmy Mm.

- Ingemar förstått så, återkommer till det där att jag tycker det är skitsvårt att vara, alltså renlärig och
- Isak Mm.
- Emmy Mm.
- Ingemar konsekvent och
- Ivan Mm
- Ingemar så där vet inte.
- Emmy Men någonstans så finns... faktabaserat ska ändå gå före det, andra mer, känslobaserade val eller?
- Ingemar Ja för mig är det ju så.

Kvinnan i Ingemars berättelse tillskrevs ett känslobaserat förhållningssätt till miljöfrågorna. Detta ställdes i kontrast till ett kunskapsbaserat förhållningssätt och framställdes som en sämre form av ansvarstagande. När Ingemar hänvisade till skillnaden mellan kunskap och känslor motiverade han den med hänvisning till en hierarki som har förekommit i många andra sammanhang. Den har ofta gjorts genuspräglad genom att män har förknippats med förnuft och rationalitet medan kvinnor har förknippats med känslor och irrationalitet (se t.ex. Gemzöe, 2002:33f). Ingemar aktualiserade därför indirekt en genuspräglad hierarki när han gjorde känslostyrda ansvarstagande individer problematiska medan kunskapsstyrda individer gjordes oproblematiska.

När männen i Fokusgrupp L med föreningsaktiva män talade om hur de ansåg att individer skulle uttrycka sitt ansvarstagande så talade de om risken med att bli för enkelspårig i sitt engagemang. Lennart berättade om en intervju han hade läst:

- Lennart Där sa han just det, jag förstör inte en middag på kvällen med att argumentera om miljöfrågor med dem som inte vill.
- Leo Mm.
- Leif Mm, och det kanske är som en bra så här, tänka, ja, det kommer sådana situationer där faktiskt, sociala, man kan inte vara runt och var miljökrigare tjugofyra timmar om dygnet så, även om man skulle vilja.

Den ständiga miljökrigaren var någon som var alltför stridbar och oflexibel i sitt miljöengagemang för att kunna fungera socialt. I förhandlingen om hur miljöengagemang skulle uttryckas i samspel med andra människor gavs alltså flera exempel på hur individer inte skulle uppträda om de ville tala om sitt ansvarstagande med omgivningen. De skulle inte tro sig veta bättre än andra. Det var viktigt att respektera andras rätt att själva ta ställning samt att ha förstått miljöfrågan på rätt sätt.

Berömvärda miljöförebilder

Jag har nu visat hur subjektspositionen som ansvarstagande individ problematiserades på flera olika sätt när miljöansvaret beskrevs i relation till sociala sammanhang. Men motsatsen inträffade också. I samband med förhandlingen av hur individuellt miljöansvar skulle uttryckas i sociala sammanhang framställdes vissa sätt att agera som berömvärda. Nu ska jag belysa de förhållningssätt som knöts till *oproblematiska ansvarstagande subjektspositioner*. Därigenom ska jag ge en bild av vad som krävdes av individer som ville ta ansvar för sin miljöpåverkan för att de skulle kunna begripliggöras som miljöförebilder för andra.

Efter dialogen mellan de kvinnliga turismstudenterna i Fokusgrupp B när Birgitta jämfördes med en moraltant följde en ordväxling där kvinnorna förhandlade vilka som var de lämpliga tillvägagångssätten för individer som ville påverka sin omgivning.

- Emmy Får man ifrågasätta andra...?
- Beata Men det är lite det jag blir så här
- Birgitta Fast
- Beata Vad ger mig rätten att säga att jag är så mycket bättre än någon annan och säga att du gör fel, du ska tänka som jag gör...
- Birgitta Jo, alltså jag tycker att man kan få ifrågasätta någon annan för att de kanske inte vet.
- Flera Mm, precis.
- [...]

- Britta Jag tror det kan vara nyttigt för människor som inte vet att berätta. Och sen att de kanske, man behöver inte säga... jag har rätt, du har fel.
- Beatrice Nej verkligen.
- Britta Man kan ju sätta lite tankar i huvudet och kanske de börjar tänka själva.
- [...]
- Britta Men man kan ju säga
- (Beatrice) Nej.
- Britta men hur tänker du här, du kanske, vet du om det här eller?
- Beata Ja precis.
- Barbara Jag tror på det här att informera... att man berättar lite.
- [...]
- Barbara Jag vet min [FAMILJEMEDLEM] första gången [DE] skulle resa ihop då åkte de med charter... Då hade jag inte börjat läsa här och jag var inte så medveten på det sättet... Men sen i efterhand har vi diskuterat hur, jag har försökt förklara lite baksidor, och de bara oj nej men då ska vi inte åka dit... De har ju snarare sett det som positivt att fått en klocka... som ringer.

Frågan om hur individer kan rättfärdiga att deras åsikt är mer riktig än någon annans gjordes central. Samtidigt som Birgittas agerande hade framställts som att gå för långt, gjordes inte social påverkan på andra genomgående till ett omoraliskt beteende. Istället diskuterade kvinnorna frågan om hur sådan påverkan på andra skulle kunna utformas. Det gjordes viktigt att inte vara konfrontativ eller påstå sig ha mer rätt än andra. Men om dessa andra saknade kunskap, kunde mer direkt påverkan vara försvarbar. Med hjälp av strategier som föreställdes göra andra människor mer upplysta och kritiska kunde kvinnorna identifiera försvarbara sätt att ta individuellt ansvar för miljöfrågor eller social rättvisa i samspel med omgivningen. Samtidigt stod de fast vid att personer som var medvetna om de miljöbelastande aspekterna av sitt beteende men ändå valde att fortsätta agera så skulle respekteras. Vid ett annat tillfälle i samtalet

mellan kvinnorna i Fokusgrupp B med turismstudenter berättade Beatrice om en person som hon menade hade hittat ett bra sätt att diskutera frågorna på.

- Beatrice Men jag kände mig inte som dålig människa efter att ha lyssnat på hennes föreläsning.
- Beata Nej precis. Nej.
- Emmy Utan mer som?
- Beatrice Mer som, jamen tack för att du har gjort den här undersökningen och gett mig den här informationen för nu kan jag resa bättre i framtiden.

Att lyckas förmedla en positiv upplevelse hos omgivningen gjordes fördömligt jämfört med att skuldbelägga andra för bristande ansvarstagande. I Fokusgrupp F med föräldralediga kvinnor resonerade samtalsdeltagarna på liknande sätt om hur personer som var engagerade i miljöfrågor skulle formulera sina råd till andra människor. Felicia beskrev precis som Beatrice ovan en föreläsare som hon framställde som en miljöförebild.

- Felicia En tjej som frågade honom, jamen vad ska vi göra?
- Emmy Mm.
- Felicia ... Och han sa det, hans filosofi är ju det att man ska, man ska göra så gott man kan. Han sa, har man sparat pengar och det enda man tänker på... drömt om är att köpa en sportbil och köra med denna bil, jamen gör det då men försök att tänka på något annat... att hålla igen på kanske att man inte reser så mycket... med flyg eller sådana här saker... Att man försöker tänka på ett annat sätt...
- [...]
- Felicia Det är lite olika vad man har för syn på. En del är så här, sluta med allting.

Felicia förknippade miljöförebilden med rådet att det fanns en möjlighet att balansera individers miljövänliga beteendemönster med de mil-

jöpfrestande. Den oproblematiska ansvarstagande subjektspositionen kopplades då ihop med förmågan att undvika skuldbeläggande av andra. Individer som beskrevs som positiva och inspirerande samt förespråkade måttlighet istället för en radikalt striktare hållning gjordes berömvärda. Rådet att undvika att tala om umbäranden gavs också av Beatrice i Fokusgrupp B med kvinnliga turismstudenter:

- Beatrice Men jag tror också så här, eller över huvud taget när det har med påverkansfrågor så är det lätt att man får det att låta som att man ska avstå från någonting.
- Flera Mm.
- Beatrice Istället för att som jag tänker så kan det ju ge någonting ytterligare.
- Flera Mm.
- Beatrice Jag menar om du vet att du har varit på en plats och så har du betett dig schysst mot dem som bor där, ja men då kan du åka hem som en gladare människa.
- Britta Mm.
- Beatrice Att på något sätt så måste, hela... miljörörelsen... på något sätt lyfta fram fördelarna
- Någon Mm.
- Beatrice och inte... få det att låta som att du ska skala bort och leva lite lättare och enklare.
- Flera Mm.

När Beatrice formulerade en berömvärd miljöförebild så var det positiva centralt. Det gjordes viktigt att människor kunde uppfatta det som att de vann något på att ta individuellt miljöansvar. Kvinnorna i Fokusgrupp B och Fokusgrupp F gjorde alltså subjektspositionen som ansvarstagande individ oproblematiske på vissa villkor när de talade om individer som kunde agera förebilder för andra. Det ideal som de då artikulerade hade flera gemensamma inslag med hur de samtalsdeltagare som positionerade sig som ansvarstagande individer beskrev och motiverade sitt förhållningssätt. Medan vissa samtalsdeltagare identifierade en önskvärd miljöförebild positionerade sig andra samtalsdeltagare som individer som

personifierade dessa förebilder. Nedan ska jag ge några exempel på denna samstämmighet.

Göra sig till en miljöförebild

Leo i Fokusgrupp L med föreningsaktiva män beskrev sitt miljöengagemang som ett utmanande och utvecklande projekt. När han gjorde det artikulerade han det som Beatrice talade om som viktigt för miljörörelsen, nämligen att visa att miljöengagemanget tillförde något. Cassandra i Fokusgrupp C med beresta kvinnor visade upp självdistans när hon talade om sitt samspel med andra. Den positioneringen kan förstås som ett sätt att hantera risken att göras besvärlig av omgivningen. En person som uppvisar självdistans är svårare att förknippa med karikatyrer som moraltanten eller med den som har åsikter om hur andra bör leva men som har glömt bort att granska sig själv. Varken Cassandra eller Leo talade däremot om värdet i att avstå eller välja bort något. Istället framhöll de vinster med miljövänliga beteendemönster.

Isak i Fokusgrupp I med nyblivna storstadspappor positionerade sig på liknande sätt. Han talade exempelvis om hur han brukade ge tips till sina kollegor på hur de kunde göra miljövänliga val samtidigt som han betonade vikten av att berätta vad han själv gjorde snarare än att poängtera andras brister. Han undvek därmed att skuldbelägga omgivningen och framställde sitt ansvarstagande som något som kunde inspirera andra. Ett annat exempel var Leif i Fokusgrupp L med föreningsaktiva män. Leif sa vid ett tillfälle:

Leif Men samtidigt så vill jag inte lägga någonting att se ner på människor som flyger och så utan jag ser det hela som en process som var och en måste ta ställning själv vad man vill göra och det är en kombination vad man har råd att göra och sen så en medvetenhet kring...

Leif tillskrev sig själv tålmodighet och överseende i synen på andras ansvarstagande för miljön. Han förhöll sig då både till den måttlighet som Felicia efterfrågade och till problemet med skuldbeläggning som Beatrice

framhöll. När Leif beskrev sig själv som ödmjuk inför andras ”bristande” miljöansvar menar jag därför att han, precis som Leo, Cassandra och Isak, förhöll sig till att subjektspositionen som ansvarstagande individ kunde göras problematisk och att den problematiken handlade om inställningen till den mindre ansvarstagande omgivningen.

DET PROBLEMATISKA ENGAGEMANGET

I det här kapitlet har jag visat hur samtalsdeltagare förhandlade innebörden och värderingen av en subjektsposition som knöts till individer som tog ansvar för sin miljöpåverkan. Först visade jag hur samtalsdeltagare genom olika former av *ansvarsorienterade positioneringar* begripligggjorde sitt eget men också andras miljöansvar. Dessa olika sätt att positionera sig i relation till förekomsten av ett individuellt miljöansvar kallade jag för *moralorienterade*, *lösningsorienterade* och *kunskapsorienterade positioneringar*. I samband med de *moralorienterade positioneringarna* underströk samtalsdeltagare att individers miljöansvar var moraliskt. De lade då tonvikt vid förekomsten av ojämlika relationer globalt och tilldelade sig en privilegierad position. De framhöll också vikten av att värna framtida generationers behov. De *lösningsorienterade positioneringarna* innebar istället att samtalsdeltagare lade tonvikt vid det positiva med individuellt ansvarstagande för miljön. De betonade på så vis vad individer själva hade att vinna på att ta individuellt ansvar för sin miljöpåverkan. Genom dessa positioneringar kunde samtalsdeltagare således föreslå lämpliga strategier och förhållningssätt för individer som behövde hantera sitt individuella miljöansvar. De *kunskapsorienterade positioneringarna* betonade vikten av att vara intellektuell och kunnig om de många samhällsfunktioner men också naturvetenskapliga frågor som var involverade i miljöproblematiken. Genom dessa positioneringar kunde samtalsdeltagare illustrera vilka individer som var lämpade att leda den förändringsprocess som det individualiserade miljöansvaret pekade på. De positionerade sig som individer som kunde fungera som föregångare för andra och formulera de nya och miljöanpassade livsstilsvisionerna.

Dessa tre former av ansvarsorienterade positioneringar förstärktes av att samtalsdeltagare använde sig av olika *stödjande diskurser*. De stödjande

diskurserna förmedlade verklighetsbeskrivningar som pekade på behovet och värdet av en miljöanpassad livsstil. Exempel på dessa var en *diskurs om nutidsmänniskans liv som stressat, snabbt och flyktigt*, en *diskurs om ifrågasätter charterresans värde* och en *turismkritisk diskurs*. Kapitlet har också belyst hur de samtalsdeltagare som anslöt sig till subjektspositionen som ansvarstagande individ framställde sig som självständiga, självstyrande och oberoende. Den ansvarstagande individen gjordes på så sätt resursstark och *oproblematisk*. Överlag tillskrevs individer ett avsevärt ekologiskt handlingsutrymme.

Andra delen av kapitlet belyste hur subjektspositionen som ansvarstagande individ gjordes oproblematiserad också genom att distanseras ifrån olika oansvariga "andra". Dessa andra förknippades med bristande moral, bristande kreativitet och självständighet, egoism och kulturellt ointresse. Att tala om sitt individuella ansvarstagande för miljön i sociala sammanhang framställdes dock som mer besvärligt. I relation till omgivningen kunde subjektspositionen som ansvarstagande individ således göras *problematiserad*. Hur någon uttryckte sitt ansvarstagande i samspelet med andra blev avgörande för bedömningen av dessa individer.

Med hjälp av begreppen problematiska och oproblematiserade subjektspositioner har jag visat hur de samtalsdeltagare som införlivade och återskapade den individualiserade miljödiskursen navigerade mellan berömvärda och mindre berömvärda sätt att framställa sig själva som ansvarstagande individer. Resultatet väcker frågan om varför relationerna med olika "andra" beskrevs som så konfliktfyllda. En möjlig förklaring som framträdde i själva samtalen var otydligheten om hur det individuella miljöansvaret skulle uttryckas. Den otydligheten handlade delvis om vems angelägenhet som det individuella miljöansvaret var. Samtalsdeltagare identifierade många risker när gränsdragningen mellan eget och andras miljöansvar hanterades i samtalen. Det individuella miljöansvaret förknippades snarare med konkurrens, distans och kritik människor emellan än med samarbete.

Vissa samtalsdeltagare formulerade komplexa råd som skulle hantera riskerna. Men gränserna för var en individs miljöansvar slutade och var någon annans började blev inte tydligare. Frågan huruvida individens ansvarstagande bara angick den enskilda individen, eller om allmänheten

hade ett gemensamt ansvar att se till att alla individer gjorde sin del, kvarstod därmed.

I det här kapitlet har jag som sagt visat hur olika stödjande diskurser fick det individualiserade miljöansvaret att framstå som fördelaktigt. I nästa kapitel fokuserar jag istället på de konkurrerande diskurserna, som fyllde en helt annan funktion. Därmed kommer jag in på hur samtalsdeltagare resonerade när de i viss mån utmanade den individualiserade miljödiskursen.

6

Ett liv utan plats för miljön

Ett av mina övergripande intryck från fokusgruppsamtalen var att många miljörelaterade handlingar omtalades som besvärliga. Framförallt i vissa samtal beskrev samtalsdeltagarna en miljövänlig livsstil som krånglig eller orealistisk. Det gällde ungefär hälften av fokusgrupperna och både grupper med män och med kvinnor. I de här fallen beskrevs olika miljövänliga handlingar som svåra att genomföra. Idealet om att förändra sin livsstil omtalades som verklighetsfrämmande. Den livsstilsförändring som jag i föregående kapitel visade att några samtalsdeltagare beskrev som positiv och enkel, gavs alltså en helt annan innebörd i de här fokusgrupperna. Det pekar på något viktigt, nämligen att beskrivningarna av vad en miljövänlig livsstil innebar skiljde sig radikalt mellan de olika fokusgrupperna.

Nu är det dags att se närmare på de kritiska resonemang som knöts till det individuella miljöansvaret. I detta och nästa kapitel fokuserar jag på de tillfällen när samtalsdeltagare förhandlade diskursen om individuellt miljöansvar på ett sätt som ifrågasatte den. Jag undersöker hur diskursen bemöttes med invändningar och hur samtalsdeltagarna gjorde motstånd mot den.

När jag analyserar samtalsdeltagares motstånd delar jag in motståndsinpositioneringarna i två kategorier. Den första kategorin inkluderar det motstånd som de uttryckte genom att använda sig av konkurrerande diskurser till den individualiserade miljödiskursen. Den andra kategorin

inkluderar det motstånd som de uttryckte genom att använda sig av motdiskurser till densamma. Skillnaden mellan dessa olika sätt att ifrågasätta diskursen belyser jag genom att kalla den förstnämnda kategorin för *passivt* motstånd och den sistnämnda för *aktivt* motstånd.⁵⁶

I det här kapitlet presenterar jag flera olika konkurrerade diskurser som samtalsdeltagare använde sig av när de gjorde passivt motstånd mot diskursen. Kapitlet handlar alltså om hur samtalsdeltagare formulerade olika former av indirekt kritik mot diskursen om individuellt miljöansvar och vad den kritiken handlade om.

Inledningsvis beskriver jag hur vissa samtalsdeltagare talade om olika omständigheter i sina liv som ett hinder för att kunna ta ansvar för miljön. Jag introducerar en fjärde form av ansvarsorienterad positionering, så kallad *situerad resvalspositionering*. Men till skillnad från de ansvarsorienterade positioneringar som jag beskrev i kapitel fem fick den positioneringen stöd av *konkurrerande diskurser* istället för *stödjande diskurser*. Jag pekar på att dessa samtalsdeltagare särskilt använde två diskurser, som var och en konkurrerade med diskursen om individuellt miljöansvar, som stöd för de situerade resvalspositioneringarna. I nästföljande avsnitt belyser jag hur en diskurs som beskrev barnfamiljers livssituation användes på ett sätt som begränsade individers miljöansvar och samtidigt gjorde den bilburna småbarnsföräldern till en *oproblematisk subjektsposition*. Sedan visar jag hur några samtalsdeltagare skiljde på olika gruppers miljöansvar eller på olika miljörelaterade handlingar. Därefter följer en analys av hur samtalsdeltagare menade att viktiga värden stod på spel om det individuella miljöansvaret skulle införlivas. Avslutningsvis för jag en diskussion om hur man ska förstå dessa samtalsdeltagares förhandlingar av den individualiserade miljödiskursen och det passiva motstånd de gjorde mot den.

OMSTÄNDIGHETERNA SOM STYR RESVALET

Ett genomgående sätt att tala om svårigheterna med att leva upp till idealen om en miljövänlig livsstil var att hänvisa till olika förutsättningar och villkor som styrde vardagen. Dessa villkor omtalades som inflytelserika när

56. Se också kapitel två.

det handlade om individers resval. Vardagens olika förutsättningar kunde även förstås som ett villkor som andra miljörelaterade handlingar än resor behövde anpassas till. Gemensamt var att vardagens omständigheter beskrevs som strukturerande och begränsande för individers möjligheter att prioritera miljön framför andra behov eller förpliktelser (Phillips, 2000:185–191).

Det här sättet att problematisera idealet om att miljöanpassa sitt liv kan illustreras av två sätt att resonera. Det första bestod i att vissa av samtalsdeltagarna jämförde en resa inom kollektivtrafiken med en bilresa på samma sträcka. Det andra sättet att resonera handlade om livet med barn. Det återkommer jag till nedan. Följande ordväxling utspelade sig i samtalet mellan de kvinnliga turismstudenterna i Fokusgrupp B. Deras resonemang är ett exempel på hur jämförelsen mellan kollektivtrafiken och bilen förhandlades i många fokusgruppsamtal:

- Britta Vi har bott i staden men vi har cyklat överallt.
[...]
- Britta Det har funkad perfekt med cykel i, en lite mindre stad. Men
det har funkad utan bil.
- Beata Men just det här, man kan packa med sig hur mycket som
helst. Det blir inte problematiskt att åka och storhandla för
man kan, ta hur många kassar som helst och
- Britta Precis.
- Beata det är ju så bekvämt med bil, jag tror att det, det är proble-
met...
- Barbara Det lustiga för mig det är att... det är... [ANTAL] mil häri-
från hem till där jag bor... Och det är billigare att åka själv
i en bil, fram och tillbaka, än vad det är
- Beata Mm.
- Barbara att åka tåg eller buss.
- Beata Mm.
- Barbara Och det går sjukt mycket snabbare.
- Britta Mm precis, det är samma sak när vi ska åka... till min mam-
ma. Men min pojkvän han har bil så vi brukar ta hans bil
upp och... han har räknat ut att det är mycket billigare

- Barbara Mm.
- Britta att åka upp, två stycken, i en bil, upp till [STAD].
- Flera Mm.
- Beatrice Men jag håller med dig, min gräns går också till [ANNAN STAD] typ tre byten, en hel förmiddag, det tar, det är sjukt krångligt, svindyrt. [SMÅSKRATTAR]
- Barbara Och då kommer man inte ens hela vägen fram.

På liknande sätt berättade även andra samtalsdeltagare om de omständigheter som de förknippade med kollektivtrafiken och de omständigheter som de förknippade med bilresan. De typiska faktorer som samtalsdeltagare använde i sådana jämförelser var tidsskillnad, skillnad i pris och skillnad i upplevelse eller bekvämlighet. Jämförelsen mellan de båda färdssätten var ofta närvarande utan att göras explicit. När Beata exempelvis sa att det var bekvämt med bil för att man kunde storhandla, så aktualiserade hon samtidigt en föreställning om att kollektivtrafiken inte var lika bekväm eller passande för storhandling. När Beatrice sa att det var krångligt med många byten så menar jag att hon indirekt hänvisade till en föreställning om bilresan som smidig och okomplicerad (se t.ex. Böhm m.fl., 2006). Jämförelsen mellan bilen och kollektivtrafiken blev på så sätt något som strukturerade resonemangen om vad olika färdssätt innebar för individen. Diskurser om bilen och kollektivtrafiken användes flitigt i dessa jämförelser, vilket jag återkommer till nedan. Ett exempel var när Harry i Fokusgrupp H med manliga bilister hänvisade till tid och förutsägbarhet som en sätt att förklara sitt val av bilen framför kollektivtrafiken.

- Harry Det är framförallt det här med tiden, för även om man skulle säga att man bara tog sig till eller från jobbet.
- Holger Mm.
- Harry Bara det här att passa tiderna och det här att man inte kan handla på vägen därför att
- Holger Nej.
- Harry det funkar inte om man ska åka
- Holger Mm.

Harry buss och sådant där, det tycker jag är... ett tungt skäl för att jag, använder bilen.

Även Harry tillskrev bilresan vissa egenskaper, trots att han rent konkret talade om att åka buss. Indirekt beskrevs bilresan som flexibel, lätt att kombinera med olika behov i staden och som mer pålitlig tidsmässigt än bussresan. Utfallet av den här jämförelsen var i regel detsamma. Det förklarade bilisters agerande. Men resonemanget kan också betraktas som en förhandling av diskursen om individuellt miljöansvar. Genom att nämna de skäl som kan få bilister att ta bilen kunde dessa samtalsdeltagare begränsa relevansen av bilens miljöbelastning, helt enkelt genom att framställa alternativet till bilen som orealistiskt. Därigenom förhandlade de samtidigt den individualiserade miljödiskursens relevans.

I den här typen av förhandling involverades många aspekter. Vissa samtalsdeltagare hänvisade exempelvis till infrastrukturens utformning och till prisnivån på olika färdssätt. Men de talade också om resenärsupplevelser. Beatrice hänvisade till en sådan upplevelse när hon menade att tre tågbyten var krångligt. Det gjorde även Desirée i Fokusgrupp D med kvinnliga kollegor och pendlare när hon menade att det var viktigt för henne att inte vara bunden av tidtabeller. Ofta nämndes flera olika reseomständigheter vars betydelse förhandlades i kombination med varandra. Harry i exemplet ovan framhöll kombinationen av tidsåtgång, att passa en tidtabell och att vilja göra ärenden på väg hem från jobbet.

Genom att jämföra kollektivtrafiken och bilen gjorde samtalsdeltagare sin syn på olika färdssätt till en viktig aspekt som präglade deras resval. Andra faktorer som vägdes in i valet mellan kollektivtrafik och bil var till exempel avstånd till arbetet i relation till utbudet i kollektivtrafiken, omsorgsansvar för andra i familjen och förekomsten av köer eller stadsplaneringens utformning. Vilken av alla dessa parametrar som presenterades som mest avgörande för samtalsdeltagarnas val kunde variera. Gemensamt var att många samtalsdeltagare lade stor vikt vid det som ansågs begränsa och försämra deras vardagliga förflyttningar. Det sammanhang som resan gjordes i och de villkor, problem och känslor som resan tillskrevs, framställdes som avgörande för att de (ofta) sa sig välja bilen.

SITUERADE RESVALSPOSITIONERINGAR

I början av kapitel fem beskrev jag hur kvinnorna i Fokusgrupp A med kvinnliga truckförare förklarade huruvida de samåkte eller inte till arbetsplatsen. Jag kallade deras förklaringar för ansvarsorienterade positioneringar. De ansvarsorienterade positioneringarna var ett uttryck för att diskursen om individuellt miljöansvar blev dominerande i fokusgruppsamtalen. Det blev helt enkelt svårt att bortse från idealet om att individer borde leva miljövänligt. Det innebar att resor och beteenden som beskrevs som miljöbelastande inom ramen för diskursen om individuellt miljöansvar behövde förklaras. Det var just det som de ansvarsorienterade positioneringarna gjorde. De förklarade samtalsdeltagarnas resvanor i relation till diskursen om individuellt miljöansvar. Positioneringarna hanterade på så sätt den förväntan som diskursens dominans skapade om att individer ska förhålla sig till att ha ett individuellt ansvar för sin miljöpåverkan.

I kapitel fem visade jag hur samtalsdeltagarna använde sig av tre olika former av ansvarsorienterade positioneringar som i sin tur fick stöd av olika stödjande diskurser. Nu ska jag utveckla det här begreppet ytterligare genom att beskriva ännu en form av ansvarsorienterad positionering. Jag kallar denna form av positionering för *situerad resvalspositionering*. Istället för att förekomma i samband med olika stödjande diskurser fick den här positioneringen stöd av olika konkurrerande diskurser. De situerade resvalspositioneringarna förekom således när samtalsdeltagare beskrev sina resvanor med hjälp av konkurrerande diskurser.

De situerade resvalspositioneringarna blev situerade för att de lade stor vikt vid en specifik resa eller ett specifikt resbehov, såsom framgick i de exempel på resonemang som jag gav ovan. Den specifika resesituationen och dess förutsättningar fick sedan förklara varför den ”miljöbelastande” resan (oftast bilresan) var mest fördelaktig och den ”miljöanpassade” (oftast kollektiva) resan var mindre rimlig, trots vikten av miljöanpassning.

Dessa positioneringar hade ofta en behovsinriktad aspekt. Behoven kunde exempelvis gälla att det var viktigt att komma fram enligt beräknad tidtabell, vilket svarade emot ett resenärsbehov av tidseffektivitet eller

förutsägbarhet. De kunde även gälla bekvämlighet eller ekonomisk sparsamhet. Resenärens föreställda behov ställdes alltså i centrum. Samtidigt underordnades miljöfrågan när den beskrevs som svår att förena med resenärsbehovet. En konsekvens av den situation som resvalspositioneringarna innebar var dock att den vanligt förekommande jämförelsen mellan bilen och kollektivtrafiken bara rörde specifika resor. Positioneringarna gjorde anspråk på att förklara motiven och prioriteringen bakom ett visst resval, inte *alla* resval.

Sammantaget visade de situerade resvalspositioneringarna på individers begränsade möjligheter att resa miljövänligt, vilket i praktiken oftast innebar deras begränsade möjligheter att inte ta bilen. Begränsningarna förklarades genom det situerade sammanhanget där samtalsdeltagares olika behov, förpliktelser och önskemål inte framställdes som förenliga med det miljövänligare alternativet. De situerade resvalspositioneringarna fungerade därför på ett sätt som riktade uppmärksamheten mot samtalsdeltagares begränsade möjligheter att miljöanpassa sin livsstil snarare än mot deras eventuella ansvar att göra det.

Jag tolkar de här positioneringarna som ett sätt för samtalsdeltagare att både återskapa och i viss mån ifrågasätta diskursen om individuellt miljöansvar. När de hänvisade till en brist på handlingsmöjligheter så återskapade de diskursens inriktning mot individuella aktörer. De pekade inte ut andra möjliga ansvariga aktörer. De synliggjorde inte heller den materiella eller ekonomiska struktur som gjorde att det verkade så svårt att leva upp till idealet om miljöanpassning. De talade inte om politiker, om alternativa transportsystem, alternativ samhällsplanering eller om andra strukturella skäl till att deras resbehov verkade svåra att förena med miljöanpassning. Istället togs svårigheterna för givet och användes på ett sätt som motiverade individers bilanvändning. Samtalsdeltagarna accepterade därmed den verklighetsbeskrivning där det var olika individers val som påverkade miljön.

Det de däremot gjorde var att peka på lokala sammanhang där undantag från diskursens verklighetsbeskrivning måste göras. De förklarade varför idealet inte gick att införliva i deras liv, med deras livsomständigheter. Genom att hänvisa till sina situerade förutsättningar omförhandlade de således diskursen. Deras resonemang bidrog till en uppfattning om att det

individuella miljöansvaret verkade gälla om vissa förutsättningar gällde, om idealet gick att leva upp till.

Även om de situerade resvalspositioneringarna var mångfacetterade på grund av spännvidden i alla de omständigheter och behov som kunde vägas in, så var de samtidigt påfallande lika. Deras karaktär var också allmängiltig snarare än personlig. Ett tecken på det var de omständigheter och prioriteringar som både presenterades och bemöttes som om de var igenkännbara för andra. Det som framförallt skapade den här igenkännbarheten mellan olika specifika och situerade resvalspositioneringar var de diskurser som positioneringarna använde sig av.

Två diskurser blev särskilt framträdande i de situerade resvalspositioneringarna. Mot bakgrund av dessa gjordes jämförelsen mellan kollektivtrafiken och bilen. Diskurserna beskrev bilens respektive kollektivtrafikens egenskaper på ett värderande och hierarkiskt sätt. Jag kallar dem för *diskursen om kollektivtrafiken som bristfällig* och *diskursen om bilen som överlägsen alternativen*.

När samtalsdeltagare gjorde jämförelsen mellan kollektivtrafiken och bilen använde de sig alltså av diskurser som beskrev båda dessa färd sätt och tillsammans upprättade en relation mellan dem. Kombinationen av en bristfällig kollektivtrafik och en bil som var överlägsen alternativen ledde föga förvånande till förståelse för bilisters val. Diskurserna möjliggjorde därmed för samtalsdeltagare att förhandla den individualiserade miljödiskursens relevans. Närmare bestämt kunde samtalsdeltagare utmana dess rimlighet.

DISKURSER OM VAD SOM STYR RESVAL

Som jag beskrev i kapitel två så har människor möjlighet att ansluta sig till en mängd olika diskurser när de samtalar med varandra. Olika diskurser konkurrerar om att få beskriva världen eller olika delar av världen. När samtalsdeltagare gjorde situerade resvalspositioneringar så använde de sig av diskurser som konkurrerade med diskursen om individuellt miljöansvar. Konkurrensen skapades i och med att dessa diskurser framhöll en mängd andra omständigheter än miljöpåverkan som styrande för människors resval. Medan diskursen om individuellt miljöansvar beskrev vikten av att

välja kollektivtrafiken på grund av dess positiva miljöaspekter så kunde de konkurrerande diskurserna användas för att förhandla och ifrågasätta det påståendet.

Som jag nämnde ovan blev två specifika diskurser särskilt framträdande i samband med dessa positioneringar. Det var diskursen om kollektivtrafikens brister och diskursen om bilen som överlägsen alternativ. De diskurserna bidrog till att värdet av den miljövänliga, kollektiva resan kunde tonas ned. Med tanke på att bilen framställdes som mycket ändamålsenlig samtidigt som kollektivtrafiken beskrevs som bristfällig verkade det mindre rimligt att resa kollektivt. Jag ska nu gå in närmare på de här två diskurserna och visa hur de gränsar till några forskningsresultat inom andra transportrelaterade studier.

Diskursen som framställde kollektivtrafiken som bristfällig beskrev bland annat den kollektiva resan med buss eller med tåg som mer kostsam och tidskrävande men mindre förutsägbar och flexibel än bilresan. Det här sättet att konstruera kollektivtrafikresan och bilresan som varandras motsatser påminner om vad J.W. Guiver (2007) visade i en brittisk fokusgruppstudie om synen på olika färdssätt. Medan samtalsdeltagarna i studien beskrev bilresan som trygg och säker ställdes bussresan i relation till värsta-tänkbara-scenarier. Att frukta för sin säkerhet på bussen var en komponent i flera av dessa scenarier. Medan bussresan framställdes som opålitlig och oförutsägbar beskrevs bilisten ha kontroll över sin resa och dess tidsåtgång.

I den här studien förekom några värsta-tänkbara-scenarier när samtalsdeltagare berättade om tågförseningar som de hade varit med om. Ett exempel var en samtalsdeltagare som berättade om hur lång försening en ovanligt stark storm hade orsakat. Men kollektivtrafiken omtalades också som sämre än bilen på ett vardagligt sätt, det vill säga i relation till ordinarie tidtabeller, till prissättningen och till rutterna.

Diskursen om bilens överlägsenhet vilade något paradoxalt på utgångspunkten att bilen var ett miljöpåfrestande fordon. Det var i relation till den utgångspunkten som motiveringarna och beskrivningarna av bilens överlägsenhet behövde göras. Miljöbelastningen skapade ett behov av goda motiv. Diskursen om bilens överlägsenhet stod på så sätt i tydlig konkurrens med diskursen om individuellt miljöansvar.

Bilen har fått stort utrymme i forskningen om individers resvanor och dess miljöaspekter (Waldo, 1999; Krantz Lindgren, 2001; Maxwell, 2001; Polk, 2003). Även i dagstidningar och miljöinriktade kampanjer har minskat bilåkande figurerat som exempel på hur individer kan ta ansvar för klimatet (Berglez m.fl., 2009). Mycket tyder på att bilresande har tilldelats en framträdande plats inom diskursen om individuellt miljöansvar. Därför är det inte förvånande att många samtalsdeltagare direkt eller indirekt förhöll sig till beskrivningen av bilen som miljöbelastande när de talade om sina resval.

Simon Maxwell menar att positiva och negativa föreställningar om bilen samexisterar hos bilanvändare. Maxwell förklarar det med att människors meningsskapande kring bilanvändning i hög utsträckning har färgats av behovet att hantera skulden över att bidra till bilismen och dess samhällsproblem (Maxwell, 2001; se även Krantz Lindgren, 2001). Kombinationen av positiva och negativa föreställningar var i fokusgrupperna i denna studie aktuella i samband med diskursen om bilen som överlägsen alternativen. Harry i Fokusgrupp H med manliga bilister resonerade på ett sätt som illustrerar detta särskilt tydligt när han sa: "Det är klart man fattar att det, blåser ut avgaser och så men... är ju praktiskt".

Olle Hagman fann i en studie av svenska bilister att framställningen av fördelarna och nackdelarna med bilanvändningen skiljde sig åt. Bilens fördelar förklarades med hänvisning till personliga erfarenheter, som i Harrys fall ovan, medan nackdelar som miljöproblem eller olyckor skapades med hjälp av allmänna resonemang och offentliga diskurser. Hagman menar att det här innebar att fördelarna framstod som absoluta för bilisterna eftersom de kunde upplevas direkt, medan nackdelarna blev förhandlingsbara (Hagman, 2003).

Vissa samtalsdeltagare använde alltså diskursen om bilen som överlägsen alternativen på ett sätt som förhandlade och minskade deras och andra individers ansvar att resa miljövänligt. Eftersom diskursen om bilens överlägsenhet beskrev de miljöanpassade resorna som sämre än bilresorna verkade det mindre rimligt att individer skulle avstå från bilresande.

Det här sättet att tala om bilen är inte unikt för den här studien. Krantz Lindgren (2001) fann liknande resonemang om att bilen var bättre än alternativen när hon i sin avhandling studerade hur bilister motiverade

sin bilanvändning i relation till dess miljöaspekter. Hennes informanter utgick från antagandet att resan inte skulle gå att genomföra på samma tillfredsställande sätt utan bilen.

Diskursen om bilen som överlägsen alternativten kan också betraktas mot bakgrund av bilismens position i samhällsplaneringen. När Gunnar Falkemark (2006) beskriver bilismens framväxt så framträder en samhällsplanering som i mångt och mycket har vilat på en idé om att de flesta hushåll har en egen bil. Eftersom den materialisering som samhälls- och trafikplanering innebär ofta kvarstår i decennier är det inte förvånande att en diskurs såom den om bilen som överlägsen alternativten förekom i fokusgruppsamtalen. Samtidigt kvarstår naturligtvis möjligheten för individer att använda andra diskurser för att beskriva eller ifrågasätta bilens värde (se t.ex. Böhm m.fl., 2006).

Vissa samtalsdeltagare anslöt sig till diskurser som på andra sätt gjorde anspråk på att beskriva både vad som styr människors resval och hur individers liv och ekologiska handlingsutrymme ser ut. De poängterade att det var viktigt att kunna resa tidseffektivt, bekvämt, förutsägbart och kostnadseffektivt. Inom ramen för dessa diskurser var det däremot inte lika viktigt att kunna resa miljövänligt. I de fokusgrupper där sådana resonemang fördes var det till exempel okontroversiellt att hävda att resenärer i regel väljer det mest tideffektiva färd sättet när de reser. När dessa konkurrerande diskurser användes i samtalen kunde samtalsdeltagarna begränsa det individuella miljöansvarets relevans. Även dessa diskurser konkurrerade alltså med den individualiserade miljödiskursen. De fick miljöansvaret att verka mycket svårt att införliva. En miljövänlig resa framställdes ofta som oförenlig med de värden som gjordes centrala för människors resval, såsom kostnadseffektivitet, bekvämlighet, tidseffektivitet och förutsägbarhet.

Diskursen om bilen som överlägsen andra fordon kan dock ses som mer övergripande än de specifika diskurserna om människors resval. Bilen hävdades nämligen leva upp till alla dessa resenärsbehov. Den framställdes som tidseffektiv, bekväm, kostnadseffektiv och förutsägbart. Alla de ovanstående diskurserna som konkurrerade med det individuella miljöansvaret samexisterade alltså utan att utmana eller ifrågasätta varandra.

Bristen på resurser

Miljöforskarna Per Gyberg och Carl-Johan Rundgren (2013) har analyserat individers förklaringar till varför de inte agerar miljövänligt. I beskrivningarna av dessa förklaringar nämner de hänvisningen till bristen på "resurser". Brist på tid, pengar eller kunskap var vanligast att nämna (Gyberg & Rundgren, 2013:39f). Genom att kalla sådana förklaringar för en brist på resurser satte Gyberg och Rundgren fingret på något som också gällde vissa samtalsdeltagare. De samtalsdeltagare som beskrevs ovan positionerade sig som individer som saknade nödvändiga resurser för att kunna ta individuellt miljöansvar. De resurser som de saknade var tid, ekonomiskt utrymme samt handlingskraft eller energi. I det här avseendet bidrar resursbegreppet med att synliggöra att de pekade på bristande möjligheter att förändra sin livsstil.

Det finns aspekter i den nutida svenska samhällskontexten som kan göra en sådan hänvisning till brist på resurser begriplig. "Resursbristen" kan exempelvis bli begriplig i ett samhälle som förutsätter att människor är rörliga och kan resa obehindrat. Därtill blir den begriplig i en samhällskontext där det kostar mer pengar eller kräver mer tid att resa eller konsumera miljövänligt. Med det vill jag poängtera att dessa samtalsdeltagares påpekande av resursbrist tyder på att de begripliggjorde sitt ekologiska handlingsutrymme i relation till andra diskurser som beskrev exempelvis rörlighet som viktigt. Sådana diskurser kan vara dominerande inom den samhällskontext och olika lokala kontexter som samtalsdeltagarna levde i (jfr Skill, 2008). Å andra sidan är föreställningen om bristen på resurser beroende av hur ett miljövänligt liv definieras. Bradley har framhållit att resurseffektiva livsstilar, som orsakas av brist på pengar, tenderar att exkluderas från förståelsen av en miljövänlig livsstil (Bradley, 2009). Så skedde även här. När samtalsdeltagare hänvisade till bristen på olika resurser, såsom tid eller pengar, så förutsatte de exempelvis att en resa måste genomföras. Det mest resurseffektiva ekonomiskt sett hade givetvis varit att låta bli att resa. Det leder till att hänvisningen till bristen på resurser kan tolkas som att personerna saknade resurser för att *inom ramen för sina existerande livsstilar* miljöanpassa sina handlingar.

LIVET MED BARN

Jag visade inledningsvis hur de omständigheter som knöts till människors resande användes som en förklaring till varför människor inte kunde leva upp till idealet om en miljöanpassad livsstil. Ett annat sätt att beskriva ett sådant ideal som verklighetsfrämmande var att tala om de villkor som förknippades med livet med barn. Barnfamiljers livssituation stod i centrum för en annan diskurs som kom att konkurrera med diskursen om individuellt miljöansvar. Att leva med mindre barn eller barn i skolåldern förknippades med ett behov av att ha bil. Bilen framställdes som det mest fördelaktiga och ibland som det enda sättet att kunna förflytta barnen när de skulle till vänner, aktiviteter eller följa med vid hushållsärenden. Några av samtalsdeltagarna talade om livssituationen med barn som om den väl illustrerade att en miljövänlig livsstil inte gick att införliva. Ett exempel på hur barnfamiljers vardag tog plats i samtalen och hur denna vardag beskrevs var när Elin i Fokusgrupp E med bilintresserade kvinnor talade om sig själv och sin umgängeskrets. Jag hade precis frågat henne om hon talade om miljöfrågor med personer i sin umgängeskrets.

- Elin Det är klart alla gör ju det här, energilampor och sopsorterar och så där men.
- Emmy Okej så det är lite
- Elin Jo men det tycker jag nog ändå att det håller de flesta på med liksom jag själv.
- Emmy Okej.
- Elin Men just när det gäller... vissa grejer måste man bara ha gjort, man är i behov av ett gäng blöjor och toapapper
- Emmy Ja visst
- Elin och det här ICA Maxi är ju faktiskt ganska schysst att åka till och köpa allt det där.
- Elvira Mm mm.
- Emmy Ja.
- Elin Och det är inte så lätt att ta sig kollektivt med alla dessa påsar och, så att då är bilen ett suveränt verktyg för det.
- Elvira Mm mm.

Elin Helt klart.

Emmy Ja.

Elin ... Nej så där tror jag inte miljön kommer först utan här gäller det att få ihop sitt pussel.

[ELEONORA SMÅSKRATTAR]

Elin Och *på så lite tid som möjligt i skarvarna.*

Elvira Jo men det, det förstår man ju va.

Den här samtalssekvensen belyser flera av de poänger som jag hittills har gjort i kapitlet. Innan jag går in på den diskurs om barnfamiljer som jag menar också användes ovan, ska jag kort sammanfatta dessa poänger.

Elin gjorde vid det här tillfället en situerad resvalspositionering. Hon talade om en specifik resesituation som utgick från behovet av vissa varor och av att kunna köpa dem vid samma tillfälle. Hon jämförde kollektivtrafiken med bilen och använde sig både av diskursen om bilen som överlägsen alternativen och diskursen om kollektivtrafiken som bristfällig. Med hjälp av de båda diskurserna kunde hon förklara varför bilen var det bästa sättet att förverkliga hennes resbehov. Elviras stöd för Elins positionering illustrerar hur de situerade resvalspositioneringarna gjordes allmängiltiga till sin karaktär. De bekräftades som igenkännbara av andra samtalsdeltagare.

Elviras stöd visar också hur just barnfamiljers bilbehov kunde bemötas med särskilt stor förståelse. När barnfamiljer, och särskilt småbarnsfamiljer, vävdes in i samtalen inkluderades vissa faktorer som beskrevs som ofrånkomliga. Några av samtalsdeltagarna nämnde då exempelvis resor till förskola/skola eller till barnens aktiviteter utanför hemmet. Möjligheten att avstå från sådana resor eller att kunna genomföra dem utan bil beskrevs som mycket litet. Tillgången till tid för småbarnsföräldrar framställdes därtill som högst begränsad. När Elin talade om sitt "pussel" menar jag att hon hänvisade till en kombination av tidsbrist, behov av förflyttningar och samspelet mellan familjeliv och arbetsliv.

Begreppet *livspussel*⁵⁷ liknar barnfamiljers vardagsliv vid ett svårlagt

57. Begreppet introducerades av fackförbundens centralorganisation TCO i valet 2002 och har därefter använts av många politiska partier samt blivit ett etablerat

pussel och framhåller att det innebär utmaningar för individen att kombinera arbetsliv med familjeliv (Gottzén, 2009). Begreppet belyser samtidigt att kombinationen av arbetslivets krav och barnens behov måste hanteras av individer (Roman & Peterson, 2011:118ff). När livspusselbegreppet sattes i relation till miljöfrågorna så hjälpte det därför till med att framställa föräldrars liv som belamrat av tillräckligt många uppgifter och måsten. En inkludering av miljöansvar i barnfamiljers vardagsliv framstod då som ett krav för mycket att leva upp till.

I samband med resonemangen om barnfamiljers stressade vardag använde samtalsdeltagare en *diskurs om barnfamiljers pressade livssituation*. Med hjälp av den kunde livet med barn beskrivas som en försvärande faktor för individer som ville ta individuellt miljöansvar. Diskursen om barnfamiljers pressade livssituation konkurrerade därför med diskursen om individuellt miljöansvar. Inom ramen för diskursen kunde samtalsdeltagare framhålla att barnfamiljer varken hade tid eller ork att väga in miljökonsekvenserna av sina handlingar. Orsaken var att deras vardag redan präglades av alltför många omständigheter och behov att ta hänsyn till. Dessa omständigheter och behov kunde inte prioriteras ned på grund av miljöfrågornas allvar. Diskursen om barnfamiljers pressade livssituation fungerade därför på ett liknande sätt som de andra konkurrerande diskurserna. Den gjorde det möjligt för vissa samtalsdeltagare att ifrågasätta att individer hade möjlighet, tid och energi att väga in miljöaspekterna av sitt handlande och förändra sina vanor.

Småbarnsföräldrars bilberoende

Som jag redan antytt var diskursen om bilen som överlägsen alternativten högst närvarande även i talet om barnfamiljers livssituation. Förekomsten av barn förknippades med behovet av bil. Ibland tog samtalsdeltagare barnfamiljers bilberoende helt för givet. Kopplingen mellan barn och bilberoende gjordes till exempel i Fokusgrupp A med kvinnliga truckförare. Kvinnorna poängterade att de inte längre hade små barn och att det på-

begrepp i offentliga samtal (se t.ex. *Svenska Dagbladet*, 2002-10-29; Gottzén, 2009; *Dagens Nyheter*, 2011-01-16).

verkade deras användning av bilen. Barn förknippades med behovet av att kunna skjutsa till olika platser. Agneta sa: "Vi har inga små barn, vi kör inte dem". Samtidigt som Agneta distanserade sig själv och de andra från barnfamiljens bilberoende med hänvisning till att vara i en annan fas i livet, så återskapade hon sambandet mellan barn och behovet av bil. Kvinnorna beskrev det sambandet så här:

Annie	De som har småbarn, de vill kanske skjutsa dem till hockey och skolan och...
Astrid	Ja herregud det har jag ägnat hela, halva mitt liv åt.
Alicia	Ja precis, det är samma här, det hade inte funkat annars
[...]	
Astrid	Ja precis storhandla utan bil, hallå? Det går inte. Och dessutom kanske du måste, som jag då som har behövt ha dem med mig faktiskt sen de var små. Och handla också.

I den här sekvensen hävdade kvinnorna att det hade varit orimligt att de skulle ha klarat sig utan bil när de hade små barn. De framställde då barnfamiljer som bilberoende. Barnfamiljens liv föreställdes inte kunna fungera utan bilen.

Vid det här tillfället blev det också tydligt hur en viss determinism kunde förekomma i beskrivningarna av barnfamiljens ekologiska handlingsutrymme. Jag syftar på att handlingsutrymmet framställdes som obefintligt. Att ta med sig ett barn på bussen verkade nästan ohanterligt. Det som däremot inte lyftes fram när barnfamiljer omtalades som bilberoende var hur det kom sig att livet med barn blev så pressat. Dessa samtalsdeltagare talade inte om föräldrars arbetstid eller om köpcentrumens placering. Däremot förhöll sig kvinnorna i allra högsta grad till diskursen om individuellt miljöansvar. Det var den som grundlade behovet av att så tydligt markera vikten av en bil i vissa skeden av livet. Men de gjorde inte aktivt motstånd mot diskursen, trots talet om nödvändigheten av bilen. Istället skapade de ett undantag för just barnfamiljer. Diskursen omförhandlades i relation till barnfamiljers pressade livssituation och beroende av bilen.

Ett tecken på att diskursen om barnfamiljers pressade livssituation emellanåt framstod som dominerande var att även Glenn i Fokusgrupp

G med manliga medlemmar i bilpool anslöt sig till den. Det anmärkningsvärda med det är att Glenn i övrigt positionerade sig som kritisk till bilägande. Men när det gällde frågan om hur det valet hade påverkat hans barn beskrev han frånvaron av bil som en nackdel för barnen:

Glenn Man har ju som allt kommer varje vecka, så det är mycket fritidsintressen... Barnen är också på... en sådan skola där det kommer från hela staden... en friskola, så många kompisar bor rätt långt borta.

Någon Mm.

Glenn Så... Nej, du kan nog inte leka med dem för att vi har inte någon bil... Och så vill man... inte hela tiden besvära den andra, kompisens föräldrar att komma och hämta, eller köra... Det är alltid vi som... är krångliga kring det här, så det... Just det här med barnen, tycker jag är det största problemet med att inte ha bil.

Trots att bilkritiska diskurser dominerade i samtalet mellan männen i Fokusgrupp G så intog Glenn alltså en motsatt position när det gällde hans barns behov av bil för sina sociala relationer och fritidsintressen. Betraktat ur barnens synvinkel verkade det svårare för honom att beskriva frånvaron av egen bil som något positivt.⁵⁸

När barnfamiljers bilberoende togs för givet inträffade även en annan sak. Andra samtalsdeltagare gav intryck av att identifiera sig med barnfamiljerna och den livssituation som de förknippades med. Det gällde

58. Jag vill inte ge intryck av att barnfamiljer beskrevs på ett enda sätt i alla fokusgruppsamtal. Det fanns motstånd även mot den här beskrivningen. Sådant motstånd artikulerades exempelvis i samtalet mellan kvinnorna i Fokusgrupp B med kvinnliga studenter där ingen av samtalsdeltagare hade barn och flera saknade bil. I det samtalet utmanades länken mellan barn och bilen. Även Cassandra i Fokusgrupp C med beresta kvinnor utmanade föreställningen att livet med barn kräver bil. Hon hade inte haft bil under barnens uppväxt och hennes barn beskrevs som säkra cyklist. Men även om länken mellan barnfamiljen och behovet av bilen kunde ifrågasättas så var sambandet starkt när den individualiserade miljödiskursen utsattes för passivt motstånd.

även samtalsdeltagare som inte själva levde med barn för tillfället men som hade gjort det tidigare. Den här samstämmigheten förstår jag som en tendens att identifiera sig med småbarnsfamiljer och deras livssituation, så som den föreställdes inom ramen för den här diskursen. Denna tendens till identifiering tydliggör att den bilburna småbarnsföräldern gjordes till en *oproblematisk subjektsposition* i dessa fokusgruppsamtal. Det var en position väl skyddad ifrån anklagelser om bristande miljöansvar. I likhet med Henrikssons (2014) analys av planerarnas föreställningar om hållbara resenärer blev barnfamiljen en plats där miljöbelastande beteende kunde "ursäktas" i ännu högre utsträckning än annars eftersom livet med barn i sig framställdes som krävande.

Samtidigt omtalades inte andra livssituationer eller faser i livet på motsatt sätt. Skeden i livet som kunde vara mer lämpliga för miljöansvar nämndes inte. Skillnaden mellan olika barnfamiljers livssituation beroende på exempelvis boendeform eller den lokala kollektivtrafikens utformning lyftes inte heller fram. Istället tonades olikheter mellan olika barnfamiljer ned och tillvaron som småbarnsförälder fick en allmängiltig karaktär. Den gjordes till en kollektiv erfarenhet som alla föreställdes kunna känna igen sig i, eller i varje fall känna sympati med.

MINDRE ANSVARIG ÄN ANDRA ...

Jag har hittills argumenterat för att individers livsomständigheter gjordes allmängiltiga snarare än individuella när samtalsdeltagare gjorde situerade resvalspositioneringar eller talade om barnfamiljers pressade livssituation och bilberoende. Det fanns dock tillfällen när skillnader mellan olika individers benägenhet att ta miljöansvar framhölls. Då använde några samtalsdeltagare sig av diskurser som konkurrerade med det individuella miljöansvaret på andra punkter än tidigare. Det var diskurser som beskrev vissa grupper som mer miljöbelastande än andra grupper och på så sätt även framställde vissa individer som mer ansvariga än andra. Med hjälp av dessa konkurrerande diskurser kunde samtalsdeltagare rikta uppmärksamheten bort ifrån sig själva och samtidigt begränsa sitt eget miljöansvar. Ett exempel var när Ingemar i Fokusgrupp I med nyblivna storstadspappor talade om "amerikaner" som en grupp med mycket miljöpåfrestande livsstil.

Ingemar Där finns det

[ISAK SMÅSKRATTAR]

Ingemar trehundra miljoner människor [SYFTAR PÅ AMERIKANER]
som inte ens skulle förstå, de skulle inte ens kunna sitta i
den här, ja det finns väl kanske (en handfull) Al Gore och
några kompisar som

[ISAK SMÅSKRATTAR]

Ingemar skulle kunna vara med och... föra den här

Isak Ja.

Ingemar diskussionen, nej men det är... de är ju femtio år efter.

Ingemars sätt att jämföra förutsättningarna för det samtal vi just då förde och "amerikanernas" förutsättningar att göra detsamma anspelade på en stor skillnad i miljömedvetenhet mellan "oss" och "dem". Amerikanerna förutsattes ha större anledning att ifrågasätta sin livsstil än svenskarna. Den stora skillnaden som tillskrevs dessa grupper ifrågasatte den individualiserade miljödiskursens antagande om ett generellt och individuellt miljöansvar som var lika för alla. En diskurs om amerikaners livsstil som miljöbelastande konkurrerade därför med diskursen om individuellt miljöansvar.

Liknande resonemang, som innebar att olika grupper ställdes emot varandra, förekom även i några andra fokusgrupper. I Fokusgrupp A med kvinnliga truckförare beskrevs vid ett tillfälle affärsresenärer som en grupp som borde kunna förändra sina resvanor. Affärsresenärers resande kontrasterades emot det privata resandet. Privata resor beskrevs som mer värdefulla men också svårare att ersätta med exempelvis videokonferenser. Ingen av kvinnorna i Fokusgrupp A ingick i gruppen affärsresenärer.

I Fokusgrupp B med kvinnliga turismstudenter skapades en liknande distinktion mellan en grupp som kvinnorna själva uttryckte samhörighet med och en grupp som tillskrevs miljöpåfrestning.

Beatrice Och sen tänker jag, det med ansvar som du frågade om
förut.

Emmy Mm mm.

Beatrice Jag tänker att, det är väl kanske lite krasst, alltså som student

- är det inte så himla svårt, vi gör inte av med så himla mycket.
- Flera Nej.
- Beatrice Egentligen. Vi bor trångt, vi cyklar överallt, men rent krasst så är det ofta en ekonomisk fråga.
- Flera Mm.
- Beatrice Jag menar, om du har pengar, om du tjänar, det är då som jag tänker att, jamen den gruppen människor. Den medelklassen som finns i Sverige, det är de som behöver, ta ett större ansvar om det ska bli någon

Beatrice använde en *diskurs om inkomst som avgörande för individers miljöbelastning*. Med hjälp av den kunde hon beskriva medelklassen i Sverige som mer miljöbelastande än svenska studenter. Även den diskursen konkurrerade med den individualiserade miljödiskursens generella beskrivning av individer som ansvariga. Med utgångspunkt i diskursen om inkomst som avgörande för individers miljöbelastning kunde Beatrice argumentera för ett kontextualiserat miljöansvar där vissa individer kunde ta större ansvar medan andra redan tog tillräckligt. Eftersom alla kvinnorna själva var studenter vid tillfället så innebar Beatrices diskursanvändning att kvinnorna i fokusgruppen kunde uppfatta sig som individer som redan levde upp till idealet om en miljövänlig livsstil.⁵⁹

Det gemensamma för de här positioneringarna var att dessa samtalsdeltagare invände mot att de själva skulle hamna i fokus. Istället tillskrev de olika "andra" mer miljöansvar än de tillskrev sig själva. En gemensam nämnare var alltså att samtalsdeltagarna framställde den egna gruppens miljöbelastning, miljömedvetenhet eller resvanor, som mindre allvarliga i jämförelse med en annan grups beteende. Det sättet att resonera kan enligt Kerstin Boreus (2005) ses som en form av *diskursiv diskriminering*, eftersom det skapade en hierarkisk distinktion mellan "oss" och "dem". Resonemangen upprättar en *positiv själv-presentation* och en *negativ annan-presentation*. Den egna gruppens beteende gjordes oproblematiserat genom att en annan grups beteende problematiserades (se även Dijk, 1993).

59. Samtidigt kan givetvis deras närstående ha uppfattats som tillhörande den medelklass som Beatrice beskrev.

De konkurrerande diskurser som användes i de här exemplen skiljer sig från de konkurrerande diskurser som jag hittills har beskrivit i kapitlet. Talet om resornas tvingande förutsättningar eller barnfamiljers livssituation var allmängiltiga och tycktes tala för alla, även om de berörde specifika omständigheter eller livssituationer. Dessa diskurser däremot urskiljde vissa grupper som mer miljöbelastande än andra grupper. Med hänvisning till denna miljöbelastning tilldelades dessa grupper mer miljöansvar än den egna gruppen. Medan diskurserna om kollektivtrafikens brister och bilens överlägsenhet hade svårt att finna lämpliga ansvarstagare, så kunde dessa samtalsdeltagare förlägga miljöansvar på olika "andra". De frånvarande grupper som förknippades med miljöpåfrestande livsstilar tilldelades då subjektspositioner som gjordes *problematiskska*. De beskrevs som ansvariga men levde inte upp till sitt miljöansvar. Samtidigt positionerade sig samtalsdeltagarna själva med hjälp av jämförelsen som opproblematiskska och mindre ansvariga. Den här sortens generalisering och hierarkisering mellan olika miljöbelastande grupper mottogs neutralt eller rent av positivt av de andra samtalsdeltagarna i fokusgrupperna.

Ett helt annat sätt att skilja mellan olika gruppers förutsättningar och tendens att ta miljöansvar förekom i Fokusgrupp F med föräldralediga kvinnor. Kvinnorna talade om människor som olika benägna att göra vissa miljöbelastande resval och anslöt sig till en *diskurs om individers varierande miljöpåfrestning som något förståeligt*. Det som skiljde den här diskursen från diskurserna ovan var att skillnaderna mellan olika individer inte ledde till att någon tillskrevs miljöansvar. Istället gjordes skillnader mellan individer begripliga.

- Filippa Vi har kompisar som sticker till Egypten, som åker till Thailand med sin lilla och så där och, ja, det är semester för dem.
- Emmy Ja.
- Filippa Och det prioriterar de.
- Emmy Ja.
- Filippa Medan vi känner då nej men vi sticker iväg en helg till [ORT I SVERIGE] då känner vi att vi kan tanka lite nytt då.
- Emmy Ja.
- Filippa Och så där.

- Florence Ta en dag i taget, ta det som det kommer.
- Emmy Men tycker ni att det finns något problem med att män-
niskor reser olika mycket... att, vissa flyger väldigt mycket?
- Florence En del är ju tvingade till att flyga, jag menar de kanske job-
bar i Stockholm och har sitt andra jobb då kanske i USA
eller något liknande. Då kan man ju inte tvinga dem till att
nej du får tyvärr inte åka hit över för det skadar miljön.
- Filippa Nej det är ju deras val på något sätt, man kan ju inte påverka,
jag känner ju lite att jag kan... påverka i min yrkesroll, med
barnen.
- Emmy Ja.
- Filippa Och prata med dem och kanske prata med rektorerna och
försöka få in något ämne eller något sådant där, att man
försöker påverka på det

Genom att visa förståelse för individer som kände behov av eller var tvungna att resa långt utmanade kvinnorna det individualiserade miljöansvarets generella anspråk. Med hjälp av diskursen som beskrev individers varierande miljöpåfrestning som något förståeligt poängterade de att allas liv inte kunde inordnas under samma regler eller att dessa regler inte rimligtvis kunde vara tvingande. Positioneringarna innebar att valfrihet betonades i relation till individers ansvar för miljön. Däremot ifrågasattes inte förekomsten av ansvar på en mer grundläggande nivå.

... ÅTMINSTONE INTE MER OANSVARIG

Även inom ramen för en annan diskurs som konkurrerade med diskursen om individuellt miljöansvar figurerade beskrivningar av olika grupper miljöbelastning. Men i de här fallen beskrevs den egna livsstilen som en del av en etablerad kollektiv livsstil. Inom ramen för olika *diskurser om kollektivets miljöbelastning* kunde det individuella miljöpåfrestande beteendet framställas som begripligt och förväntat. Det utgjorde trots allt en liten del av en större grupp etablerade beteende. Ett exempel på hur denna diskurs kunde användas för att förhandla innebörden av det egna individuella miljöansvaret var när Gabriel i Fokusgrupp G med manliga medlemmar

i bilpool talade om sina resvanor. Gabriel positionerade sig vid det här tillfället som medlem av en ung generation som han menade betraktade utlandsresande som en del av sin identitet och livsstil.⁶⁰

Gabriel Mina... kollegor som är unga då och vänner de *där är bilen* inte status till exempel. Det är snarare resor... jag har för (vana) att åka ut till New York varje år...

Glenn Mm.

Gabriel Och det är egentligen mer miljö-, jag vet inte, jag har inte koll på de siffrorna men jag tänker mig att flyga till New York en gång i månaden, eller tre gånger per år är mer miljöförstörande än att åka bil till Ica tre gånger i veckan.

Emmy Ja.

Gunnar Mm.

Gabriel Så där har de också problem i miljörörelsen att vi ungdomar vi reser mycket för att vi... ser världen som arbetsplats och som, det är min lekplats det... att åka till Asien ibland.

Någon Mm.

Glenn Mm.

Gabriel Hongkong är skitballt.

[...]

Emmy Men det, behöver man inte ta hänsyn till miljödiskussionen när man pratar om det utan det är bara status... eller?

Gabriel Ja alltså, man, jag vet ju att... det är dåligt att flyga men ändå gör jag det.

Emmy Mm.

Gabriel Jag väljer mina semesterresor utifrån mål jag tycker själv är intressanta och så är det med mina vänner också... där är det mycket status.

60. Han var vid fokusgruppens genomförande omkring trettio år och yngst i Fokusgrupp G. Det innebär att ålderspositioneringen även särskiljde honom från de andra männen i gruppen.

Genom att positionera sig som del av ett kollektiv där utlandsresor togs för givet kunde Gabriel beskriva sitt eget agerande som förutsägbart och förklarligt (jfr Elsrud, 2004:24f; Frändberg, 2009). Han uppträdde ju precis som andra i hans situation. Genom en diskurs om kollektivets miljöbelastning, som i Gabriels fall beskrev ungas resvanor, uppstod ett sammanhang där hans livsstil blev begriplig. Samtidigt framstod den inte heller som ovanligt miljöbelastande. Snarare var den precis så miljöbelastande som man kunde förvänta sig. På så sätt konkurrerade alltså diskurserna om kollektivets miljöbelastning med diskursen om individuellt miljöansvar.

I samtalet mellan kvinnorna i Fokusgrupp E med bilintresserade kvinnor aktualiserades en annan diskurs om kollektivets miljöbelastning. Elvira beskrev Sverige som ett rikt välfärdsland och framhöll sig själv som ett exempel på att svenskar konsumerade mer än de verkligen behövde. Det svenska kollektivet blev alltså en kontext som gjorde hennes egen miljöbelastande livsstil begriplig. Agerandet hos individerna som ingick i kollektivet framstod som förståeligt och förväntat. Den enskilda individen gjordes inte särskilt betydelsefull.

Det som kännetecknade de konkurrerande diskurserna om kollektivets miljöbelastande livsstil var att de förhöll sig till påståendet om att individer både belastar miljön och kan ta ansvar för sin miljöpåverkan. De låg därför relativt nära diskursen om individuellt miljöansvar. Samtidigt riktade de uppmärksamheten mot det kollektiva oansvaret. Genom hänvisningen till kollektivets miljöbelastande livsstil framstod det som oväntat och ovanligt att någon i deras situation skulle bryta mot förväntningarna och ta mer ansvar för miljön.

SKILJA PÅ OLIKA FORMER AV MILJÖANSVAR

Tidigare visade jag hur talet om olika gruppers miljöbelastning utmanade det individualiserade miljöansvaret genom att ifrågasätta antagandet om att alla individer har ett generellt miljöansvar. I några samtal förekom ett annat sätt att utmana det generella ansvarstagandet. Det gjordes genom att olika miljörelaterade handlingar omtalades på väldigt olika sätt. Ett exempel var när källsortering skiljdes från miljövänligt resande. Filippa i Fokusgrupp F med föräldralediga kvinnor framhöll att källsortering var

en aktivitet som hon tyckte var viktig att ägna sig åt. Däremot påpekade hon att hon betraktade resor på ett helt annat sätt. Hon sa:

- Filippa Vi har aldrig funderat på det här med bilen att, jamen vi skippar att åka till [STAD] nu till helgen för att vi tänker på miljön. Så har jag...
- Fanny Nej.
- Filippa aldrig tänkt utan... Jag källsorterar hemma och alltså att man drar sitt strå till stacken på det sättet.

Filippas resonemang när hon framställde källsorteringen som tillräcklig påminner om hur Skill menar att det inte behövdes mer än ett område där hennes informanter sa sig "ta ansvar" för att de skulle kunna beskriva sig som miljömedvetna (Skill, 2008:271). I Fokusgrupp D med kvinnliga kollegor och pendlare förekom ytterligare ett exempel på hur avgörande skillnaderna mellan just källsortering och resande kunde göras. Desirée berättade hur hon hade upptäckt att en bekant inte sorterade sina sopor trots att kommunen hade infört ett nytt sopsorteringssystem som hon själv menade var enkelt att använda.

- Desirée Hemma hos oss är vi jättenoga med sopsorteringen.
[...]
- Desirée Så det känns jättebra.
[...]
- Desirée ... Och sen tar vi våra [BEKANTA], som vi umgås mycket med och de bara "Nä sådant där sket jag i, ska jag inte hålla på med".
- Emmy *Nej.*
[SMÅSKRATT]
- Desirée Då blir jag arg och "Men tänk ni har ju barn, ska inte han leva på den här jorden också?"
- Doris Ja.
- Diana Precis.
- Desirée Tänk ett snäpp till.

Desirée framställde källsortering som en moraliskt avgörande handling. Den som helt negligerade att källsortera positionerade hon som oansvarig och kortsiktig. Hon gjorde därmed sådan oansvarighet *problematis*k. Det innebar också att hon återskapade diskursen om individuellt miljöansvar när hon talade om källsortering. Men när kvinnorna i Fokusgrupp D diskuterade semesterresor hände något helt annat.

- Emmy Överväger ni sådant här när ni åker på semester?
- Doris Nej, då är jag nog faktiskt lite sämre *måste jag säga*.
[...]
- Desirée Nej då har jag nog inget miljötänk, nej.
- Emmy Men hur kommer det sig att ni inte tänker så mycket just när det gäller semesterresor?
- [SMÅSKRATT]
- Desirée *Den är så dyr ändå så*
- [SMÅSKRATT]
- [...]
- Desirée så att man, de där tusenlapparna extra jag menar (är man inte beredd) kanske att betala då men.
- Emmy Nej.
- Doris Och sen är det då, längtan att komma iväg också.
- Desirée Ja.
- Doris Till varmare...
- Emmy Mm.
- Doris Är det storstadssemester kanske man kan åka tåg... men då tar det längre tid...
- Diana Mm.
- Doris för den korta semestern man kanske har så då blir det flyget i alla fall.

När kvinnorna talade om semesterresor förhandlade de sitt miljöansvar med hjälp av olika konkurrerande diskurser. Dessa diskurser hjälpte dem att framhålla individers behov av ekonomisk sparsamhet, deras brist på tid och deras längtan efter värme som förklaringar till varför de inte kunde prioritera miljön under semestern. Den oansvariga individ som hade

gjorts *problematis*k i talet om källsortering gjordes *oproblematis*k i talet om flygresenären på semester.

På liknande sätt förordade Desirée olika strukturella strategier som lämpliga sätt att hantera dessa olikartade miljörelaterade handlingar. När det gällde källsortering ställde hon sig positiv till mer tvingande strukturer som gjorde det obligatoriskt att delta. Beträffande resor däremot så efterfrågade hon bättre alternativ för resenären, såsom tillgång till miljövänligt bränsle. De som positionerades som oansvariga skulle tvingas att agera, medan de vars bristande ansvarstagande gjordes förståeligt skulle lockas att agera. Den här skillnaden visar hur olika bedömningarna av individers agerande kunde bli till följd av olika diskursers verklighetsbeskrivningar. Medan de som inte källsorterade gjordes *problematis*ka, positionerades flygresenärer som *oproblematis*ka.

Skill framhåller i sin avhandling att hennes informanter talade om miljövänliga handlingar som utbytbara (Skill, 2008:271). I den här studien var det hos vissa samtalsdeltagare tydligt att det individuella miljöansvaret kunde beskrivas som långt mer berättigat vad gällde vissa handlingar än andra. Att utföra dessa handlingar kunde då "kompensera" för andra miljöpåfrestande vanor.

Källsortering utmärkte sig som en miljörelaterad handling där diskursen om individuellt miljöansvar återskapades i stor utsträckning. Resor, särskilt långväga resor, utmärkte sig samtidigt som ett område där miljöansvaret i högre utsträckning förhandlades och ifrågasattes.

Bradley visar att vikten av källsortering ingick i en dominerande och selektiv diskurs om "svensk" miljömedvetenhet som hennes informanter använde sig av (Bradley, 2009). I de fokusgrupper som det här kapitlet har handlat om tilldelades också källsortering särskild vikt. Det kunde till exempel beskrivas som normaliserat. Bradley skriver: "For many people it has simply become something you do (2009:108)". Jag menar att det sätt som källsorteringen framställdes antyder att diskursen om individuellt miljöansvar har fått större genomslag i beskrivningen av källsortering som ett individuellt ansvarsområde än i beskrivningen av resor.

Ett annat sätt att förklara skillnaderna mellan talet om källsortering och talet om resande är att källsorteringen kan framstå som förenlig med andra dominerande diskurser om individers vardagsliv och behov. Käll-

sortering kan inordnas i många individers existerande livsstilar, precis som miljövänlig konsumtion (Boström, 2001:177).⁶¹ I Bradleys studie medförde den dominerande miljödiskursen om svensk miljömedvetenhet en sådan acceptans för existerande livsstilar. Normaliseringen av källsortering eller miljövänlig livsmedelskonsumtion sammanföll då med osynliggörandet och normaliseringen av miljöbelastande vanor, som exempelvis att bo stort, ha sommarhus och resa utomlands.

Att källsortering inte utmanar existerande livsstilar är samtidigt inte givet. Källsortering skulle mycket väl kunna omtalas som ett tydligt tecken på att konsumtionen är alltför omfattande. Men i den här studien förknippades källsorteringen mycket sällan med en strävan efter minskad konsumtion. Den förknippades därmed inte heller med någon uppmaning att avstå från inslag i livet som beskrevs som värdefulla. Visserligen kunde källsortering omtalas som tidskrävande och lite besvärligt, men den kostade inte något extra och förhindrade inte viktiga upplevelser (jfr Berglez & Olausson, 2014).⁶²

PRIORITERA DET SOM ÄR VÄRDEFULLT

Jag beskrev ovan hur distinktionen mellan källsortering och resande ytttrade sig som ett slags selektivt miljöansvar. En liknande åtskillnad kunde göras mellan vardagsresor och semesterresor. Några av samtalsdeltagarna kunde säga att de cyklade eller åkte kollektivt till arbetet men körde bil eller flög vid längre resor. När de gjorde den sortens selektiva miljöansvar

61. Catharina i Fokusgrupp C med beresta kvinnor talade om konsumtion av ekologiska livsmedel på ett liknande sätt som kvinnorna i Fokusgrupp D och F talade om källsortering. Det vill säga, hon beskrev miljövänlig konsumtion som en handling som hon hade möjlighet och råd att utföra och som inte krävde av henne att hon behövde offra alltför mycket. Även i det fallet kan samma tolkning som ovan göras, det vill säga att för samtalsdeltagare som framhöll god ekonomi så kunde miljövänlig konsumtion beskrivas som ett problematiskt val och inte som något som ifrågasatte deras existerande livsstil (jfr Hobson, 2002).

62. Hur "enkel" källsorteringen upplevdes vara varierade. Variationerna förknippades delvis med olika boendeformer och därmed avståndet till återvinningsstationer samt vilka kommunala system för sophantering som samtalsdeltagarna berördes av.

begripligt använde de en konkurrerande diskurs som tillskrev semesterresor ett särskilt värde. *Diskursen om semesterresan som värdefull* (se t.ex. Hares m.fl., 2010) konkurrerar därför med diskursen om individuellt miljöansvar. Med hjälp av den kunde vissa av samtalsdeltagarna förknippa den individualiserade miljödiskursen med ett krav på att avstå från något mycket värdefullt i livet.

När semester och utlandsresor kom på tal inträdde därför ett alldeles särskilt dilemma i många fokusgrupper. I Fokusgrupp A med kvinnliga truckförare gav kvinnorna uttryck av att vara överens om att behovet för att resa utomlands var större och starkare än ansvarskänslan för miljöproblemen.

- Astrid Jag känner väl lite grann, det finns så mycket i världen som man vill se.
- Flera Ja.
- Agneta Och att det är faktiskt nyfikenheten.
- Agneta Ja.
- Astrid Och det tar över
- [...]
- Astrid tar över själva
- Annie Miljötänket.
- [SKRATT]
- Astrid Ja visst i mitt fall gör det det.
- Flera Ja.
- Astrid För att jag, hade jag bara haft pengar
- Agneta Så hade jag rest mer.
- Astrid så hade jag rest
- Emmy Ja.
- Astrid då hade jag åkt till, ja jag hade varit överallt.

I många fokusgruppsamtal omtalades semesterresorna på ett liknande sätt som de beskrevs av Astrid, Agneta och Annie. De framställdes som väldigt betydelsefulla. De gjordes till värdefulla ljusglimtar instuckna i en mindre fantastisk vardag. De erbjöd upplevelser att längta till, som kunde bryta av arbetet och vardagslivet hemma. Ett liv utan semesterresor utomlands

framställdes som berövat på sin lyster och det som gjorde livet speciellt. Diskursen berättigade på så sätt behovet av ett avbrott från vardagen. Det avbrottet kunde semesteren fylla med avkoppling, ett varmare klimat och nya utvecklande upplevelser. Att semesterresan var det bästa sättet att uppnå avkoppling och utveckling togs för givet. Resan gjordes omöjlig att ersätta, eftersom den på det här sättet tilldelades en alldeles egen plats i tillvaron. Med hjälp av den här konkurrerande diskursen framstod därför individers val att resa utomlands som mycket begripligt och fullt berättigat. I regel var det underförstått, när diskursen om semesterresan som värdefull användes, att resenären tog flyget till destinationen.

Jag tolkar således dessa samtalsdeltagares framställning av den värdefulla semesterresan som en form av *passivt* motstånd mot uppmaningen om att deras resvanor skulle miljöanpassas. Behovet av höjdpunkter i livet ställdes mot kravet på miljöanpassning. Att välja bort en utlandsresa eller att förändra sina semestervanor med hänvisning till miljön kom i dessa fokusgrupper att framstå som orimligt.

Semesterresorna utomlands blev alltså ett tema där konkurrerande diskurser ifrågasatte diskursen om individuellt miljöansvar. Men det var inte bara i samband med semesterresor som en miljöanpassad livsstil kom att förknippas med en förlust av något värdefullt i vardagen. Det individualiserade miljöansvaret kunde också beskrivas som ett hot mot mer grundläggande behov, som att över huvud taget må bra. Glenn i fokusgrupp G med manliga medlemmar i bilpool beskrev vid ett tillfälle miljöfrågornas närvaro i livet på det här sättet:

Glenn Tycker man kan inte gräva ner sig kring, kring det med miljön... kan inte tänka på det för mycket, det är deprimerande.

Glenn förknippade miljöengagemang med risken att må dåligt. Han var inte ensam om att problematisera miljöansvar på det här sättet. Vid ett tillfälle i samtalet mellan kvinnorna i Fokusgrupp F med föräldralediga kvinnor förhandlades vikten av välmående i relation till vikten av miljöansvar. Florence hade just berättat om en vän till henne som hon beskrev som mycket miljöengagerad. Vänner sades leva miljövänligt inom områ-

den som kläd- och livsmedelskonsumtion, välja vegetarisk mat och resa miljöanpassat.

- Felicia Men är det inte lite imponerande ändå?
- Florence Jo det är jätteimponerande att han klarar av det.
- [...]
- Florence Men det är nästan för
- Filippa Men man får inte glömma bort att leva samtidigt tror inte jag...
- Florence Nej precis.
- [...]
- Fanny Ja, kan känna det också, det blir så.
- Filippa Får inte bli för mycket man måste stoppa och då stoppar jag ju på mitt sätt genom att inte, alltså jag skärmar av... och tänker att jag läser inte det här utan
- Emmy Ja.
- Filippa på något sätt, men jag gör det här!
- Emmy Ja.
- Filippa Och då mår jag bra och då kan jag
- (Någon) Mm.
- Florence Jag tror det är lite för självkänslan också man måste kunna må bra själv och inte behöva [OHÖRBART]
- Emmy Så om man tänker för mycket på sådant här då mår man inte bra?
- Filippa Nej jag tycker det.
- Florence Nej jag mår, skulle jag tänka på hur isarna smälter varje dag och hur mycket avgaser som spottar ur sig, hur många människor som blir skadade av, ja du vet allting sådant [OHÖRBART].
- Fanny Då skulle jag bo i ett tält i skogen.
- Florence Man skulle ju sitta sådan här någonstans i ett hörn och bara gunga. [VISAR MED APATISK BLICK, VERKAR HELT BORTA]
- [SKRATT]

Att samtalsdeltagare hänvisade till en motsättning mellan miljöanpassning och livskvalitet är inte unikt för den här studien. Föreställningar om miljöanpassade livsstilar som besvärliga, obekväma och framförallt mindre fördelaktiga än de miljöbelastande syntes exempelvis i en psykologisk studie av Susanne Stoll-Kleeman med flera (2001). Forskarna undersökte hur individer motiverade frånvaron av miljöanpassade handlingar i sina liv. Ibland förknippades miljöanpassning med uppoffringar. Förändring som minskade miljöbelastningen beskrevs som negativ för individer, trots att den var positiv för kollektivet.

Som jag visade i kapitel fem var det inte alla samtalsdeltagare som återskapade den här motsättningen. De som positionerade sig som individuella ansvarstagare för sin miljöpåverkan ifrågasatte den föreställda konflikten mellan välmående och en miljövänlig livsstil.

Bilens erbjudande om livskvalitet

I vissa fokusgruppsamtal tillskrevs tillgången till bil andra värden än de rent praktiska fördelar som jag beskrev tidigare i kapitlet. Även bilen blev då ett exempel på den livskvalitet som vissa samtalsdeltagare lade stor vikt vid. Dessa samtalsdeltagare talade om bilens fördelar i form av ökad självständighet och frihet. Barbara i Fokusgrupp B med kvinnliga turismstuderanter som emellanåt bodde på landsbygden berättade att det första hon gjorde när hon kom dit var att se till att hennes bil stod ytterst i garaget, så att hon skulle kunna åka därifrån. Jag ställde då följande fråga till henne:

- Emmy För dig är det en väldig frihet att ha din egen bil då?
Barbara Ja det är det. Mm.
Emmy Vad... Varför det?
Barbara [MED ETT LEENDE] Jag kan åka vart jag vill när jag vill, jag kan komma hem när... jag kan åka överallt... jag bor ju som sagt ute på landet och... jag åker ju bil överallt...
Beata Du är inte beroende av någon annan heller?
Barbara Nej men precis, jag är självständig och visst jag åkte, samåk-te förut med min pojkvän då men... det var jobbigt nästan för att... kunde man inte åka när man ville.

Att kunna åka vart man ville när man ville, som Barbara kunde när hon hade en egen bil på landet, var ett av de sätt på vilka bilen förknippades med frihet och självständighet. Ett annat resonemang som också var knutet till frihet fördes av Desirée i Fokusgrupp D med kvinnliga kollegor och pendlare. Hon sa:

Desirée Sen tycker jag det är lite livskvalitet kanske att ha en bil.

[SMÅSKRATT]

[...]

Desirée Ja det är att jag slipper passa tider.

[...]

Desirée Jag vill ha mer tid till annat känner jag nog.

I Fokusgrupp E med bilintresserade kvinnor framhöll både Elin och Elvira att bilen möjliggjorde frihet för dem. Elin sa:

Elin Den är viktig för mig och för min mobilitet och för min

Emmy Ja.

Elin både frihet och få ihop mitt livspussel.

Bilen beskrevs som ett sätt att höja sin livskvalitet. Kollektivtrafiken där-
emot tillskrevs aldrig någon liknande effekt. Människor med bil framställ-
des som personer med fler möjligheter och större flexibilitet än personer
utan bil. Ett exempel var det sätt på vilket Felicia i Fokusgrupp F med
föräldralediga kvinnor resonerade när hon talade om sin flytt ut på landet.

Felicia Och så flyttade vi ut... och så sa vi det att, ja, men att vi bor
så här långt utanför staden ska inte vara en begränsning,
utan vi ska kunna göra det vi vill och ha det som vi haft det
tidigare.

Ambitionen som Felicia beskrev, om att fortsätta leva som att de fort-
farande bodde i staden, gick inte att införliva utan bil. Bilen bedömdes
därtill kunna hantera dåligt väder, vara användbar när man gjorde ärenden
i samband med resor och vara viktig i nödsituationer. Det här sättet att

tala om bilen som en nödvändighet för att kunna leva ett bra liv och att utforma sitt liv så som man ville ha det, trots geografiska avstånd, ser jag som en form av passivt motstånd mot diskursen om individuellt miljöansvar. Beskrivningarna av bilen fick nämligen livet utan bil att framstå som mindre rikt på livskvalitet. Med hänvisning till att bilen även var överlägsen sett till livskvalitet, kunde samtalsdeltagarna ifrågasätta rimligheten i att ta individuellt ansvar för just bilkörningens miljöpåverkan. Samtidigt innebar det här att diskursen om bilen som överlägsen alternativen fick ytterligare en dimension.

Det var alltså inte bara rent praktiskt som bilen beskrevs som överlägsen andra fordon. Den tillskrevs också förmågan att bidra med känslomässigt värdefulla element som livskvalitet och frihet. Sociologen Mimi Sheller (2004) menar i artikeln "Automotive emotions – Feeling the car" att forskningen om bilen pekar på just detta. Fordonet förknippas med starka känslor som självbestämmande och makt. Sheller menar att det är dessa starka känslor som måste hanteras om människors bilanvändning ska kunna minskas (Sheller, 2004).

Att bilen förknippades med frihet är alltså inte förvånande i relation till resultat från tidigare forskning om bilen (se t.ex. Maxwell, 2001; Hagman, 2003; Böhm m.fl., 2006). Mer intresseväckande är hur de samtalsdeltagare som hade bil kombinerade föreställningar om bilisters frihet med föreställningar om individers ofrihet. Nödvändigheten av bilen innebar att dess frihetsaspekter blev väldigt specifika. Felicia som jag citerade ovan kunde till exempel beskriva sig som fri att köra bil in till staden utan att passa någon tidtabell, men inte fri att låta bli att köra bil. Hon var inte heller fri att välja cykeln sedan hon hade flyttat, vilket hon framställde som beklagligt. När vissa samtalsdeltagare hänvisade till bilens överlägsenhet menar jag därför att de både tillskrev sig själva frihet och ofrihet. Dessa samtalsdeltagare använde sig alltså av en kombination av frihetsrelaterade förklaringar och förklaringar som hänvisade till nödvändighet och tvång för att förklara sin bilanvändning. På så sätt framstod bilisten som både bunden vid och befriad av bilen.

ETT IDEAL SOM INTE GÅR ATT LEVA UPP TILL

Det här kapitlet har handlat om hur samtalsdeltagare i ungefär hälften av fokusgruppsamtalen förhandlade det individuella miljöansvarets innebörd och relevans. Jag har visat hur de med stöd i en rad olika diskurser som konkurrerade med den individualiserade miljödiskursen satte upp gränser för individers ansvar för miljön. Konsekvensen var att dessa samtalsdeltagare kunde framställa människors ekologiska handlingsutrymme som begränsat.

Kapitlet har belyst hur flera *konkurrerande diskurser* korsade det individuella miljöansvarets väg. Det gällde exempelvis *diskursen om bilen som överlägsen alternativen*, *diskursen om kollektivtrafiken som bristfällig* och *diskursen om semesterresan som värdefull*. Gemensamt för dessa konkurrerande diskurser var att de möjliggjorde för samtalsdeltagare att påpeka att det individuella miljöansvaret stod i konflikt med deras livsomständigheter, med till exempel materiella eller ekonomiska förutsättningar som styrde deras resval och med andra former av behov som de hade.

Andra konkurrerande diskurser utmanade på olika sätt det individuella miljöansvarets generella och allmängiltiga anspråk. Det gällde exempelvis *diskursen om inkomst som avgörande för individers miljöbelastning*, *diskurser om kollektivets miljöbelastning* samt *diskursen om individers varierande miljöpåfrestning som något förståeligt*. Inom ramen för dessa diskurser kunde samtalsdeltagare ifrågasätta föreställningen om alla individer som lika ansvariga för sin miljöbelastning. Antingen tillskrevs miljöansvar främst vissa frånvarande ”andra”. Då pekades vissa individer eller vissa grupper ut. Eller så poängterades individens frihet att välja eller välja bort miljöansvar.

Till skillnad från hur jag i kapitel fem visade att samtalsdeltagare som införlivade diskursen om individuellt miljöansvar ibland gjorde det genom att tala om olika oansvariga ”andra”, framgick i det här kapitlet att samtalsdeltagare som förhandlade och ifrågasatte diskursen kunde göra det genom att tala om *mer ansvariga ”andra”*. Båda dessa sätt att positionera frånvarande ”andra” ledde till att samtalsdeltagare kunde få sitt eget förhållningssätt att framstå som oproblematiskt.

Miljöansvarets generella anspråk utmanades också genom kontextualisering, det vill säga att olika miljörelaterade sysslor bedömdes olika. Sär-

skilt framträdande var en tendens att skilja på ansvaret att källsortera och ansvaret att miljöanpassa sina resor. Det förstnämnda betonades medan det andra ifrågasattes. När samtalsdeltagare uppgav att de av olika anledningar inte kunde genomföra miljörelaterade handlingar talade de oftast om resor. I regel framställde de och bemötte varandras invändningar som förståeliga. De gjorde dessa subjektspositioner oproblematiska.

Även om samtalsdeltagare utmanade den individualiserade miljödiskursen på olika punkter, återskapade de också diskursens dominans. Det gjorde de genom att förhålla sig till diskursen istället för att ignorera den, det vill säga genom att göra *ansvarsorienterade positioneringar*. Jag lyfte särskilt fram en form av ansvarsorienterad positionering, den *situerade resvalspositioneringen*. När samtalsdeltagarna gjorde sådana positioneringar framhöll de hur de inte kunde ta individuellt miljöansvar i en specifik resesituation. De olika konkurrerande diskurserna gav stöd åt denna positionering.

Alla de konkurrerande diskurserna fungerade på liknande sätt: de erbjöd olika förhållningssätt till den individualiserade miljödiskursen. De möjliggjorde för dessa samtalsdeltagare att göra *passivt motstånd* mot diskursen. Motståndet skapades genom att de på olika sätt argumenterade för att idealet om en miljövänlig livsstil inte gick att leva upp till eller för att dess generella anspråk var orimliga. De utmanade således diskursens relevans. På så sätt karakteriserades det passiva motståndet av att en konkurrerande diskurs tillfälligt gavs tolkningsföreträde i relation till frågan om individens ansvar för miljön. Samtidigt innebar det inte att dessa samtalsdeltagare på en övergripande nivå ifrågasatte förekomsten av ett individuellt miljöansvar.

Det passiva motståndet karakteriserades därtill i mångt och mycket av att samtalsdeltagarna upprättade undantag. De positionerade sig i stil med påståenden som: om inte mitt liv, min boendeform eller min resväg såg ut så här så skulle jag ta ansvar för miljön. Det kunde också låta ungefär: om jag tillhörde den grupp som lever mest miljöbelastande eller om utlandsresande inte vore så värdefullt för mig, skulle jag ta mer ansvar. Dessa undantag innebar att det individualiserade miljöansvaret återskapades samtidigt som dessa samtalsdeltagare förklarade sig som undantagna från ett sådant ansvar.

Samtidigt som samtalsdeltagare begränsade sitt individuella miljöansvar på det här sättet så kunde de trots allt – med hjälp av de konkurrerande diskurserna – framställa sig som ansvarstagande individer. De kunde beskriva sig som ansvarsfulla i relation till andra ideal som gjordes viktiga. Det var ideal om ekonomisk medvetenhet, ansvarstagande föräldraskap eller om att livskvaliteten skulle vara god. Dessa ansvarsområden kontrasterades emot ansvaret för miljön när samtalsdeltagarna talade om att det tog tid, energi och känslor i anspråk att leva miljövänligt.

Flera av de konkurrerande diskurserna innebar också att samtalsdeltagare gjorde miljöfrågornas vikt förhandlingsbar, medan värdet av livskvalitet, bekvämlighet och tidseffektivitet framställdes som svårt att kompromissa med. Det kan förefalla paradoxalt att miljöfrågornas vikt gjordes så pass förhandlingsbar, särskilt när miljöproblemen också beskrevs som ett hot mot människors välmående och positiva syn på livet. En sådan beskrivning förutsatte att problemen framställdes som högst allvarliga. Ändå ledde allvaret inte till att det individuella miljöansvaret betonades. Tvärtom förknippades det med en slags motreaktion i och med att miljöfrågorna beskrevs som alltför hotande för att alls tänka på.

Min uppfattning är att den här "motreaktionen" säger något viktigt om av vad diskursen om individuellt miljöansvar kan innebära för individer. Den pekar på det faktum att individer både kan beskriva miljöproblemen som allvarliga och framställa det individualiserade miljöansvaret som meningslöst eller övermäktigt. Den riktar uppmärksamheten mot att diskursens verklighetsbeskrivning och trovärdighet när det gäller att komma tillrätta med miljöproblemen inte alltid räcker till (jfr Bickerstaff m.fl., 2008; Hobson, 2002).

Det finns flera studier som på liknande sätt visar på individers sätt att problematisera sitt ansvar genom att hänvisa till vardagslivets begränsningar eller till sin obetydlighet som just individer (Phillips, 2000; Bickerstaff m.fl., 2008). Dessa studier undersöker bland annat hur det går till när personer tonar ned, förhandlar eller förflyttar sitt individuella miljöansvar (Bickerstaff & Walker, 2002). Jag har velat förstå dessa positioneringar genom att undersöka vilka diskurser som samtalsdeltagare använde i anslutning till dem. På så sätt har jag velat åskådliggöra vad ansvaret innebär för individer.

Det här kapitlet har visat på flera konflikter mellan idealet om individuellt miljöansvar och andra ideal, målsättningar och behov som samtalsdeltagare beskrev som viktiga. Dessa konflikter kan inte enbart betraktas som uttryck för hur individer fränsäger sig ansvar för miljön. De måste också betraktas som ett uttryck för individers syn på sin möjlighet att ta individuellt miljöansvar. Ett tecken på att dessa samtalsdeltagare förhöll sig till en konflikt mellan sina förutsättningar och diskursens framställning av individers ansvar var tendensen att framställa det miljövänliga som "sämre" än alternativen (Hares m.fl., 2010). Det är möjligt att tolka den tendensen som en konsekvens av att ofta befinna sig i sammanhang där individers ansvarstagande för miljön inte underlättats, sammanhang som inte har planerats för miljöansvariga individer (se t.ex. Emanuel, 2012).

Kapitlet har således visat på ett dilemma som är förknippat med relationen mellan diskursen om individuellt miljöansvar och de andra diskurser som individer förhåller sig till. Dilemmat utgörs av att människor lägger stor vikt vid och formar sina liv i relation till diskurser som beskriver exempelvis heltidsarbete, flexibla förflyttningar i staden, internationell mobilitet, en konsumtionsinriktad och mobil fritid samt semester på avlägsen ort som något både förväntat och värdefullt. Individers dilemma kan då tolkas som en konsekvens av att dessa konkurrerande diskurser på olika sätt har blivit och görs dominerande, exempelvis kulturellt, ekonomiskt, materiellt och institutionellt (jfr Weedon, 1987:109; se t.ex. Falckemark, 2006; Bauman, 2008; Soneryd & Ugglå, 2011:42ff; Emanuel, 2012). När dessa samtalsdeltagare förhöll sig till diskursen om individuellt miljöansvar framträdde inte några tydliga och tillämpbara sätt för individer att göra upp med dessa diskursers verklighetsbeskrivningar. Konsekvensen blev att den individualiserade miljödiskursen förknippades med ett livsstilsideal som dessa samtalsdeltagare inte framställde som trovärdigt.

Tidigare forskning har påpekat att den individualiserade miljödiskursen sammanfaller med en föreställning om att en miljöanpassning kan ske inom ramen för människors existerande livsstilar (Boström, 2001:177; Soneryd & Ugglå, 2011:37). Miljövänlig konsumtion och vissa miljöanpassade handlingar kan utföras utan att etablerade livsstilar utmanas. Det här kapitlet har visat på den föreställningens bräcklighet. Dessa samtalsdeltagare belyste istället en rad områden där deras nuvarande livsstil inte

alls föreföll förenlig med individuellt miljöansvar (jfr Phillips, 2000).

Det här visar också hur studiens inriktning mot individers ställningstaganden kan bidra till annan miljöpolitisk forskning. Vissa forskare har hävdat att det individualiserade miljöansvaret, och i synnerhet målet om miljövänlig konsumtion på en makropolitisk nivå, inte är något annat än ett alibi för reell samhällsförändring i miljövänlig riktning. Diskursen utmanar varken staters minskade förmåga att styra samhället, marknadens frihet eller synen på konsumtion som centralt för samhällsutvecklingen (Hobson, 2002:99ff). Emellertid kan dessa samtalsdeltagares problematisering av trovärdigheten i att på den vägen åstadkomma samhällsförändring tolkas som att diskursen inte framträder på samma sätt för de individer som åläggs att utföra förändringen. Samtalsdeltagare synade istället diskursens verklighetsbeskrivning genom att ifrågasätta dess genomförbarhet.

Det dilemma som det här kapitlet har visat på tangerar samhällets individualiseringstendenser. I ljuset av individualiseringen kan dessa samtalsdeltagares positioneringar tolkas som en konsekvens av att diskursen om individuellt miljöansvar tillskriver individer ansvar för ett problem som i grunden är gemensamt och strukturellt (Beck & Beck-Gernsheim, 2002) – ett problem som individer därför har begränsad möjlighet att förändra. Ett exempel på det är att det svenska samhället har planerats utifrån ett förgivettagande om utbrett bilägande. Bilen har således prioriterats framför andra fordon (Falkemark, 2006; Emanuel, 2012:337ff; Lundin, 2008). När individer inom ramen för diskursen om individuellt miljöansvar förväntas bortse från sådana materiellt dominerande diskurser som kontinuerligt tilldelar bilen en central position i staden och i människors livsstil, står de mitt i detta dilemma.

Positioneringarna tangerade individualiseringsdiskurser på ytterligare ett sätt. När samtalsdeltagarna pekade på hur deras möjlighet att resa miljövänligt begränsades av materiella och ekonomiska omständigheter utmanade de föreställningen om oberoende och självstyrande individer.

Kritiska resonemang om att tilldelas ett ansvar som egentligen är kollektivt och inte individuellt återfanns dock inte hos de samtalsdeltagare som använde dessa konkurrerande diskurser. Deras förhandling av sitt individuella miljöansvar och sitt passiva motstånd mot det ansvaret kom

snarare till uttryck som en reaktion mot förekomsten av ett problem än som ett påpekande och synliggörande av det problemet. Det var en del i det passiva med deras motståndshandlingar. Mer aktiva former av motstånd mot diskursen förekom dock i andra fokusgruppsamtal. I nästa kapitel ska jag visa hur detta aktiva motstånd artikulerades inom ramen för tre olika motdiskurser.

7

Ett missriktat och meningslöst ansvar

I föregående kapitel visade jag hur vissa samtalsdeltagare hänvisade till flera olika diskurser som utifrån deras perspektiv och livssituation konkurrerade med uppmaningen om att de skulle ta ansvar för sin miljöpåverkan. Genom att hävda att miljöansvaret i praktiken inte gick att förverkliga riktade dessa samtalsdeltagare indirekt kritik mot den individualiserade miljödiskursen. I det här kapitlet ska jag visa att det även fanns samtalsdeltagare som riktade en annan form av kritik mot diskursen, en kritik som mer direkt ifrågasatte diskursens grundläggande antaganden. Kapitlet handlar om hur några samtalsdeltagare gjorde *aktivt motstånd* mot den verklighetsbeskrivning som diskursen om individuellt miljöansvar vilar på.

Kapitlet beskriver de olika sätt på vilka aktivt motstånd uppträdde genom att belysa olika *motdiskurser*. Samtalsdeltagare använde dessa motdiskurser på samma mångfacetterade sätt som de använde andra diskurser i samtalen. Det innebär att de förhandlade motdiskursernas betydelse i relation till andra diskursers betydelse. I det här kapitlet återfinns tillfällen när de använde motdiskurserna på både tydliga och ambivalenta sätt.

I analysen har jag identifierat tre olika motdiskurser till den individualiserade miljödiskursen som samtalsdeltagarna använde. I kapitlet går jag igenom dessa i tur och ordning genom att beskriva hur de användes och gjordes begripliga. Inom ramen för den första motdiskursen riktade samtalsdeltagare uppmärksamheten någon annanstans än mot individerna.

SAMHÄLLETS OANSVAR

De fokusgruppsamtal som analyserades i förra kapitlet kretsade kring svårigheterna med att leva upp till idealet om en miljövänlig livsstil. Dessa samtalsdeltagare förde resonemang om bekymren med att förändra sin livsstil med hänsyn till dess miljöpåverkan. Vid andra tillfällen fördes liknande resonemang som också innehöll ytterligare en dimension. Samtalsdeltagarna formulerade då kritik mot synen på individen som ansvarig. De frågade sig vad politiker, samhällsplanerare och andra inflytelserika personer i samhället gjorde för att underlätta för individen att leva miljövänligt. Genom att placera problemen på en strukturell nivå kunde de få syn på att situationen hade kunnat vara annorlunda. De kunde hävda att miljöproblemen inte behövde vara så svårlösta som de nu framstod. Inom ramen för en *motdiskurs om samhällets miljöansvar* pekade vissa samtalsdeltagare på att samhällsstrukturen var ordnad på ett sätt som inte tog hänsyn till miljöfrågorna och som definitivt inte prioriterade dem. Istället beskrev de samhället som organiserat utifrån helt andra prioriteringar, till exempel tillväxt. Med hjälp av den här motdiskursen kunde dessa samtalsdeltagare anlägga ett systemkritiskt perspektiv och problematisera en nivå i samhället som förblev oproblematiserad i många fokusgruppsamtal.

Det som gör de här resonemangen till en motdiskurs mot diskursen om individuellt miljöansvar är att den här verklighetsbeskrivningen möjliggjorde för samtalsdeltagare att ifrågasätta fokuseringen på individer. Det riktade i sin tur kritik mot ett fundamentalt antagande inom diskursen: antagandet om att individer har möjlighet och skyldighet att göra något åt miljöproblemen genom att minska sin miljöpåverkan. Motdiskursen underlättade för dessa samtalsdeltagare att synliggöra system och aktörer som satte upp spelregler för individers valsituation. Samtidigt förflyttade de både möjligheterna och skyldigheterna att ta miljöansvar till dessa system och aktörer.

Det var framförallt i samtalen mellan männen i Fokusgrupp H med manliga bilister och Fokusgrupp J med fackligt och/eller politiskt aktiva män som den här motdiskursen användes. Därtill förekom den vid enstaka tillfällen i ytterligare fyra fokusgrupper. I Fokusgrupp H och J lade samtalsdeltagarna relativt stor vikt vid samhällets gemensamma ansvar att

hantera miljöproblem och styra individers handlande. Dessa män framställde politiker, samhällsplanerare och företagare som mer inflytelserika över samhällets utveckling och miljöpåverkan än individer. De tillskrev dessa aktörer möjligheten att underlätta för individer att leva mer miljövänligt. Till exempel menade männen att det saknades incitament för individer att resa eller konsumera miljövänligt. Det skulle politiker kunna ändra på. De framhöll också att de ekonomiska och tekniska systemen inte var konstruerade utifrån en utgångspunkt där miljökonsekvenserna prioriterades. Istället framställdes samhällsstrukturen och politikens styrning av samhället som en process där möjligheten för miljövänliga val hade försvårats snarare än underlättats. Fortfarande lades alltså viss uppmärksamhet på de livsomständigheter som villkorade individers miljörelaterade handlande, men nu synliggjordes de tekniska och ekonomiska system och politiska aktörer som kunde förändra livsomständigheterna och hantera frågan innan individerna involverades. Sett ur det perspektivet var det inte bara beklagligt att miljöansvaret inte gick att ta, det var någons fel att det stod så illa till. Allra tydligast artikulerades den här motdiskursen av Jonas:

Jonas Det känns som att hela... ansvaret ligger på medborgarna.

Emmy Mm.

Jonas När det egentligen är staten som har påtryckningsmedlen, och när man väl (tar) något statligt påtryckningsmedel så där (då sätter man dit) medborgarna istället.

[SMÅSKRATT]

Jonas Det riktas... mot folket...

(Någon) Ja, jaha.

Emmy Mm.

Jonas Istället för att hjälpa medborgarna så, nej ni får betala mer.

Det som i andra fokusgruppsamtal framställdes som svårhanterliga men individuella valsituationer blev inom ramen för den här motdiskursen ett uttryck för systematiska brister i styrningen och planeringen av samhället. Individerna ansågs hänvisa till konsekvenserna av att de ansvariga inte tog sitt ansvar. Ett annat exempel var när Jens i samma fokusgrupp hävdade att det var "oerhört larvigt" att fokusera på att byta glödlampor

eller köra mindre bil när andra länder ”spyr ut så mycket skit överallt” och ”Vattenfall köper kolkraftverk”. Genom att jämföra individers enstaka handlingar med nationers och företags omfattande påverkan kunde Jens framställa individers miljöbelastning som högst marginell.

En av de fokusgrupper där samtalsdeltagare använde motdiskursen vid enstaka tillfällen var Fokusgrupp I med nyblivna storstadspappor. Så här sa Ingemar om den strategi som har använts inom EU för utfasningen av glödlampor (Energimyndigheten, 2011):

Ingemar Jag tycker att det här med glödlampor, även om jag har varit jävligt irriterad på det... så är det kanske så man måste göra... Nu finns det inga hundrawattslampor, det finns inga

Isak Nej.

Emmy Nej.

Ingemar matta sextiowattslampor, och så är det bara för det har vi bestämt.

Isak Mm.

Emmy En form av tvång.

Isak Ja.

Ingemar För jag tror att det blir problematiskt om vi nu ska försöka dela upp en resurs som samägs av sex miljarder människor.

[SMÅSKRATT]

Ingemar Det... är lite knepigt att... fördela det här på något smart sätt.

Ivan Mm.

Ingemar Och då måste man ta till lite större grepp då.

Isak Mm.

Ingemar Och det kanske inte funkar för sex miljarder människor men om man kan bestämma för, trehundra miljoner åt gången...

Isak Mm.

Ingemar Tala om att nu blir det inga glödlampor och nu blir det inte...

Isak I den rika världen så gör vi så här.

När Ingemar använde sig av motdiskursen ovan så riktade han inte lika stark kritik mot den rådande ordningen som Jonas och Jens gjorde. Men Ingemar positionerade sig ändå skeptiskt i relation till utgångspunkten att en stor samhällsomställning – eller egentligen världsomställning – skulle gå att genomföra utan att använda strukturella hjälpmedel. På så sätt positionerade han sig också tvivlande till antagandet om individers möjligheter att minska miljöproblemen genom att förändra sin livsstil. När den här motdiskursen blev som tydligast ifrågasattes den utgångspunkten så grundligt att individerna framställdes som maktlösa jämfört med politiker, samhällsplanerare och företagsledare. Motdiskursen var oförenlig med diskursen om individuellt miljöansvar. Individer tillskrevs ingen möjlighet att minska samhällets miljöbelastning.

Jag ska ge några fler exempel på resonemang där motdiskursens närvaro blev tydlig i samtalen. Männen i Fokusgrupp H med manliga bilister talade om olika samhällssystem som hade kunnat underlätta för individer att leva miljöanpassat men som inte gjorde det i dagsläget. De positionerade sig som missnöjda med hur transportsystemet var ordnat. De motiveerade sina uttalanden med hjälp av olika företeelser som de framställde som ologiska utifrån ett miljöperspektiv. Ett exempel var att bröd som man köpte i hemstaden i realiteten hade bakats i en annan stad, ganska många mil bort, och sen körts till försäljningsstället. De talade om hur misslyckad sådan organisering var. I relation till sådana system som inte prioriterade miljökonsekvenserna använde männen uttryck som ”det är helt sjukt”, ”vansinnigt” och ”det är helt bedrövligt”. De positionerade sig därigenom som samhällskritiska och som bekymrade över sakernas tillstånd.

Ett annat exempel på hur de menade att systemen som skapade förutsättningarna för individers valsituation var konstruerade utifrån fel utgångspunkt framträdde vid det här tillfället:

Hemming Men när man hör då, som igår hörde jag att salladen från Thailand det var, salmonella i.

Emmy Ja just det.

Holger Mm.

Hemming Då undrar man då (varför) ska man köra, flyga sallad från Thailand till Sverige för...

Henrik Ja ja.

Hemming Det måste ju vara... ett bättre sätt... för det är ju utsläpp
 med menar jag.

På det här sättet positionerade sig Hemming och andra män i Fokusgrupp H som iakttagare av ett samhällssystem som hade konstruerats utifrån andra målsättningar än att minska samhällets miljöbelastning. Det samhällssystem som de kritiserade var kapitalistiskt i den bemärkelsen att tillväxt i ekonomin prioriterades framför miljöfrågorna. När de ställde miljöfrågorna i centrum för sina betraktelser så framstod kapitalismen som bristfällig och som en väg till en ödesdiger framtid.

I anslutning till de här resonemangen argumenterade männen för att individer var olämpliga som ansvarstagare. De framställde individer som maktlösa jämfört med samhällssystemen. Därtill beskrevs individer som olämpliga ansvarstagare för miljön eftersom miljöfrågan var svår att ha full insyn i. Männen talade om situationer när det var svårt för individer att avgöra vad som var det mest miljövänliga konsumtionsvalet. Hur var det till exempel med bränslet till bilen och tomaterna i affären, vilken sort skulle man välja? Att individer skulle kunna överblicka den process som föregick produktens ankomst till affären framställdes som omöjligt. Inte heller sopsortering gjordes lika entydigt enkel och positiv som i många andra fokusgruppsamtal. Även här restes frågetecken. Kunde privatpersoner vara säkra på att sorteringen verkligen gynnade klimatet och att ingen brände allting i slutändan i alla fall?

I samtalet mellan männen i Fokusgrupp I med nyblivna storstads-pappor pekade Isak på ett annat problem med individers roll som den föreföll inom ramen för diskursen om individuellt miljöansvar. Problemet var svårigheten för individer att uppfatta sin enskilda miljövänliga insats som betydelsefull. Det verkade lättare att se den som försumbar. Följande ordväxling ägde rum nästan direkt efter det tillfälle som citerades ovan och berörde utfasningen av glödlampor.

Isak Och då kommer man runt det problemet att man känner
 sig själv så... väldigt onödigt att jag gör det här lilla för att
 det har ingen betydelse, men om då

- Emmy Mm.
Isak staten säger att nu måste du faktiskt göra det för annars så får du, straff... Du kan inte göra någonting annat för det här är det enda, som finns.
Emmy Mm.
Isak Då kommer man ju runt hela problemet att man inte kan göra något.

Inom ramen för motdiskursen som betonade samhällets miljöansvar kunde Isak framhålla att det var svårt för individer att känna att de gjorde skillnad. Han kunde också argumentera för att åtgärder på en strukturell nivå kringgick det dilemmat. Problemet med bristande motivation försvann eftersom valmöjligheten försvann.

När männen i Fokusgrupp H med manliga bilister talade om de felkonstruerade samhällssystemen så riktade de samtidigt kritik mot aktörer som föreställdes ha inflytande över systemen. Vilka dessa ansvariga egentligen var specificerades inte alltid. Talet om de ansvariga verkade dock handla om politiker, samhällsplanerare, företag och företagsledare. Dessa föreställdes ha inflytande över till exempel samhällsplanering och företagsetablering som i sin tur påverkade människors konsumtion och resmönster i staden. Vid tillfället nedan gjordes antingen politiker, samhällsplanerare eller båda grupperna ansvariga för miljöproblemen.

- Henrik Det är ju ett vansinne egentligen... Bussarna ska gå på miljö-
Holger Ja.
Henrik Och sen bygger de massa parkeringshus inne i staden.
Holger Mm.
Henrik Så folk ska åka in...
Holger Mm.
Henrik med sina bilar, ut och in och
Holger Mm mm.
Henrik och så där, det är ju jädrigt *lustigt alltihop.* [SMÅSKRATTAR]

Henriks resonemang är illustrativt för hur några samtalsdeltagare talade om politiker och samhällsplanerare som mer rimliga ansvarstagare än individer. Detta trots att det var individer som körde de bilar som Henrik talade om. Politiker anklagades för att inte agera tillräckligt kraftfullt eller på rätt sätt i relation till miljöfrågorna. Några exempel på det var att de sades skjuta på planerade tågprojekt, att de flög mellan Bryssel och Strasbourg medan massor av lastbilar fraktade deras kontorsmaterial och att de inte gav intryck av att i praktiken ta miljöproblemen på allvar. Med utgångspunkt i sådana exempel positionerades politiker som oansvariga beträffande miljöfrågorna. De omtalades som en homogen kategori och tilldelades en problematisk subjektsposition.

I Fokusgrupp H ingick dock en man som själv var fritidspolitiker. Hans beskrivning av politikers handlingsutrymme och makt skiljde sig från de övrigas. Han talade inte om politiker på samma distanserade och uppgivna sätt som flera av de andra männen. Vid flera tillfällen gav han istället uttryck för att samhällets organisation skapade politisk maktlöshet. Politiker gjordes maktlösa i relation till näringslivet eller i relation till den redan existerande lagstiftningen. Vid dessa tillfällen förhandlade han motdiskursens relevans genom att ifrågasätta de andra männens positionering av politiker.

Beskrivningar av politiker som inte tog tillräckligt stort ansvar förekom inte bara i Fokusgrupp H och J. I samtalet mellan de kvinnliga turismstudenterna i Fokusgrupp B pekade Britta ut politikerna som en grupp som behövde ta mer ansvar för miljön.

Emmy Hur ser ni på ansvar... i det här. Om ni skulle, ja vem, finns det någon som ni tycker bör ta, mer ansvar? Vad skulle ni önska?

Britta Jag skulle ju önska att, alltså politiker på nationell och internationell nivå börjar inse att, det går inte bara att gå efter ekonomi om man nog vill rädda miljön. Alltså för vi vet om att det är... det är inte så bra. Och då tycker jag att man bör inse det.

Emmy Mm.

Britta Och kanske samarbeta mer... jag vet inte, men sluta tänka just på ekonomin för att, ekonomin finns inte om det inte finns en bra jord att leva på.

Det som var skillnaden mellan användningen av motdiskursen i Fokusgrupp H och J respektive Fokusgrupp B var dock att när Britta hade pekat ut politiker som ansvariga och kritiserat dem för att inte leva upp till det ansvaret så förhandlades den utgångspunkten i högre utsträckning av de andra kvinnorna. Barbara menade att resebolagen borde göra mer men lade sedan till att de nog väntade in privatpersoners efterfrågan, varpå handlingsutrymmet hamnade på individer istället för på politiker. Birgitta framhöll ändå att resebolagen kunde fylla en funktion. Därefter motsatte sig Beata den kritik som Britta nyss hade riktat mot politikerna:

Beata Problemet för politiker är ju att de har ju så otroligt många målgruppers intressen att ta i beaktande. Plus att de ska ha ett fungerande samhälle.

Britta Mm.

Beata Infrastrukturen är ju det viktigaste vi har, utan den så kommer hela samman-, samhället kollapsa.

Britta Mm.

Beata Så därför så kan man inte bara bortse från de ekonomiska värdena tycker jag.

Vid det här tillfället blev alltså kritiken mot politiker problematiserad samtidigt som andra ansvarstagare också nämndes. Motdiskursen utsattes för en mer utmanande förhandling än vad som i regel var fallet i Fokusgrupp H och J. Motdiskursen användes heller inte lika genomgående i samtalet mellan kvinnorna i Fokusgrupp B. Istället förhandlades den genom att de framställde samhällets, politikers och näringslivets ansvar som komplicerat och mångtydigt.

Ett annat exempel på hur motdiskursen förhandlades i samtalet mellan kvinnorna i Fokusgrupp B var när Beatrice talade om sin syn på vilka strategier som kunde ha effekt på miljöproblemen:

Beatrice Men jag kan också känna så att jag menar, jag tror inte att klimatet kommer lösas utan politiska beslut och så.

Någon Nej.

Beatrice Men för min egen del, så vill jag på något sätt... det har kanske mer med mitt eget samvete och min egen så här, [MED TVEKAN:] heder, jag vet inte, att när jag vet så mycket om vad som händer så måste jag också agera för det.

Med utgångspunkt i motdiskursens kritik av det individuella miljöansvaret kunde Beatrice beskriva individuellt ansvarstagande för miljön som otillräckligt. Samtidigt använde hon inte motdiskursen för att framställa individuellt handlande som helt oviktigt. Motstridigheten i den positioneringen fick henne att framstå som både samvetsgrann och maktlös. Hon sa sig vara beredd att minska sin individuella miljöpåverkan men tvivlade på att det var verkningsfullt.

Ambivalenta positioneringar förekom även i Fokusgrupp J med fackligt och/eller politiskt aktiva män. I det samtalet var det nämligen inte alltid uppenbart hur miljöproblemen värderades i relation till andra samhällsproblem. Ett exempel var att Jonas vid några tillfällen positionerade sig som skeptisk till klimatförändringarnas existens. Han sa sig tvivla på uppgifterna om ett förändrat klimat med hänvisning till klimatets tidigare växlingar under historiens gång. Han talade också på ett kritiskt sätt om det fokus som lades på klimatförändringarna.

Jonas Jag får lite den... uppfattningen att, om man ska forska på kaniner på Irland ungefär så ska man forska på kaniners påverkan på koldioxidutsläppen i Europa.

Genom att till exempel framställa forskningsfinansiärers stöd för forskning om klimatförändringarna som en tvivelaktig trend ifrågasatte Jonas klimatförändringarnas existens och allvar. Eftersom klimatförändringarna gjorts till en central anledning att över huvud taget få individer att förändra sin livsstil (Paterson & Stripple, 2010) betraktar jag den typen av ifrågasättande som ytterligare en motdiskurs till den individualiserade miljödiskursen. När Jonas använde sig av motdiskursen som betonade

samhällets miljöansvar så vävde han därmed även in andra motdiskurser. I det här fallet vävde han in en *klimatskeptisk motdiskurs*.⁶³ Det visar hur värderingen av miljöproblemen kunde variera i samtalet mellan männen i Fokusgrupp J.

Både i Fokusgrupp J med fackligt och/eller politiskt aktiva män och i Fokusgrupp H med manliga bilister använde männen motdiskursen som betonade samhällets miljöansvar på ett sätt som gav uttryck för en pessimistisk syn på samhällsutvecklingen. De pekade ut vad de framställde som rimliga ansvarstagare och kritiserade dem för att inte ta sitt ansvar. Samtidigt förstod de samhällssystemen som ordnade på ett sätt som försvårade för individer att agera miljövänligt. Den motdiskurs som männen använde tillät dem därför att rikta starka tvivel mot det lämpliga i att över huvud taget lägga miljöansvar på individer.

Det här innebar att individer inte tilldelades något ekologiskt handlingsutrymme alls. De tillskrevs ingen möjlighet att gå emot det rådande systemet. Männen gav därför uttryck för en i vissa fall deterministisk syn på individer och individers beteende. Allmänheten beskrevs som fångar i samhällssystemet. Männen tilldelade sig själva och andra individer maktlösa subjekspositioner. Bilden av den fria och självstyrande individen kunde inte bli mer avlägsen (jfr Beck & Beck-Gernsheim, 2002). Möjligheten till förändring tillskrevs däremot andra aktörer. Men tilltron till att de faktiskt skulle göra annorlunda än hittills framstod som högst måttlig.

Liknande studier har visat att kritiken av inflytelserika institutioner och personer tenderar att sammanfalla med att individer beskriver sig som maktlösa och uppgivna inför samhällsutvecklingen (Bickerstaff & Walker, 2002; Ryghaug m.fl., 2011). Det mönstret fanns också här. Bickerstaff och Walker tolkade, precis som jag, sådana resonemang som en form av motstånd mot det individualiserade miljöansvaret. I deras studie uttrycktes motståndet när individer menade att regeringen med orätt hade lagt ansvaret för luftkvalitetsproblem på individerna. De ifrågasatte på så sätt själva behovet av individuella förhållningssätt inför frågan (Bickerstaff & Walker, 2002).

Bickerstaff med flera (2008) undersökte i en senare fokusgruppstudie i

63. Jag ger inte den här motdiskursen så mycket analytiskt utrymme, mot bakgrund av att den var mycket mer marginell än de andra motdiskurserna.

England hur individer förhandlar ansvarsfördelningen för olika miljörelaterade och tekniska risker. Resultatet fick forskarna att ifrågasätta det ändamålsenliga med diskurser som tillskriver individer ansvar för kollektiva miljöproblem. Författarna menar att sådana diskurser med låg sannolikhet är framgångsrika eftersom de lika gärna kan få en motsatt effekt. De kan leda till en stärkt känsla av maktlöshet hos befolkningen och misstro gentemot de styrande institutionerna i samhället (Bickerstaff m.fl., 2008; se även Ryghaug m.fl., 2011). Resultatet påminner om vad som utspelade sig i de två fokusgrupper där samtalsdeltagare återkommande använde motdiskursen som betonade samhällets miljöansvar. De beskrivningar av samhället, dess olika aktörer och framtidsutsikterna som männen i Fokusgrupp H och J gav uttryck för var mycket pessimistiska. Jag menar, i linje med Bickerstaff med flera (2008), att pessimismen hänger samman med diskursen om individuellt miljöansvar. Individer som uttrycker uppgivenhet inför miljöproblemens allvar och samhällets passivitet är en av dess möjliga följdverkningar.

DE PRIVILEGIERADES FÖRTUR

En snarlik motdiskurs som användes i fokusgruppsamtalen var *motdiskursen om människors olika ekonomiska förutsättningar att ta miljöansvar*. När samtalsdeltagare positionerade sig inom ramen för den motdiskursen kunde de ifrågasätta beskrivningen av individer som en homogen grupp med lika stora möjligheter att ta ansvar för miljön. De kunde framhålla att det inte var rimligt för personer med begränsat ekonomiskt utrymme att prioritera miljöfrågan när de gjorde sina res- eller konsumtionsval. I samband med att några av samtalsdeltagarna använde denna motdiskurs positionerade de sig som språkrör för dem med begränsat ekonomiskt handlingsutrymme.

Den här motdiskursen innebar att samtalsdeltagare kunde utmana flera antaganden som kan göras inom ramen för diskursen om individuellt miljöansvar. De kunde ifrågasätta att individer är fria att agera på ett sätt som inte belastar miljön. De kunde också ifrågasätta diskursens inriktning mot ett generellt individuellt ansvar, där individer beskrevs som en homogen grupp.

Även den här motdiskursen användes av männen i Fokusgrupp J med fackligt och/eller politiskt aktiva män. Dessa män betonade att förhoppningen om att individer ska göra miljövänliga konsumtionsval förbiser människors olika konsumtionsmöjligheter. Jonas poängterade exempelvis att alla inte kan köpa en ny och mer miljövänlig bil än den gamla. Samtidigt beskrev han miljövänlig konsumtion som en möjlighet reserverad för ekonomiskt privilegierade individer.

Uttalandet innebar också att Jonas riktade uppmärksamheten mot att innehavet av en äldre bil inte behöver innebära att föraren saknar viljan att köra miljövänligt. Det kunde istället handla om avsaknaden av ekonomiskt handlingsutrymme. Inom ramen för den här motdiskursen kunde samtalsdeltagare därför ifrågasätta föreställningar om individer som fria att förändra sin livsstil, bara de ville. De utmanade då också tendensen att på ett generellt sätt positionera till exempel bilister som problematiska med hänvisning till bilens miljöpåverkan.

Den här motdiskursen möjliggjorde också för vissa samtalsdeltagare att ifrågasätta föreställningar om miljövänlig konsumtion. Ett exempel var när männen i Fokusgrupp J diskuterade höjd bensinskatt.

Jonas Höjer man bensinspriset så det enda man gör egentligen, det är att de som inte har råd att inte köra så mycket bil de kör mindre, men de som har råd kör ju.

[...]

Johan Ja nej det tror inte jag på heller att göra allt dyrare.

Jonas Nej.

Jens Nej, då blir det överklassen som kan hålla på med det.

Johan Ja.

Emmy Mm.

Jens Det bekommer inte dem ett dugg, de har ju sina bonusar och, fallskärmar och allting.

Johan Är någon av er insatta i det här med utsläppsrätter och

Jens Nej.

Johan det här man kan köpa sig gott samvete för att åka till Thailand.

Jens Det verkar bara, ja
Johan Jag tycker det låter så jävla sjukt så det

Männen ställde sig kritiska till att miljöbelastande varor kunde göras dyrare, som exempelvis vid höjningar av bensinskatten. Istället för att förknippa höjningen med minskad miljöbelastning beskrev männen den som ett sätt att öka klasskillnaderna i samhället. De menade att bensinskatten i praktiken innebar att de privilegierades rörlighet prioriterades medan andra mer ekonomiskt känsliga gruppers rörlighet begränsades. Möjligheten att klimatkompensera gjordes också till ett uttryck för de privilegierades förtur inom ramen för den individualiserade miljödiskursen. Männen distanserade sig ifrån vikten att av lätta Thailandsresenärernas dåliga samvete genom att ge dem möjlighet att betala lite extra.

Exemplet visar hur männen inom ramen för den här motdiskursen på olika sätt påpekade att miljöfrågan riskerade att leda till att människor med olika tillgångar i än högre grad tilldelades olika handlingsmöjligheter. Den ekonomiska styrningen som syftade till att öka individers ansvarstagande för miljön omtalades med skepsis. Den riskerade att förvärpa situationen. Vad männen istället önskade sig av de politiker som trots allt gjordes till centrala aktörer var mer oklart. Johan sa exempelvis:

Johan Nej det måste komma en folklig lösning, på det där.
Jonas Mm.
Johan Så att alla har råd att konvertera eller gå över till...

Kanske ska ordväxlingen tolkas som att den folkliga lösning som efterfrågades skulle vara både ekonomiskt tillgänglig och fördelaktig. Centralt var i vilket fall att den politiska styrningen mot miljövänligare livsstilar hos individer skulle ske på ett sätt som inte förstärkte skillnader mellan de ekonomiskt privilegierade och de ekonomiskt utsatta. Alla skulle kunna delta på samma villkor och med samma grad av tvång.

Motdiskursen som betonade människors olika ekonomiska förutsättningar att ta miljöansvar användes också, om än något mer sporadiskt, av kvinnorna i Fokusgrupp A med kvinnliga truckförare. Kvinnorna positionerade sig inte lika kritiskt som männen i Fokusgrupp J till det in-

dividualiserade miljöansvaret i allmänhet. Däremot lade de stor vikt vid individers olika ekonomiska förutsättningar och synliggjorde hur ekonomiska skillnader mellan människor formade deras ekologiska handlingsutrymme. Vid följande tillfälle talade kvinnorna om hur prissättningen påverkade människors agerande.

- Emmy Tycker ni att det borde vara ännu billigare att köra bil alltså?
Alicia Ja det är klart.
Emmy Att man borde sänka skatten?
Agneta Nej men man borde i alla fall sänka det som är bättre för miljön.
Emmy Okej, man skulle subventionera ännu mer?
Agneta Ja det tycker jag.
Annie Att alla skulle gå över till det bättre.
Agneta Det som är bättre för miljön.
Emmy Och att det blev billigt.
Alicia Men det hade nog folk gjort om det hade varit billigare.
Annie Ja.
Agneta Ja, pengarna avgör mycket.
Alicia Ja men pengarna... vi som är ensamma, jag har ju hus och allting, jag kan inte hålla på och tanka dyr bensin och jag kör ju ändå sju mil om dagen.

Kvinnorna beskrev ekonomiska motiv som viktigare för individer än miljörelaterade motiv och ifrågasatte samtidigt varför dessa två skulle stå i konflikt med varandra. Medan männen i Fokusgrupp J talade om en "folklig lösning", talade kvinnorna i Fokusgrupp A om det miljövänliga agerandet som en slags rättighet. Miljövänliga alternativ borde vara tillgängliga och möjliga för alla att välja. De vände sig då även emot en ansvarsfördelning som försökte kompensera ekonomiska skillnader och fördelade miljöansvar olika beroende på individers olika möjligheter.

- Emmy Om man har mer pengar har man mer ansvar då? Om man har råd, du säger att det är dyrt att köpa miljövänligt, har man råd med det tycker ni att man, då har man ett ansvar

- att göra det eller tycker ni att, det mer är politiker som ska?
- Agneta Det ska ju vara tillgängligt för alla egentligen.
- Emmy Ja.
- Agneta Man ska kunna vara miljövänlig fast man inte har pengar, tycker ju jag.
- Emmy Att det är viktigt?
- Astrid Ja ja.
- Agneta Ja det tycker jag faktiskt att man ska känna att man kan göra sitt bidrag.
- Emmy Ja.
- Agneta Det ska inte vara att bara vissa ska kunna göra bra, eller rätt för sig. Det är ungefär som med skatt.
- Astrid Ja.
- Agneta Vi ska betala skatt alla.
- Astrid Mm.
- Agneta Det tycker jag är lika viktigt, för min del i alla fall men
- Astrid Ja, jo men det håller jag med om, absolut.

Agneta reagerade kritiskt mot en ansvarsfördelning där vissa skulle befrias från ansvar på grund av sina begränsade möjligheter att bidra. Jag tolkar hennes positionering som ett sätt att understryka att de utan ekonomiskt handlingsutrymme inte skulle behöva känna sig, eller utpekas som, miljöbelastande personer. Att vissa individer tvingades negligera miljön gjordes till ett problem. Det ställningstagandet talade emot den individualiserade miljödiskursens optimistiska syn på individer som gör miljövänliga konsumtionsval på en marknad (Hobson, 2002:99ff; Anshelm, 2012:30ff) – åtminstone så länge dessa val var dyrare än de miljöbelastande konsumtionsvalen.

Inom ramen för denna motdiskurs talade alltså samtalsdeltagare om individuellt miljöansvar som ett område där människor riskerade att särskiljas med utgångspunkt i sina olika ekonomiska resurser. De med minst resurser föreställdes hamna i kläm på två sätt. För det första tillskrevs de begränsade möjligheter att förändra sin livsstil i miljövänlig riktning. De kunde inte, som de privilegierade, vara trygga och flexibla i relation till förändrade kostnader. De kunde inte göra konsumtionsval utifrån

andra parametrar än den ekonomiska, såsom diskursen om individuellt miljöansvar förutsatte att människor skulle göra. För det andra kunde de icke-privilegierade individerna åsidosättas genom politiska strategier som höjde skatten på miljöpåfrestande beteenden. Det skulle kunna innebära att dessa beteenden reserverades för vissa redan privilegierade grupper. Kärnan i motdiskursen om människors olika ekonomiska förutsättningar att ta miljöansvar var att den individualiserade miljödiskursen pekades ut som en diskurs som utgick från och premierade de redan privilegierade (jfr Bradley, 2009).

Det visade sig att *motdiskursen om samhällets miljöansvar* och *motdiskursen om människors olika ekonomiska förutsättningar att ta miljöansvar* var fullt möjliga att kombinera. Kvinnorna i Fokusgrupp A använde sig av båda dessa motdiskurser när de resonerade om individers ekologiska handlingsutrymme och plånbokens betydelse.

Agneta Men jag tror även de som har pengar tänker också på att man, kommer man undan billigare så tar man ju det billigare alternativet.

Alicia Mm.

Emmy Ja.

Agneta Och... är man då dessutom miljömedveten, för det är ju ännu bättre om den hade varit billigare för då kanske alla

Emmy Ja.

Agneta hade... tänkt på det.

Emmy Mm.

Annie Mm.

Agneta Så jag tycker faktiskt de skulle haft lite, lite tänk.

Annie Ja just det, de säger så här att man ska köpa sådant som är gjort i närheten.

[...]

Annie Men då blir det så här att för att få bort allt det andra då borde ju de på något sätt få ett bidrag för att de ska kunna sänka sina priser.

Flera Ja.

Annie Så köper vi det och så försvinner det dåliga. [SMÅSKRATTAR]

- Alicia Ja.
- Agneta Ja men det är så man tänker att någon högre ska vara ansvarig inte bara vi konsumenter.
- Emmy Nej just det.
- Agneta Utan de som bestämmer reglerna för... Livsmedelsverket eller någonting... skulle ha mer att säga till om.
- Emmy Mm.
- Agneta När det gäller det, tillverkningen då.

Vid det här tillfället formade kvinnorna sitt resonemang med hjälp av båda de motdiskurser som jag hittills visat på. De framhöll att de olyckliga skillnaderna i förutsättningarna att ta miljöansvar skulle kunna hanteras på en annan samhällsnivå. Konflikten mellan det miljövänliga och den egna plånboken skulle till exempel kunna undvikas av politiker och institutioner med inflytande över prissättning eller över vilka varor som var tillgängliga i affärerna.

Ett resonemang som ingick i den här motdiskursen förekom i ungefär hälften av fokusgruppsamtalen och var alltså mer utbrett än motdiskursen i sig. Det var det resonemang där samtalsdeltagare gjorde motstånd mot att behöva ställas inför en konflikt mellan den egna ekonomin och sin miljöpåverkan. Konflikten beskrevs som fruktlös och negativ. Individer beskrevs samtidigt som i hög grad styrda av ekonomiska prioriteringar. Den föreställningen gällde oavsett om de tillskrev sig själva och andra ekonomiskt handlingsutrymme eller ej. Den individualiserade miljödiskursens implicita antagande om att individer skulle både kunna och vilja prioritera miljön framför ekonomin framställdes därmed som verklighetsfrämmande.

Det faktum att de människor som lever mest miljövänligt ofta är människor med begränsade ekonomiska resurser (jfr Bradley, 2009) hantearades inte av den här motdiskursen. Snarare förblev sådana skäl att leva miljövänligt osynliga. Den tystnaden överensstämmer med Bradleys beskrivning av den diskurs som dominerade den svenska delen av hennes studie. Inom ramen för den dominerande miljödiskursen förknippades inte miljömedvetenhet med minskat resande eller minskad konsumtion. Snarare förknippades det med närhet till naturen och källsortering. Brad-

ley menar att diskursen ”ägdes” av välutbildade svenskar och var anpassad till att beskriva deras livsstil som miljövänlig (Bradley, 2009:227ff).

Trots att den här motdiskursen betonade människors olika ekonomiska förutsättningar att ta miljöansvar och värnade om dem med begränsat ekonomiskt handlingsutrymme, fanns en liknande tendens här som den Bradley påvisar. Synen på ett miljövänligt beteende tenderade att utgå från privilegierade grupper livsstilar. Det märktes genom att miljövänlig konsumtion fick stort utrymme medan minskad konsumtion och resursnålhet i allmänhet inte omtalades som en miljövänlig livsstil eller gjordes föredömligt.

Ett exempel var när Jonas i Fokusgrupp J med fackligt och/eller politiskt aktiva män talade om sin vana att köpa begagnade bilar istället för miljöbilar. Han framställde den vanan som ett uttryck för att alla inte hade råd att ta miljöansvar. Men miljövinsten med att undvika nyproduktion förblev okommenterad. Möjligheten att hushålla med resurser eller anpassa sitt liv på ett sätt som ledde till både lägre miljöpåverkan och lägre utgifter tilldelades alltså inget värde i sig och förknippades inte med miljöansvar (jfr Bradley, 2009).

OLÖSTA PROBLEM

De två motdiskurserna som jag beskrev ovan var relativt samstämmiga. Med hjälp av den ena framhöll vissa samtalsdeltagare att individer var maktlösa och att andra aktörer inte tog det miljöansvar som de borde ta. Med hjälp av den andra påpekade de att diskursens generella beskrivningar av individer inte stämde överens med verklighetens ojämlika villkor. Ingen av motdiskurserna utmanade dock den individualiserade miljödiskursens beskrivningar av miljövänlig konsumtion som något föredömligt (Boström, 2001:176ff; Hobson, 2002; Anshelm, 2012:30ff).

Det gjorde däremot en annan motdiskurs. En *konsumtionskritisk motdiskurs* användes i två fokusgrupper med manliga samtalsdeltagare. Framförallt kom den till uttryck i Fokusgrupp K med cykelintresserade män. Men den användes också delvis av männen i Fokusgrupp G med manliga medlemmar i bilpool. Därtill förekom den mer sporadiskt i tre andra fokusgrupper. Gemensamt för de åtta männen i Fokusgrupp K och Fokusgrupp

G var att de inte ägde någon bil. Männen i Fokusgrupp K förflyttade sig framförallt med cykel. Två av dessa män saknade körkort. Männen i Fokusgrupp G hade ingen egen bil men hade tillgång till bil genom bilpoolar.

I båda dessa fokusgrupper kom erfarenheter av och perspektiv på att leva utan egen bil att få stort utrymme. Männen talade positivt om den effekt som frånvaron av bil hade på deras livsstil. Vid en första anblick verkade de därför positionera sig som berömvärda exempel på hur individer kunde leva upp till idealet om en miljövänlig livsstil.

Men så småningom framkom andra omständigheter som gör att jag tolkar deras positioneringar som hemmahörande inom en motdiskurs till den individualiserade miljödiskursen. En avgörande omständighet var att männen hävdade att deras engagemang för ett bilfritt vardagsliv *inte* hade sin grund i bilens miljöbelastning. Men det blev också tydligt att de efterfrågade en samhällsförändring som inte rymdes inom ramen för den individualiserade miljödiskursen.

Med utgångspunkt i den konsumtionskritiska motdiskursen kunde männen ta avstånd från ett konsumtionsinriktat livsprojekt (Bauman, 2008); de framhöll fördelarna med sin "alternativa" livsstil och nackdelarna med biläggande och bilism. Sammantaget innebar det att de positiva beskrivningarna av miljövänlig konsumtion inom den individualiserade miljödiskursen utmanades.

Jag ska nu gå in på de olika resonemang som den här motdiskursen möjliggjorde och förklara närmare hur några av samtalsdeltagarna använde den för att ifrågasätta den individualiserade miljödiskursen. Jag gör det genom att först visa hur männen talade om biläggande som något irrationellt. Jag argumenterar då för att den kritiken kan betraktas som konsumtionskritik. Därefter går jag vidare till att beskriva männens kritik mot bilismen som samhällssystem och visa hur de samtidigt indirekt utmanade den individualiserade miljödiskursen. Till sist belyser jag hur motdiskursen användes för att ifrågasätta det miljöbegrepp som den individualiserade miljödiskursen rymmer och föreslå ett annat.

Bilägande som bedräglig konsumtion

Att bilägande var ett uttryck för oförnuftig konsumtion, som dessutom bidrog negativt till individers hela livsstil, konstaterades på flera olika sätt i samtalet mellan männen i Fokusgrupp G med manliga medlemmar i bilpool. Männen lade stor vikt vid att poängtera det ekonomiskt irrationella i att äga, istället för att hyra, en bil. Samtidigt ifrågasatte de föreställningar om livet med bil som enkelt och bekvämt.

Gunnar resonerade exempelvis så här om sitt val av bilpool: "Det är nog en bekvämlighetssak alltså. Det är jobbigt att sköta en bil." Även Gösta använde ordet bekvämlighet på ett liknande sätt: "Det är ju mer av bara bekvämlighet... att slippa ha en bil att släpa på".

Med hjälp av den konsumtionskritiska motdiskursen kunde männen beskriva privatpersoners bilägande som irrationellt och opraktiskt. Bilägande framställdes som besvärligt medan bilpoolmedlemskapet omtalades som enkelt och fördelaktigt. Därtill fanns det ytterligare en aspekt som begripliggjorde varför ägandet av bil inte var fördelaktigt. Det var hälsoaspekten. Den kom exempelvis till uttryck när Göte i Fokusgrupp G med manliga medlemmar i bilpool sa så här:

Göte Jag är ju också, lat av naturen och jag tror inte att jag är ensam, så att, ja, under de perioderna när jag har haft, egen bil så har jag ju också märkt det att jag, min tröskel där alltså även om jag har haft ambitionen att nej, ska inte... jag ska cykla lika mycket som... när jag inte har... egen bil [HARKLING] ... Nämen... och det blåser lite, lite kallt och ruggigt idag va.

[GLENN SMÅSKRATTAR]

Göte framhöll att bilägande gjorde människor lite för bekväma: de körde bil även när de inte var tvungna. Den obegränsade tillgången till bilen framställdes som förrädisk. Cyklingen däremot beskrevs som ett sätt att leva mer autentiskt och naturnära än vad bilen baddade för.

I Fokusgrupp K med cykelintresserade män förekom liknande resonemang. Föreställningen om en aktiv, välmående och hälsosam cyklist

kontrasterades mot en passiviserad, trött och irriterad bilist.⁶⁴ Kenneth menade till exempel att cykeln möjliggjorde en bättre start på arbetsdagen än bilen:

Kenneth När man väl har kommit fram så är man ändå direkt redo att börja göra, man har massa tankar igång i huvudet och så där, medan man ser, de som kommer in med bilen som sätter sig som vrak... och måste dricka fyra koppar kaffe innan de ens kan... kan göra någonting

[SKRATT]

Kenneth vettigt jag vet inte.

Kenneths resonemang är ett exempel på hur männen i både Fokusgrupp K och Fokusgrupp G beskrev bilägande som negativt för livskvaliteten. Genom att på olika sätt ifrågasätta synen på bilen som ändamålsenlig och fördelaktig tillskrev sig männen en position som bilkritiska och bilfria. De talade om sitt avståndstagande från bilägande som ett rationellt och genomtänkt beslut. När de beskrev bilägande som irrationellt och valet att avstå från bil som mer förnuftigt så använde de samma typ av kritik mot bilkonsumtion som Bauman (2008) riktar mot hela konsumtionssamhället. Bauman skriver följande om "konsumismen", vilket han kallar den kultur som har blivit inflytelserik inom konsumtionssamhället:

Förutom att vara överskottets och slöseriets ekonomi är konsumismen därför en *bedrägeriets ekonomi*. Den satsar på konsumenternas *irrationalitet*, inte på deras initierade och nyktra beräkningar; på att väcka konsumistiska *känslor*, inte på att odla *förnuftet* (Bauman, 2008:57f).

I beskrivningarna av det liv som tillskrevs den bilburna befolkningen använde sig männen i Fokusgrupp K, och delvis männen i Fokusgrupp G,⁶⁵ av några centrala poänger inom kritiken mot konsumtionssamhäl-

64. Intressant nog talade männen i Fokusgrupp K på samma sätt om bussresenärer som om bilister. Även bussresenärer beskrevs som stressade och trötta efter en stadsresa.

65. Skillnaden mellan dessa fokusgruppsamtal var att männen i Fokusgrupp G inte

let (Bauman, 2008). Den kritiken handlar om att konsumtionssamhället gör något med människors längtan och begär. Eftersom själva varandet i världen med hjälp av konsumismen framförallt blir förstått som ett tillfälle för konsumtion, menar Bauman att människors begär riktas mot objekt att tillägna sig eller att äga. Men istället för att tillfredsställa begäret såsom utlovat, bygger samhällsekonomin på att konsumtionen resulterar i en icke-tillfredsställelse. Den icke-tillfredsställelsen motiverar i sin tur ny konsumtion (Bauman, 2008:37, 56). När dessa män talade om bilisterna positionerade de dem som både otillfredsställda och obenägna att inse varför de var otillfredsställda. Den konsumtionskritiska motdiskursen gjorde det möjligt för männen att framställa sin bilfria livsstil som mer rationell, hälsosam och autentisk än bilisternas.

När männen framhöll vikten av autenticitet, genom att tala om möjligheten till ökad livskvalitet och närvaro i livet, ser jag det som en del av deras ifrågasättande av det konsumtionsinriktade livsprojektets falskhet. Med hjälp av motdiskursen kunde de lyfta fram autenticitet som viktigare än snabba förflyttningar. De kunde ifrågasätta värdet av den livsstil där bilen ingick och framstod som nödvändig. De kunde begripliggöra bilberoende livsstilar som ett sätt för människor att fastna i en livsstil som inte möjliggjorde lycka. Den konsumtionskritiska motdiskursen hjälpte således männen att framställa sin livsstil som mer autentisk och mindre falsk än den bilburna livsstilen.

Samtidigt ifrågasatte männen ett centralt antagande inom diskursen om individuellt miljöansvar, nämligen att miljövänlig konsumtion var något eftersträvänsvärt (jfr Boström, 2001; Hobson, 2002). Diskursen förkastade inte konsumtionssamhällets grunder och erbjöd inte någon förbättring av livskvaliteten. Det individuella miljöansvaret förmedlade ingen lösning på de problem som motdiskursen identifierade.

på samma sätt positionerade sig konsumtionskritiskt i någon bred samhällskritisk bemärkelse. De gjorde tydligt motstånd mot positiva antaganden om bilägande, och vid något enstaka tillfälle förekom även kritik mot andra uttryck för konsumtionssamhället än bilägandets utbredning. Men de talade inte såsom männen i Fokusgrupp K om kapitalismen som ett problem.

Bilismens konsekvenser

Det fanns även tillfällen när kritiken mot bilismen kom att handla om mer än bilisters ekonomiska irrationalitet, bekvämlighet och ohälsa. Då vävdes bilens position i trafiksystemet och stadsplaneringen in i resonemangen.

Kenneth En aspekt som jag kan ta upp och som jag brukar ta upp...
det är just bullret som en bil genererar.

Kjell Ja.

Emmy Mm.

Kenneth Att det faktiskt är någonting som stör omgivningen, jag tänker på det jag bor ganska nära en, bor precis vid en av [STADENS]... stora gator så att säga och, det är ju ett väldigt, jag undrar om de människorna som kör bil faktiskt förstår att, när jag förflyttar mig från, punkt a till punkt b som tar fem minuter... så stör jag flera hundra människor.

[...]

Kjell Och om vi pratar om den miljön också, det vill säga stads-
miljön... omgivningsmiljön så, retar jag mig mycket på just
den här... ska vi säga, märkliga maktordningen som har
uppstått... mellan bilister som inte bor här... som passerar
mitt ställe men som har nästan oändligt mycket mer rätt
till min plats, än... jag som bor här... Det

Kenneth Mm.

Kjell skulle vi inte acceptera på många andra ställen... i många
andra sammanhang.

[...]

Kjell Men som bilist, om jag går över, vi är två människor som
kommer och jag går över gatan och så kommer en bil åkan-
de... så här då har, hela samhälls- ... regelapparaten ligger
på att den här människan ska ha rätt att köra i den här
hastigheten, förbi här och släppa ut buller avgaser och...
om jag blir

Kenneth Mm.

Kjell påkörd så skulle det vara en olycka, beklagligt så att säga...

men det skulle förmodligen vara... till stora delar skuldfritt
för bilisten, trots

Kaj Mm.

Kjell att det här var någon uppenbart farlig aktivitet.

[NÅGON SKRATTAR]

Vid dessa tillfällen använde männen i Fokusgrupp K den konsumtionskritiska motdiskursen på ett sätt som riktade kritik emot de samhällsövergripande beslut som hade legitimerat och prioriterat bilen framför till exempel livsmiljön och tryggheten i staden. Männen ifrågasatte bilismen som system och framställde den som ett resultat av olyckliga prioriteringar. Dessa prioriteringar hade åsidosatt människors välbefinnande i stadsmiljön till förmån för bilarnas framkomlighet (Böhm m.fl., 2006).

Motståndet mot bilismen kan verka skilt från motståndet mot den individualiserade miljödiskursen. Jag menar dock att kritiken av bilismen, samt den konsumtionskritik som männen uttryckte, ifrågasatte grundläggande antaganden inom den individualiserade miljödiskursen. Med hjälp av motdiskursen pekade dessa samtalsdeltagare ut andra samhällsproblem som viktigare att hantera än dem som den individualiserade miljödiskursen beskrev. Utöver detta fanns även en annan grundläggande motsättning mellan den individualiserade miljödiskursen och den konsumtionskritiska motdiskursen, som kom till uttryck i talet om miljön. Den motsättningen ska jag beskriva nu.

Livsmiljö framför koldioxidbegränsning

Samtalsdeltagarna i Fokusgrupp K med cykelintresserade män förordade ett helt annat miljöbegrepp än det som framträder inom diskursen om individuellt miljöansvar. Som jag nämnde tidigare så positionerade sig dessa män, liksom samtalsdeltagarna i Fokusgrupp G med manliga medlemmar i bilpool, ambivalent när de talade om miljöproblemens inverkan på deras val att avstå från bil. Framförallt förklarade de sitt engagemang för att inte äga bil med hänvisning till andra sakfrågor och drivkrafter än miljöproblemen. De beskrev miljöaspekterna som en positiv men perifer orsak till sin livsstil. När mina frågor aktualiserade en möjlig subjektsposition

som miljövänlig resenär så distanserade sig männen i Fokusgrupp K från den. De motsatte sig att positioneras som individer som tog ansvar för sin miljöpåverkan. Deras sätt att framställa sin drivkraft passade således inte in i den individualiserade miljödiskursens sätt att beskriva minskat eller uteblivet bilresande som en form av ansvarstagande för miljön (se t.ex. Krantz Lindgren, 2001; Berglez m.fl., 2009). Att männen ändå lade vikt vid miljörelaterade frågor visade sig bland annat när de talade om hur de ville leva sina liv och beskrev staden de ville leva i. Vi såg ovan hur Kjell talade om stadsmiljön som försämrad på grund av bilarnas företräde. När männen menade att deras cykling faktiskt inte främst handlade om miljön resonerade de bland annat så här.

- Kenneth Att det har mer att göra med... ja... bekvämlighet eller...
 identitet eller olika saker
- Kjell [TVEKANDE] Ja ja.
- Kenneth snarare än
- Kjell Fitness urbanism också, det vill säga att det är den här staden... som har byggts... är inte uppenbart... till för någon, alltså jag vet inte vem den är till för... Det är väl mera en livsställning, hållbarhetsfråga kanske är
- Kaj Mm.
- Kjell ... sustainability inte bara i termer av... växthuseffekt utan just... vad vill vi ha för någon stad... ska det vara miljöprogram... ska det vara motorvägar... en dystopi
- Kaj Mm.
- Kjell Det är mycket mer livsstils-, livsbildsval kanske.
- Kenneth Mm.
- Emmy Mm.
- Kjell ... Hur skulle jag vilja att min omgivning såg ut och hur samhället såg ut över huvud taget?

Kjell framställde sin cykling som ett uttryck för ett kritiskt förhållningssätt till planeringen av staden. Samtidigt blev det tydligt att han faktiskt positionerade sig som miljömedveten men använde sig av ett annat, kanske bredare, miljöbegrepp än det som främst rör ekologiska aspekter eller

koldioxidutsläpp (se t.ex. Lövbrand & Strippel, 2011; Swyngedouw, 2011). Det miljöbegrepp som Kjell lyfte fram handlade om vikten av en god livsmiljö. Med hjälp av en sådan miljöinriktad positionering kunde han beskriva sin cykling som en alternativ livsstil. När Kenneth vid ett annat tillfälle beskrev sin syn på likheterna mellan cykling och tågresor framträdde återigen en positionering i relation till miljöfrågorna:

Kenneth Det finns ju också en koppling om man tittar på tåg som färdmedel är det ju också en form av, precis som när man cyklar så är man ju väldigt medveten om sin omgivning när man förflyttar sig... Jämfört med om man sitter i en bil så ser jag ju massvis med människor, jag ser allt möjligt när jag cyklar precis som ett tåg så, ser jag ju, om jag sitter på ett flyg så ser jag massor moln och kanske, lite byggnader och monument när jag landar.

Kjell Mm.

Kenneth Men om jag åker tåg så ser jag mycket mer...

Emmy Mm.

Kenneth Det är ju också någon form av markering att jag är... Jag kan lägga min tid på själva resan för att det kan också ge mig nånting... Det är lite liknande för mig tycker jag ändå att tåget är också en väldigt enkel, enkelt transportsätt där man med enkla medel förflyttar sig längs marken. Man är... närvarande hela tiden istället för att man

Kjell Man kliver av intill staden...

Kenneth Precis... flyget är lite mer av någon slags, fusk... Teleportering på något vis att man är

[SMÅSKRATT]

Emmy *Lite fusk alltså.*

Kenneth Ja, på något sätt.

Kaj Och en aspekt av det i det lilla är ju att, jag har ju varit i var-enda by i hela [LANDSKAPET] utan att överdriva, och jag träningscyklar ju också... cyklar säkert femton mil i veckan... jag känner... inga [PERSONER SOM VÄXT UPP I LANDSKAPET] som har sett så många

[NÅGON SMÅSKRATTAR]

Kaj byar

Emmy Mm.

Kaj i [LANDSKAPET] som jag har gjort och jag har ändå bott här
så kort tid och det är ju en vinst också.

Kenneth och Kaj talade om sin strävan efter att uppleva omvärlden och vara närvarande i den. De vände sig emot sådana sätt att resa som prioriterade tidseffektivitet framför närvaro. I deras framställning gjordes cyklingen samhällskritisk. De beskrev den som en möjlighet till en alternativ livsstil. Cyklisten positionerades som en person som kom närmare sin omgivning och fick uppleva större samhörighet med andra människor i staden än bilisterna.

Trots sitt nekande till att cyklingen var ett miljöprojekt menar jag alltså att männen i Fokusgrupp K framhöll värdet av miljöfrågor när de förklarade sina livsvisioner. Men dessa ”miljöfrågor” grundade sig på ett helt annat miljöbegrepp än det som beskrivs inom ramen för den individualiserade miljödiskursen. Med hjälp av motdiskursen kunde männen tala om ett miljöbegrepp som handlade om människors livsmiljö och samhällets formande av den (se t.ex. Stahre, 2004).⁶⁶

Swyngedouw (2011) ger en bild av det miljöbegrepp som har premiérats inom ramen för den individualiserade miljödiskursen. Han beskriver hur synen på naturen har påverkats när klimatförändringarna har beskrivits som ett globalt och alarmerande hot. Innebörden av ”miljöproblemen” har blivit synonymt med storleken på koldioxidutsläppen i atmosfären (se även Lövbrand & Strippel, 2011). Det här gäller även det miljöbegrepp som den individualiserade miljödiskursen inbegriper. Det mest framträdande motivet till att var och en av oss sägs behöva ta ansvar för miljön är nämligen hotet om klimatförändringarna (se t.ex. Paterson & Strippel, 2010; Anshelm, 2012). Mot bakgrund av den utvecklingen tolkar jag positioneringarna i Fokusgrupp K som ett ifrågasättande av det miljöbegrepp som den individualiserade miljödiskursen prioriterar. Även om männen

66. För ett annat exempel på hur olika miljöbegrepp kan stå i konflikt med varandra, se t.ex. Anshelm (2013:66f).

inte positionerade sig som skeptiska till klimatförändringarnas existens så framhöll de andra miljörelaterade problem som minst lika viktiga. De talade om vikten av autenticitet, närvaro och goda livsmiljöer och beskrev det som en kontrast till konsumtion, flyktighet och snabba förflyttningar.

Men så småningom framkom också att deras motstånd mot den individualiserade miljödiskursen även bestod av en skepsis mot de strategier för att bromsa klimatförändringarna som rymdes inom ramen för den individualiserade miljödiskursen. Kaj kallade exempelvis rådet till människor om att äta mindre kött för att syssla med småproblem, i relation till det problem som han menade att det kapitalistiska samhällssystemet utgjorde:

- Kaj Alla de här småproblemen... Man måste ju komma med någon slags civilisationskritik, eller det är ju
- Kjell Mm.
- Kenneth Mm.
- Kaj ändå sättet vi organiserar samhället på, som har gett upphov till att vi, lever som vi gör, så det krävs ju någon slags förändrad syn på hur vi ser på ekonomi, tillväxt
- Kjell Mm.
- Kaj hur vi ska leva våra liv, då måste man ju någonstans kritisera kapitalismen.

Vid det här tillfället stannade problembilden inte vid en brist på autenticitet. Istället förknippade männen världsutvecklingen med en risk för framtida kollaps och ödeläggning. Klimatförändringarna beskrevs som ett högst allvarligt och akut problem. Men de lösningar som männen framhöll som rimliga stämde inte alls överens med den individualiserade miljödiskursens visioner. Istället blev motdiskursens konsumtionskritik allt tydligare:

- Kenneth Jag brukar slås av, varje gång som man går... till återvinningsstationen, att bara man gör det en gång i veckan så tittar man, har jag
- Kjell Ja.

- Kenneth ... har jag producerat så här mycket rester
[...]
- Kenneth som inte fyller någon funktion förutom att bara, frakta andra saker.
- Kaj Mm.
- Kenneth Att man... har skapat...
- Kjell Mm.
- Kenneth man har en kultur där vi måste... för det första där vi måste skapa arbete genom, genom att skapa... efterfrågan egentligen.
- Kaj Mm.
- Kjell Mm.
- Kenneth Och så skapar vi efterfrågan efter någonting som inte behövs för att skapa
- Kjell Mm.
- Kenneth arbete... hur ska man ha... någonting som är hållbart när vi bygger det på fantasi
- Kaj Precis.
- Kenneth fantasibehov? ... Det är ju väldigt svårt att säga.
- Kaj Och debatten just nu är ju snarare sådan här, hur löser vi nu att alla går och återvinner, vi måste istället fråga oss, hur löser vi, att folk inte behöver gå och återvinna
- Kenneth Mm.
- Kaj över huvud taget, och frågan har ju aldrig hamnat på det

Kritiken av det konsumtionsinriktade livsprojektet sammanfördes med en kritik av det kapitalistiska samhällets miljöignorans. Genom att förena dessa kunde männen ifrågasätta konsumtionssamhällets logik på ett sätt som inte enbart berörde genuina upplevelser och individuellt välmående. Det handlade också om levnadsklimatet på jorden och civilisationens fortlevnad. Perspektivet hade delvis skiftat men motdiskursen hade tydliggjorts.⁶⁷

67. Se t.ex. Anshelm (2012) för en liknande diskurs som kom till uttryck i, men inte dominerade, den svenska klimatdebatten mellan 2006 och 2009. Det rådande eko-

OLIKA FORMER AV MOTSTÅND

I det här kapitlet har jag visat hur några samtalsdeltagare gjorde *aktivt motstånd* mot diskursen om individuellt miljöansvar. Dessa samtalsdeltagare ifrågasatte på olika sätt antagandet om att individer är ansvariga för sin miljöpåverkan och skyldiga att motverka samhällets miljöproblem. Jag har analyserat deras motstånd genom att visa hur de använde och förhandlade innebörden av tre olika motdiskurser till diskursen om individuellt miljöansvar.

Samtalsdeltagare använde *motdiskursen om samhällets miljöansvar* när de ifrågasatte det faktum att den individualiserade miljödiskursen inte synliggör de system och strukturer som formar individers miljörelaterade handlingar. Med hjälp av motdiskursen ställde sig samtalsdeltagare kritiska till de aktörer i samhället som har inflytande över dessa system och som de framställde som passiva. Vidare beskrev de det individualiserade miljöansvaret som orimligt eftersom individer inte gavs stöd i sitt ansvarstagande av samhällets ekonomiska eller materiella system. Dessa samtalsdeltagare ifrågasatte därmed antagandet om att individer ska kunna agera utan att påverkas av det sammanhang som de lever i och självständigt välja att sätta miljön främst (jfr Beck & Beck-Gernsheim, 2002b). Kritiken mot sådana förväntningar stärktes av att de som tillskrevs reellt miljöansvar, nämligen politiker, företag och samhällsplanerare, inte framställdes som att de levde upp till det ansvaret. Individer framstod alltså som orättvist utpekade medan de berättigade ansvarstagarna hade kommit undan.

En annan motdiskurs betonade *människors olika ekonomiska förutsättningar att ta miljöansvar*. Samtalsdeltagare använde den för att kritisera antagandet om att individer kan betraktas som en homogen grupp. De ifrågasatte därmed också utgångspunkten om ett individuellt miljöansvar

nomiska systemet förstods som en väg mot en självförvårdad undergång. Lösningarna som föreställdes kunna bromsa klimatförändringarna ansågs bara möjliga om det ekonomiska tillväxttänkandet övergavs. Samtidigt innebar den diskursen att målsättningen om individuella beteendeförändringar hamnade mer i skymundan eftersom det verkliga problemet identifierades inom ramen för det ekonomiska systemet (Anshelm, 2012:97–106).

som inte gör skillnad på olika individer utan är lika för alla. De pekade på att förhoppningarna om miljövänlig konsumtion förutsätter att individer har samma möjligheter att göra miljövänliga konsumtionsval. Det innebär att de individer som inte har råd med den formen av ansvarstagande för miljön kan framstå som oansvariga, trots att de i själva verket vill bidra. Diskursen om individuellt miljöansvar ifrågasattes därmed mot bakgrund av att den riskerade att förstärka ekonomiskt baserade skillnader mellan människor och särskilt drabba de redan utsatta. Men samtalsdeltagarna gjorde också motstånd mot att diskursen motverkade vissa individers möjligheter att bidra till ett miljövänligt samhälle.

Trots att motdiskursen om människors olika ekonomiska förutsättningar att ta miljöansvar utgick från subjektspositioner som förknippades med brist på pengar så likställdes ansvarstagande för miljön med *tillgång* till pengar. Det innebar att synen på ett miljövänligt beteende utgick från privilegierade gruppers livsstilar och förutsatte att dessa skulle kunna kombineras med miljöansvar. Miljövänlig konsumtion gavs således stort utrymme, medan minskad konsumtion och resurssnålhet i allmänhet inte omtalades som en miljövänlig livsstil. Möjligheten att sammanföra de subjektspositioner som förknippades med brist på pengar med ett redan existerande men möjligen ofrivilligt miljöansvar och resurseffektivitet togs inte tillvara (jfr Bradley, 2009).

När samtalsdeltagare använde den tredje *konsumtionskritiska motdiskursen* kombinerade de motstånd mot bilägande och bilism (Böhm m.fl., 2006) med motstånd mot andra aspekter av konsumtionssamhället. De positionerade sig bilkritiskt och framställde människors bilbehov som falskt. Jag tolkar deras ifrågasättanden som en form av konsumtionskritik. Inom ramen för den tillskrivs konsumtionssamhället en tendens att skapa materiella begär som inte kan tillfredsställas (Bauman, 2008). Användningen av bilen förstods som ett sådant självbedrägligt begär. Själva menade dessa samtalsdeltagare att de praktiserade en livsstil som gav större välmående och som var både mer rationell och mer autentisk än bilägarnas. Samtidigt underströk de att deras ställningstaganden *inte* inbegrep något engagemang för miljön. De distanserade sig således ifrån en subjektsposition som miljövänliga resenärer. Däremot anammade de en subjektsposition som förknippades med alternativa samhällskritiska livs-

stilar. På så sätt gjorde de både subjektspositionen som bilist och subjektspositionen som miljövänlig resenär *problematiska*. Subjektspositionerna som cyklist eller medlem i bilpool gjordes *oproblematiska*.

Med hjälp av den konsumtionskritiska motdiskursen kunde dessa samtalsdeltagare framhålla vikten av en positiv och bilfri livsmiljö men också framställa klimatförändringarna som ett akut samhällsproblem som konsumtionssamhället inte lyckades hantera. Diskursen om individuellt miljöansvar gjordes flerfaldigt problematisk. Den framstod både som ointressant på grund av oattraktiva livsstilsvisioner och otillräcklig i sin samhällskritik (jfr Marres, 2007; Hobson, 2002). Den inbegrep ett alltför snävt miljöbegrepp och hanterade varken de lokala samhällsproblem eller globala miljöproblem som männen identifierade (jfr Swyngedouw, 2011).

Kapitlet har visat att samtalsdeltagares motstånd mot den individualiserade miljödiskursen tog sig relativt olikartade uttryck. Det har också visat att de subjektspositioner som intogs när det aktiva motståndet formulerades varierade. Inom ramen för den första motdiskursen aktualiserades subjektspositioner som relativt maktlösa medborgare. Samtalsdeltagarna utgick från att individer inte skulle kunna åstadkomma en livsstilsförändring utan samhällets stöd. Inom ramen för den andra motdiskursen intog samtalsdeltagarna subjektspositioner som förknippades med ekonomisk känslighet och med identifikation med sådana grupper. Även dessa subjektspositioner kännetecknades således av en form av maktlöshet, men i en annan bemärkelse än ovan. Inom ramen för den tredje motdiskursen däremot anslöt sig samtalsdeltagare inte alls till några maktlösa subjektspositioner. Dessa subjektspositioner karakteriserades av en förmåga att självständigt genomdriva en alternativ livsstil.

I den bemärkelsen påminde deras positioneringar om hur andra samtalsdeltagare framställde den ansvarstagande individen som resursstark och oberoende, såsom jag visade i kapitel fem. Positioneringar inom ramen för den individualiserade miljödiskursen och inom den konsumtionskritiska motdiskursen visade sig även ha en annan gemensam nämnare. I samband med båda dessa positioneringar beskrev samtalsdeltagare samhället som alltför stressigt och flyktigt samt efterfrågade mer närvaro eller autenticitet i livet. En avgörande skillnad var dock att de samtalsdeltagare som gjorde motstånd mot den individualiserade miljödiskursen inte för-

enade sin livsstilsvision med en strävan efter koldioxidbegränsning.

I nästa kapitel är det dags att besvara frågan om hur genusaspekter förhandlades i fokusgruppsamtalen. Influerade genusdiskurser samtalsdeltagarnas positioneringar i relation till det individualiserade miljöansvaret?

8

Ett genusspecifikt ansvar

Genusdiskurser spelade en till synes nedtonad roll i fokusgruppsamtalen. Men betyder det att genus inte influerade samtalsdeltagarnas positioneringar? I det här kapitlet visar jag hur samtalsdeltagare trots allt förhandlade innebörden och relevansen av olika genusdiskurser i relation till diskursen om individuellt miljöansvar. Jag undersöker förhandlingen genom att utforska hur olika subjektspositioner gjordes *problematisks* respektive *oproblematisks* när genusdiskurser mötte ett individualiserat miljöansvar. På så sätt belyser jag de villkor som män och kvinnor i fokusgrupperna tilldelade sig själva och förhöll sig till. Därmed kan jag också visa att den allmängiltiga individ som står i centrum för den individualiserade miljödiskursen omförhandlades med hjälp av genusdiskurser.

Inledningsvis handlar kapitlet om hur samtalsdeltagare använde olika diskurser om könsskillnad i samtalen på sätt som influerade deras ställningstaganden i relation till miljöansvar. Jag tar upp följande tre diskurser som framträdde i samtalen: *diskursen om kvinnor som mer miljömedvetna än män*, *diskursen om att män och kvinnor i heterosexuella par tar miljöansvar på olika sätt* samt *diskursen om män som miljöbelastande individer*. Därefter visar jag hur vissa samtalsdeltagare använde *diskurser om manliga bilister* när de intog subjektspositioner som bilfria och/eller miljömedvetna män. Sedan undersöker jag hur samtalsdeltagare fick subjektspositionen som oansvarig i relation till sin individuella miljöpåverkan att framstå som mer

tillgänglig och mindre problematisk för män än för kvinnor. Efter det gör jag några reflektioner utifrån hur samspelet mellan genus och klass kom till uttryck när individuellt miljöansvar förhandlades. Avslutningsvis diskuterar jag vad dessa resultat innebär för förståelsen av relationen mellan genus och ett individualiserat miljöansvar.

KVINNA OCH MILJÖMEDVETEN

Ett tillfälle när genus blev relevant i fokusgruppsamtalen var när mitt metodologiska val att använda könsuppdelade fokusgrupper kom på tal. Det inträffade vid avslutningen av samtalet med de kvinnliga turiststudenterna i Fokusgrupp B. Jag hade vid det tillfället stängt av bandspelaren. Det började med att någon av kvinnorna frågade mig varför jag intervjuade män och kvinnor var för sig. Jag svarade att genusaspekterna av det här området var en del av mitt intresse och något jag ville undersöka. Jag berättade också, utifrån hur jag tänkte då, att samtalen inte hade visat på någon skillnad i mäns och kvinnors sätt att prata om miljöfrågor, resor och ansvar. "Det var ju skönt", sade någon. Någon annan tillade: "För kvinnor är ju så miljövänliga". Sedan skrattade vi tillsammans.⁶⁸

Som framgår ovan föranleddes skrattet av att jag hade aktualiserat en diskurs om genuskillnad i relation till miljöfrågor och framhållit att den verkade sakna relevans i mitt material. Det som därefter hände förstår jag som att kvinnorna och jag tillsammans distanserade oss ifrån *diskursen om kvinnor som mer miljömedvetna än män*. Distansen upprättades genom skrattet, det vill säga, när föreställningen om att kvinnor skulle vara särskilt miljövänliga blev något som vi gemensamt skrattade åt. Den miljömedvetna kvinnan gjordes samtidigt till en subjektsposition som vi tog avstånd ifrån, vi gjorde den *problematis*k.

Diskursen om kvinnor som mer miljömedvetna än män har både åter-skapats och ifrågasatts inom feministisk forskning. Utgångspunkten att kvinnor av olika skäl är mer benägna att "bry sig om" miljön har använts

68. Min återgivning av samtalet efter att bandspelaren stängts av bygger på anteckningar nedtecknade efter fokusgruppintervjun. Citaten ska inte tolkas ordagrant.

inom delar av den ekofeministiska tanketraditionen och ifrågasatts inom andra.⁶⁹ Forskningsresultat som visar att kvinnor uttrycker större oro inför och medvetenhet om miljörelaterade problem eller som åskådliggör skillnader i miljörelaterat beteende, kan också betraktas som arenor där diskursen har gjorts aktuell (se t.ex. Polk, 2003; Rätty & Carlsson-Kanyama, 2009).

Att kvinnorna i Fokusgrupp B distanserade sig ifrån subjektspositionen som miljömedvetna kvinnor kan verka förvånande med tanke på deras positioneringar i övrigt. Under större delen av samtalet hade de framställt sig som miljömedvetna, om än inte alltid som konsekventa i sitt miljörelaterade beteende. Men nu gjorde de alltså motstånd mot att betraktas som miljömedvetna i relation till sin position som kvinnor. Att positionera dem som miljömedvetna individer verkade däremot inte lika kontroversiellt. Jag tolkar deras reaktion som aktivt motstånd mot diskursen som framställde kvinnor som mer miljömedvetna än män. Genom sin reaktion framställde de diskursen som oseriös. Samtidigt visade de att det sätt på vilket deras miljöengagemang begripliggjordes var avgörande. De kunde delvis positionera sig som miljömedvetna individer men inte som miljömedvetna kvinnor. Genusdiskursen fick således deras miljömedvetenhet att framstå som något helt annat än vad den individualiserade miljödiskursen framställde den som. Den tilldelade dem en genuspräglad position på ett ovälkommet sätt.

En nästan motsatt positionering ägde rum i Fokusgrupp D med kvinnliga kollegor och pendlare. Följande ordväxling inträffade en stund efter att jag hade frågat kvinnorna om de upplevde att män och kvinnor i deras närhet pratade om eller tänkte kring miljöfrågor på ungefär samma sätt eller om det fanns skillnader.

- Emmy Hur tänker ni andra? Har ni några tankar om – ?
Diana Jag tror kvinnor tänker mer på det faktiskt.
Desirée Ja.

69. För översikter och diskussioner, se t.ex. Gupte (2002), Nightingale (2006) och Karen Warren (2000).

- Emmy Du tror det? Ja.
Diana Ja, det tror jag.
Emmy Hur kommer det sig?
Diana Jag vet inte om det är det här att vi tänker på barnen och på deras framtid.
Doris Mm.
Desirée Mm.
Diana Och det här, vi är lite mer omvårdande i oss.
Desirée Ja.
Diana På något sätt, jag tror faktiskt det spelar roll.
Någon Mm.
Diana Man är lite mer rädd om, miljön på det sättet.

Diana positionerade sig inom ramen för diskursen om kvinnor som mer miljömedvetna än män. Hon återskapade diskursen och talade med hjälp av den utifrån ett kvinnligt ”vi”. Hon förknippade kvinnor med omsorg, barn och omvårdnad och begripliggjorde på så sätt att kvinnor skulle ha en tendens att tänka på miljöfrågor. Omsorgen knöts till miljöengagemang genom talet om barnens framtid. Diana framställde således sin syn på miljön som influerad av det faktum att hon var kvinna. Kopplingen mellan femininiteter, omsorg och miljö är ett välkänt sätt att positionera kvinnor som mer miljömedvetna än män (Gupte, 2002; Wihlborg och Skill, 2004). Inom den ekofeministiska tanketraditionen har det här synsättet dock ofta varit sammanlänkat med positioneringen av kvinnor som patriarkalt förtryckta eller socialiserade till omsorg. Manjusha Gupte skriver:

Ecofeminists have long argued that due to biological differences between the sexes, women are inherently closer to nature than men. They also contend that women ”naturally” care for the environment as an extension of their caring roles, being socialized as mothers and caregivers (Gupte, 2002:47).

Diana återskapade inte helt detta ekofeministiska sätt att begripliggöra länken mellan kvinnor och naturen. När hon använde diskursen om kvinnor som mer miljömedvetna än män hade ”naturen” tonats ned till förmån

för ”barnen”.⁷⁰ Skillnaden mellan Dianas positionering och det sätt som kvinnorna i Fokusgrupp B positionerade sig, innebar dock att de förhöll sig på motsatta sätt till subjektspositionen som miljömedveten kvinna inom ramen för diskursen om kvinnor som mer miljömedvetna än män. Diana gjorde subjektspositionen *oproblematisk*.

Jag menar att de skrattande turismstudenterna (tillsammans med mig) positionerade sig som fria från genusaspekter när det gällde deras syn på miljöfrågorna. Genom sitt motstånd aktualiserade de en annan subjektsposition, en som visade på möjligheten att vara en ”genusbefriad kvinna”.⁷¹ Den genusbefriade kvinnan gjordes oproblematiserad medan den ”genusstyrd” kvinnan blev problematisk. Diana däremot använde genusedkursen på ett sätt som fick henne att framstå som formad av sin position som kvinna. Hennes positionering innebar att hon åstadkom en förstärkning av sin miljömedvetenhet. Trots att hon i andra sammanhang ifrågasatte det individuella miljöansvarets rimlighet genom att tala om svårigheterna förknippade med att leva miljövänligt, innebar positioneringen inom genusedkursen att hon framstod som ”automatiskt” miljömedveten för att hon var kvinna.

De här sätten att förhandla femininitetspositioner har diskuterats inom genusedforskning på andra områden än miljöområdet. Turismstudenternas positionering påminner om vad Anna Sandell fann när hon i sin avhandling studerade hur tjejer i nionde klass positionerade sig i relation till att vara ”typiska” tjejer. I stort sett alla de intervjuade distanserade sig från den

70. Det här kan vara en konsekvens av klimatförändringarnas framträdande position bland miljöproblemen (Swyngedouw, 2011) och inriktningen mot ”hållbar utveckling”, som bland annat har präglat FN:s framställning av miljöfrågorna. Att miljöproblem bör bromsas för ”kommande generationers skull” har inneburit att en ”antropocentrisk” syn på miljöproblemen har fått stort genomslag (Andersson, 2011b:141). Det är med andra ord framtidens människor som ska värnas, inte naturen i sig. Dianas positionering kan därför ses som ett tecken på hur relationen mellan genuseddiskurser och miljödiskurser omförhandlas i takt med att båda dessa områden förändras.

71. Samtidigt visade de sig medvetna om att skillnadsskapande mellan män och kvinnor har diskuterats och problematiserats på olika sätt inom till exempel genusedforskning (se t.ex. Butler, 2007).

bild de själva gav av hur en "tjej" var (Sandell, 2007:117f, 175f; se även Ambjörnsson, 2004:66ff). De kvinnliga turismstudenternas avståndstagande från att positioneras som "miljömedvetna kvinnor" uttrycker en liknande femininitetsförhandling. I båda fallen görs subjektspositionen som tjej/kvinna problematisk. Själva problemet låg i det här fallet i kopplingen till miljön, det vill säga att kvinnor skulle ha en annan relation till miljön än män.⁷²

De här två sekvenserna belyser hur motstridigt kvinnliga samtalsdeltagare kunde förhålla sig till diskursen om kvinnor som mer miljömedvetna än män. Det tyder på att denna diskurs är omtvistad. En förklaring till det kan vara att den inte är förenlig med vissa av de jämställdhetsdiskurser som har fått stort gehör i Sverige. Inom ramen för dessa diskurser kan föreställningen om kvinnor som annorlunda än män framstå som högst diskutabel (Mark, 2000:10ff; Nordberg, 2005:82f). Att kvinnor skulle ha en annan syn på miljön än män, exempelvis på grund av omsorgsansvar för barn, blir inom ramen för sådana jämställdhetsdiskurser både missvisande och kontroversiellt.

HETEROSEXUELLA PAR OCH MILJÖANSVAR

Män som källsorterar men kör bil

När vissa samtalsdeltagare förklarade hur miljöansvar fördelades i deras hushåll använde de sig av en *diskurs om att män och kvinnor i heterosexuella par tar miljöansvar på olika sätt*. Den här diskursen var en kombination av genusdiskurser om könsskillnad mellan män och kvinnor i heterosexuella relationer (se t.ex. Magnusson, 2006:59f) och den individualiserade miljödiskursen. De förstnämnda förknippas ibland med en föreställning om komplementaritet. Det innebär att skillnaderna mellan män och kvinnor föreställs skapa en välfungerande helhet för livet tillsammans (jfr Butler, 1993; Holmberg, 1993).

72. Att det var just i Fokusgrupp B som resonemanget uppkom kan i relation till Sandells studie (se även Ambjörnsson, 2004) tyda på att det är särskilt viktigt för unga kvinnor i Sverige idag att framstå som reflekterande och kritiska i relation till vissa genusdiskurser och femininitetspositioner.

Sociologen Anna-Lisa Lindén har belyst det faktum att den ofta genuspräglade hushållsarbetsdelningen inom heterosexuella par kan inverka på hushållets miljörelaterade handlingar. Lindén menar att kvinnors tendens att ha huvudansvar för hushållet och hemarbetet leder till att kvinnor i högre grad än män även utför miljörelaterade handlingar i vardagslivet (Lindén, 2001:115). Skill visade i sin avhandling att både män och kvinnor sa sig utföra miljörelaterat hushållsarbete, men vilka områden de ansvarade för influerades av olika förväntningar på män och kvinnor. Medan ansvaret för livsmedel och matlagning knöts till kvinnor framställdes ansvaret för hushållets energiförbrukning som förknippat med män av intervjupersonerna i hennes studie (Skill, 2008:168ff).

När samtalsdeltagarna i Fokusgrupp D med kvinnliga kollegor och pendlare talade om fördelningen av miljöansvar hemma resonerade de på följande sätt.

Emmy Upplever ni att det spelar någon roll, om män och kvinnor i er närhet pratar om det här på ungefär samma sätt eller tänker på samma sätt? Du sa förut att man inte pratar så mycket om det men upplever ni att det finns det någon könsaspekt på den här frågan eller är det mer andra faktorer som spelar in på om man bryr sig om det här eller inte?

Doris Jag funderar alltså, min man han är väl hyfsat miljömedveten, han driver ju det där med sopsortering och så där.

Någon Mm.

Doris När det kommer till att ta bilen korta sträckor... då tar han det mycket mer och jag kan vara på honom flera gånger.

Emmy Mm.

Doris Ibland kan han tycka, om vi ska åka och titta på [BARNENS] matcher på helgerna och det är... lite logistik så där att ja men vi tar båda bilarna, jag bara nä *vi tar inte båda bilarna!*

[DESIRÉE SMÅSKRATTAR]

Doris Det räcker med en bil. [SMÅSKRATTAR] Så där så att vi har nog lite, men om det sedan är för att vi, man och kvinna det vet jag inte men

Doris förhöll sig till min fråga om miljörelaterade könsskillnader genom att lyfta fram familjens bilanvändning som ett ansvarsområde där skillnad visade sig. Hon tillskrev sig själv ansvar för att minska bilanvändningen medan hennes manliga partner tilldelades ansvar för sopsorteringen. Men det var ingen gemensam överenskommelse hon beskrev. Ansvarsfördelningen gjordes beroende av hennes och partners karaktärsdrag, känslor och förhållningssätt till miljön. Parets inbördes olikhet föreföll även vara komplementär. Hon påminde honom om vikten av att inte köra för mycket bil, han ansvarade för sopsorteringen. När det gällde könsskillnadernas relevans för parets fördelning av miljöansvar förhöll sig Doris avvaktande skeptisk. Det var inte givet att det var könsskillnad som bidrog till uppdelningen i hennes hushåll, enligt henne, även om hon tog upp denna arbetsfördelning som svar på min fråga. Relationen mellan könsskillnad inom heterosexuella par och ansvarsfördelningen för miljöansvar förhandlades således och flera slutsatser gjordes tänkbara.

Doris resonemang om att det inte givet var könsskillnad som låg bakom fördelningen av miljöansvar i hennes relation påminner ändå om hur andra heterosexuella par har visats resonera när de talar om sin arbetsfördelning. Skillnader förklaras då med hänvisning till andra orsaker, såsom personlighet (Magnusson, 2006:219f). Att just sopsorteringen togs om hand av den manliga partnern gjordes till en gemensam erfarenhet mellan Doris och Desirée. Desirée berättade att hennes man kunde flytta hennes skräp om hon hade slängt fel. Därefter berättade hon att hans bilanvändning stod i kontrast mot hans förhållningssätt till källsortering. Han bilpendlade i en större bil utan att samåka.

Desirée	När jag köpte den här lilla miljöbilen, så, brukar jag säga till min man, sån här bil skulle du också ha, den är rolig att köra.
Emmy	Mm.
Desirée	Han bara "nej aldrig i livet, jag ska ha en [BILMÄRKE]". Det är lite manligt också
Någon	Ja.
Desirée	att ha en stor
Doris	Ja.

Desirée inte stor bil, men åka i en sådan lite fjuttig [BILMÄRKE].

[SMÅSKRATT]

Desirée Det skulle ju vara jätteskämmigt för honom verkar det som.

Precis som Doris använde Desirée diskursen om att män och kvinnor i heterosexuella par tar miljöansvar på olika sätt genom att tillskriva sig själv ansvar för att miljöanpassa bilkörningen, medan partnern tillskrevs ansvar för källsorteringen. Inom ramen för den diskursen kunde Desirée begripliggöra sin mans bilkörning och syn på bilen som förknippat med hans position som man. Hennes position som kvinna fick indirekt förklara varför hon själv inte hade några problem med att köra en mindre bil. Även deras ansvarstagande för miljön framstod som ett komplementärt ansvarstagande.

Samtalet mellan kvinnorna i Fokusgrupp D med kollegor och pendlare var ett exempel på hur heteronormativitet återskapades men också förhandlades i relation till diskursen om individuellt miljöansvar.⁷³ Det individualiserade miljöansvaret delades då upp i ett manligt ansvarsområde och ett kvinnligt ansvarsområde. Kvinnorna förknippade vissa miljörelaterade hushållssysslor med sig själva och andra sysslor med sina (då frånvarande) manliga partners. Dessa resonemang visade på en likhet mellan tal om heterosexuella pars arbetsdelning i hemmet (Magnusson, 2006) och tal om miljöansvar. Specifikt knöts sopsortering till män och gjordes maskulint medan minskad bilkörning knöts till kvinnor och gjordes feminint (jfr Polk, 2003; Skill, 2008).

Könsskillnader inom ramen för samtalsdeltagares heterosexuella relationer och olikartat ansvarstagande för miljön gjordes inte lika kontroversiella som synen på kvinnor och miljömedvetenhet. Att som kvinna bry sig lite mer om vikten av minskad bilanvändning och leva med en man som brydde sig lite mer om vikten av sopsortering förknippades inte med några problematiska subjekspositioner.

73. Heteronormativitet återskapades genom att maskulint och feminint hölls isär och skillnaderna mellan dessa förstärktes (Butler, 2007).

Kvinnor som reser kollektivt men tänder lampor

Diskursen om att män och kvinnor i heterosexuella par tar miljöansvar på olika sätt förekom inte bara i fokusgrupper med kvinnliga samtalsdeltagare. Den användes också i samtalet mellan männen i Fokusgrupp J med fackligt och/eller politiskt aktiva män. Även här förekom diskursen i samband med att jag aktualiserade genusediskurser. När jag ställde frågan huruvida männen ansåg att det fanns könsskillnader i synen på miljöfrågor, berättade Jens att han brukade klaga på kollektivtrafiken hemma men att hans fru hade en annan inställning.

- Emmy Tror ni män och kvinnor resonerar på olika sätt eller tror ni det är ungefär, att det är andra saker som påverkar?
- Jens [HARKLAR SIG] Jag tror man resonerar olika.
- Emmy Tror du det?
- Jens Ja.
- Emmy Vilket sätt?
- Jens Man går ju till sin egen, kärring då, hon är mer förstående för allting tycker jag.
- [SKRATT]
- [...]
- Jens En annan blir mer förbannad...
- Emmy Just det mm.
- Jens "Men det finns ju en anledning till att det är det och det *och det och det*." Nej... Jag orkar inte med sånt där [SKRATTAR].
- Jonas Men åker hon mer [KOLLEKTIVT FORDON] än vad du gör?
- Jens Ja o ja.
- Jonas Ja.
- Emmy Hon tycker att det funkar bra eller?
- Jens Ja hon gnäller i alla fall inte som jag gör, och då åker hon mycket mer än mig också.

När Jens besvarade min fråga positionerade han sig inom ramen för diskursen om att män och kvinnor i heterosexuella par tar miljöansvar på olika sätt. Diskursen hjälpte honom att förklara varför hans fru var mer

positiv än han själv till kollektivtrafiken. Den positionerade honom som maskulin och henne som feminin i relation till miljövänligt resande. Samtidigt fanns en skillnad i Jens framställning av olikheten jämfört med kvinnorna i Fokusgrupp D. Jens tillskrev sig nämligen inget miljörelaterat ansvarsområde alls. På så vis var hans positionering förenlig med talet om kvinnor som mer miljömedvetna än män, men här placerat inom ramen för en heterosexuell relation. Det var dock inte en utgångspunkt som alla män i den här fokusgruppen stämde in i. Det framkom när Johan talade om sin fru som delvis oansvarig i relation till miljön.

Johan Nej min, hon, tänker inte på miljö.
Emmy Du tänker mer?
Jens Nej miljön tänker hon inte på direkt, det är ju
Emmy Nej?
Johan det är bara komma hem och titta då, det ligger, en jacka i
 tvättmaskin, alla lampor lyser, torktummlaren står och går
Emmy Ja.
Johan diskmaskinen är på, kaffebryggaren är inte avstängd
[EMMY OCH JENS SKRATTAR]
Johan och jag går och släcker och hon går och tänder.

I det här fokusgruppsamtalet återskapades inte den maskulina och den feminina positionen på ett lika samstämmigt sätt som i Fokusgrupp D. Visserligen bibehölls föreställningen om en skillnad i ansvarstagandet mellan män och kvinnor i heterosexuella par, men vem som knöts till mer respektive mindre ansvarstagande gjordes förhandlingsbart. Männen beskrev inte vissa miljörelaterade ansvarsområden i hushållet som maskulina eller feminina utan gjorde istället en uppdelning mellan en ansvarstagande och en oansvarig partner. Medan kvinnorna i Fokusgrupp B återskapade föreställningen om komplementaritet genom att tala om att ta ansvar för olika sysslor, så återskapade männen enbart könsskillnad i sig.

Forskning har visat att jämställdhetsdiskurser har etablerat sig som relevanta när heterosexuella par talar om sin arbetsfördelning i relation till hushåll och barn (Roman & Peterson, 2011:189ff). Därför är det intressant att notera att dessa jämställdhetsdiskurser nästan var helt frånvarande när

dess samtalsdeltagare talade om fördelningen av miljöansvar inom ramen för sina heterosexuella relationer. En möjlig förklaring är att hushållets miljörelaterade handlingar inte kom att begripliggöras som en form av arbete. Att ta ansvar för att minska hushållets miljöpåverkan likställdes därmed inte med andra ansvarsområden knutna till hushållet. Istället gjordes ansvarstagandet till en fråga om personliga egenskaper eller egenheter.⁷⁴ Mitt övergripande intryck är dock att innebörden av den olikhet som tillskrevs heterosexuella par var högst förhandlingsbar och kontextuell. Samtidigt upprepades och återskapades föreställningen om en skillnad.

Ett exempel på det är Filippa i Fokusgrupp F med föräldralediga kvinnor som förhöll sig på ett annat vis till diskursen om att män och kvinnor i heterosexuella par tar miljöansvar på olika sätt. Filippa menade att hon oroade sig för klimatet och sa sig vara "nojig" för miljön. Samtidigt beskrev hon sin manliga partner som kunnig och lugnande. Genom att kontrastera beskrivningen av sig själv med den av partnern vävde hon samman en diskurs om könsskillnad med synen på miljöproblemen. Men hon gjorde det på ett annat sätt än de övriga, hon talade om komplementariteten mellan den som kände oro och den som kände tillförsikt.

Subjektspositionerna som knöts till de män och kvinnor som tog miljöansvar på olika sätt i sina relationer gjordes oftast inte problematiska. Snarare kom talet om att leva i en komplementär heterosexuell relation att framställas som en gemensam erfarenhet mellan samtalsdeltagare. Det fanns dock exempel på att subjektspositioner värderades mer tvetydigt. Det förekom i samband med att den andra partnern positionerades som alltför oansvarig i relation till sitt individuella miljöansvar.

MOTORBUREN, MILJÖBELASTANDE MAN

Inledningsvis skrev jag om diskursen som beskrev kvinnor som mer miljömedvetna än män. Jag visade då hur några kvinnliga samtalsdeltagare förhandlade värderingen av den subjektsposition som miljömedveten kvinna som diskursen möjliggjorde. Faktum är att andra samtalsdeltagare

74. Exempelvis ifrågasattes ibland den andra partnerns ansvarstagande för miljön. Kvinnorna i Fokusgrupp F talade om sina manliga partners som lite för bekväma.

använde sig av en liknande diskurs knuten till män. De använde en *diskurs om män som miljöbelastande individer*. Ett exempel var när Ingemar i Fokusgrupp I med nyblivna storstadspappor använde den här diskursen för att begripliggöra och positionera sina äldre manliga kollegor.

- Ingemar Men det här är en generationsfråga... jag jobbar på
Isak Ja.
Ingemar en... liten [FÖRETAG]... som består utav väldigt många äldre gubbar, och för dem är det en rättighet att åka bil till
Isak Mm.
Ingemar jobbet fast det inte behövs. Den ska gärna vara stor.
Emmy Hm.
Isak Hm.
Ingemar För... det symboliserar någonting.
Ivan Mm.
Isak Mm.
Ingemar ... Man flyger naturligtvis till möten, för det... du vet samla poäng... sitta i loungen hela det här.
Isak Mm just det.
Ivan Mm.
Ingemar ... Grejerna runt omkring... Och när då, yngre människor kommer in, på firman och har en helt annan syn, och börja tycka så här, vi ska inte hålla på med pappersmuggar.
Isak Mm.
Ingemar Vi kör med... vi ska köra med keramik och så diskar vi dem istället det här är... det här är skit, ja då skrockar de bara litegrann och tycker att jaja...
[NÅGON SMÅSKRATTAR]
Ingemar Så lilla gumman... det är bara larvigt.
Någon Mm.
Ingemar Och, jag tror att den äldre generationen då för nu pratar vi om, om gubbar som är kanske runt sextio
Isak Mm.
Ingemar ... för dem är det här en ickefråga, de skiter i det här.

Ingemar beskrev kollegornas bristande förståelse för miljöansvar inom ramen för diskursen om män som miljöbelastande individer. Han tillskrev dessa män en viss ålder och distanserade sig från dem. Subjektspositionen som diskursen möjliggjorde gjordes problematisk. Män med bristande miljömedvetenhet och onödigt stor miljöbelastning gjordes klandervärda. Ingemars distansering innebar dels att han intog en motsatt subjektsposition, som en yngre och mer miljömedveten man, dels att han gjorde den subjektspositionen *oproblematisk*.⁷⁵

Ingemars tal om sina äldre kollegor påminner om de föreställningar om äldre manliga bilister som uppträdde i en studie av hur transportplanerare talar om jämställdhet och kollektivtrafik. De äldre manliga bilisterna positionerades som oförmögna att förändras, trots bilens miljöbelastning. De beskrevs som fastlåsta i gamla och negativa vanor. Transportplanerarna uttryckte få förhoppningar om att dessa män självmant skulle minska sin bilanvändning (Dahl m.fl., 2012).⁷⁶

Vid några tillfällen i fokusgruppsamtalen pekade samtalsdeltagare ut män på det här sättet och förknippade dem med bristande miljöansvar. Men i anslutning till diskursen om män som miljöbelastande individer så var det egentligen något annat som gjordes centralt, nämligen *mäns relation till bilen*. Det var ofta den relationen som konkretiserade det bristande ansvarstagandet för miljön som männen tillskrevs. Det ledde till att subjektspositionen som manlig bilist på olika sätt gjordes problematisk. Flera olika diskurser möjliggjorde det. För det första var diskursen om individuellt miljöansvar en förutsättning för framställningen av mäns bilkörning som ett problem. För det andra blev två eller flera genuskurser

75. En liknande länk som den Ingemar aktualiserade mellan sina äldre manliga kollegor och miljöignorans har den feministiska teoretikern och litteraturvetaren Stacy Alaimo (2009) tillskrivit Bush-administrationen och dess hantering av miljöproblem. Äldre män knöts då till en specifik maskulinitetsposition varifrån miljöfrågor gavs mycket liten vikt.

76. I samma studie förekom en motsatt positionering av yngre män. De yngre föreställdes välja bilen för att de var teknikmedvetna eller för att bilen helt enkelt var bättre än kollektivtrafiken. Det fick som konsekvens att yngre mäns bilkörning legitimerades och ursäktades i samtalen på ett sätt som inte gällde äldre mäns bilkörning (Dahl m.fl., 2012).

relevanta: dels diskursen om män som miljöbelastande individer och dels olika maskulinitetsdiskurser som beskrev manliga bilister på specifika sätt.

Manliga problematiska bilister

Som jag beskrev i kapitel sju så fanns det manliga samtalsdeltagare som gjorde motstånd mot det bilanpassade samhället. De ifrågasatte antaganden som bilen som överlägsen alternativ och nödvändigheten av att äga en bil. När de formulerade det motståndet använde de sig bland annat av maskulinitetsdiskurser. Det var i dessa samtal, mellan männen i Fokusgrupp G med manliga medlemmar i bilpool och männen i Fokusgrupp K med cykelintresserade män, som subjektspositionen som manlig bilist gjordes *problematisk*. Jag ska nu visa hur det problematiska med dessa subjektspositioner motiverades.

I både Fokusgrupp G och Fokusgrupp K talade männen om hur det var att vara annorlunda. Annorlundaskapet som de tillskrev sig tog sin utgångspunkt i det faktum att de inte ägde bil eller saknade både bil och körkort. De kom därmed att beskriva sin livsstil som annorlunda än majoritetens. Männen i dessa fokusgrupper hade samtidigt något olika sätt att begripliggöra vad deras annorlundahet bestod i.

Gabriel i Fokusgrupp G med manliga medlemmar i bilpool positionerade sig som känslomässigt annorlunda i relation till bilen. Han sa att han till skillnad från många av sina vänner aldrig hade haft någon längtan efter bil. Gabriel aktualiserade på så sätt ett känslomässigt band mellan sina vänner och bilen. Det var ett band som han sa sig sakna och som bidrog till att förklara hans val att avstå från egen bil. När Gabriel positionerade sig som känslomässigt annorlunda i relation till bilen tolkar jag hans positionering inte enbart som ett avståndstagande från bilen eller diskurser om bilen. Jag menar att en del av hans positionering som annorlunda blir begriplig mot bakgrund av en *diskurs om män som känslomässigt bundna till bilen* (se t.ex. Mellström, 2001; Landström, 2006).⁷⁷ Genom att dis-

77. Mellström har studerat mäns mångfacetterade sätt att skapa relationer med teknik och då bland annat beskrivit ett förhållningssätt som liknar det Gabriel tillskrev sina vänner (Mellström, 2001). Vetenskapsteoretikern Catharina Landström me-

tansera sig ifrån sådana känslor beskrev sig Gabriel som mer rationell än vännerna.⁷⁸

En annan man som använde sig av en maskulinitetsdiskurs när han talade om sin syn på bilen var Kenneth i Fokusgrupp K med cykelintresserade män. Han sade:

Kenneth Min bild av... bilåkning det är alltid att det finns... någon form av irriterad pappa som kör bil...

Kjell Mm mm.

Kenneth Alla pappor som jag har åkt bil med är alltid

Kjell *Ja.*

Kenneth irriterade när de kör bil då.

Emmy Mm.

Kenneth För att de kommer inte fram och alla är i vägen och... just den här frustrerade bilisten, är för mig

Kjell Mm.

Kenneth en form av karikatyr på...

Kaj Mm.

Kenneth det som man inte vill vara [SKRATTAR TILL] på något sätt.

Emmy Hm.

Kjell Absolut, ja, mm.

När Kenneth positionerade sig som någon som inte ville bli en viss typ av bilist så gjorde han subjektspositionen som manlig bilist problematisk. I Kenneths fall knöts bilen precis som hos Gabriel till känslor, men istället för längtan förknippades den med frustration. Kenneth tog avstånd ifrån

nar samtidigt att länken mellan män, maskulinitetsdiskurser och bilar är en diskurs som ständigt behöver återskapas (Landström, 2006).

78. Även om det inte framgick av sammanhanget ifall Gabriels vänner var män så ser jag det alltså som rimligt att förstå Gabriels positionering mot bakgrund av en maskulinitetsdiskurs om män som känslomässigt bundna till bilar. Det beror dels på tidigare forskning (Mellström, 2001; Landström, 2006), dels på hur samtalsdeltagare överlag knöt män till bilen. Samtidigt är det möjligt att förstå Gabriel på andra sätt. Positioneringen kan tolkas som att han distanserade sig ifrån en bredare grupp människor i sin omgivning där även kvinnor ingick.

sådan frustration i och med sitt avståndstagande från bilen. Cyklingen tillskrevs en möjlighet att göra honom annorlunda och subjektspositionen som cyklist gjordes oproblematisk. Samtidigt framställde han sig som en annan typ av man än den frustrerade bilistpappa som han hade distanserat sig ifrån.

De här exemplen visar hur bilkörning gjordes till ett tema där de manliga samtalsdeltagarna kunde förhandla innebörden av specifika maskulinitetspositioner. I den bemärkelsen påminner det om hur annan genusforskning har påvisat att män omförhandlar maskulinitetsdiskurser i relation till andra teman. Maskulinitetsforskaren Marie Nordberg (2005) har exempelvis visat att män inom kvinnokodade yrken gjorde en distinktion mellan "traditionella män" och "jämförbara män". På ett liknande sätt fick Gabriel och Kenneth sin livsstil att framstå som berömvärd när de distanserade sig från "bilburna män". Det går alltså att förstå denna distinktion som besläktad med den Nordberg fann, fast den formulerades som en skillnad mellan "bilburna män" och "bilfria män". När Gabriel och Kenneth förhandlade innebörden och relevansen av maskulinitetsdiskurser om män som känslomässigt bundna till bilen så bidrog det till att subjektspositionen som "bilfri man" gjordes oproblematisk.

En intresseväckande parallell mellan Nordbergs (2005) och min studie är därför att samtalsdeltagare i den här studien använde maskulinitetsdiskurser knutna till bilen på ett liknande sätt som Nordbergs informanter använde maskulinitetsdiskurser knutna till jämställdhet. Medan Nordbergs informanter tog avstånd ifrån "ojämförbara arbetarklassmän" tog Gabriel, Kenneth och delvis Ingemar avstånd ifrån manliga bilister. Jag ser det som ett tecken på att relationen till bilen är ett tema där män kan positionera sig som annorlunda än andra män. Bilen blir då ett område där män kan inta "nya" och icke-traditionella maskulinitetspositioner.

Lukas Gottzén och Rickard Jonsson (2012) skriver om sådan förhandling av maskulinitetsdiskurser i antologin *Andra män*. De beskriver hur maskulina normer formas genom avståndstagande från olika "andra" men att dessa "andra" kontinuerligt förändras (Gottzén & Jonsson, 2012). Gabriels, Kenneths och Ingemars positioneringar tyder på att bilburna och/eller miljöbelastande män i vissa sammanhang kan inkluderas i dessa maskulina "andra" (jfr Dahl m.fl., 2012).

Bilfria män

Förhandlingen av olika subjektspositioner knutna till män och bilar var även en förhandling av status. Kunde en man utan bil tilldelas eller tillskriva sig själv en statusfylld position? När Gunnar i Fokusgrupp G med manliga medlemmar i bilpool beskrev hur han trodde att han uppfattades av sin omgivning förhöll han sig till en koppling mellan status och bilägande.

Gunnar Men med status kan vi komma in på något annat, hur ser då bekanta och omgivning på att man inte har en egen bil.

Emmy Mm.

Gunnar På jobbet, där är det... allmänt så där... Det är en stor arbetsplats där jag jobbar men, det är rätt många som vet att jag inte har bil, i min position

[GLENN SKRATTAR]

Gunnar dessutom

Glenn *Där är han som inte har bil.*

Gunnar Ja det... [SKRATTAR] Han har den positionen, hur gör han... då?

Emmy Okej, ja.

[HARKLING]

Gunnar Sen bekanta, de har ju vant sig nu vid att... Man får planera på ett annat sätt och, men

[HARKLING]

Gunnar det är nog fortfarande lite så där. En del har nog fattat att man kanske ibland är föregångare också så att man inte

Göte Mm.

Gunnar Det har nog en del förstått.

Gunnar framhöll att kombinationen av att han var framgångsrik på arbetet och att han inte hade bil gjorde honom avvikande i kollegornas ögon. En *diskurs om bilen som statusmarkör* fick förklara varför hans val att leva utan bil var förbryllande (se t.ex. Böhm m.fl., 2006; Henriksen, 2014:206). Den diskursen användes också av samtalsdeltagare i andra fokusgruppsamtal. I enlighet med den hade bilen en förmåga att förhöja

omgivningens intryck av människor. En lyxig bil kunde betraktas som en belöning på framgångsrikt arbete och på så sätt signalera framgång till omgivningen. Men att Gunnar avstod från bil, trots framgång på arbetsmarknaden, blev svårt att begripliggöra med hjälp av den diskursen. Gunnars positionering i fokusgruppsamtalet utmanade därmed diskursen och förgivettagandet av att framgångsrika människor var bilägande människor. Samtidigt förhandlade han bedömningen av sin subjektsposition som bilfri. Förhandlingen var inte entydig. Istället fanns det flera motstridiga sätt att uppfatta honom på. Han laborerade således med både oproblematiske och problematiske subjektspositioner i relation till omgivningens uppfattningar av honom.

Gabriel i samma fokusgrupp var mer entydig i sin framställning av sig själv i relation till omgivningen. Han intog en subjektsposition som gjordes oproblematiske bland annat genom att han framhöll att han trivdes med att utmana omgivningen.

Gabriel För vi köper ekologiskt, när jag kommer hem och vi plockar upp så känns det bättre...

Gunnar Mm.

Gabriel Och det är ju som att man mår bra, det... vi försöker äta vegetariskt så mycket det bara går och det är också ett sätt, också ett statement jag har... som också kan provocera mina köttätande företagarkollegor... De äter väldigt mycket kött... och att då beställa in vegetariskt, för de kollar verkligen, de tittar nästan ner på mig... Vill inte dricka alkohol heller just nu och så där, varför inte... har du ingen bil? Alltså det blir ju, för mig blir det nog mer som ett, jag mår, jag mår ganska bra av att vara lite provokativ i... Jag tror man måste på något sätt vara det nästan litegrann för man är lite som, har man inte teve sen är du lite knäpp.

Frånvaron av bil var bara ett av flera sätt som Gabriel sa sig utmana sin omgivning på. Genom att poängtera det fördelaktiga eller rationella med olika val framställde han sin avvikande position som oproblematiske. Margaret Wetherell och Nigel Edley (1999) har studerat män som på liknande

sätt som Gunnar och Gabriel talade om sig själva som utmanare. Dessa män tilldelade sig en rebellisk subjektsposition genom att framställa sig som utmanare av förställningar om manlighet. De betonade sin okonventionalitet och sa sig gå emot sociala förväntningar på hur män ska vara och bete sig. Samtidigt som männen på detta sätt omförhandlade maskulinitetsdiskurser, betonar Wetherell och Edley det faktum att männen parallellt förhöll sig mer konventionellt till andra värden som fick dem att framstå som exempelvis modiga. Det var värden som självständighet och oberoende. Wetherells och Edleys studie riktar därför uppmärksamheten mot hur subjektspositioner som förefaller utmana maskulinitetsdiskurser samtidigt kan ta plats inom andra diskurser som får utmanarpositionerna att framstå som oproblematiska. Självständighet och oberoende var egenskaper som också ingick i Gabriels och Gunnars sätt att positionera sig som "bilfria". Mot bakgrund av Wetherells och Edleys analys tolkar jag därför deras positioneringar som exempel på hur självständiga och oberoende subjektspositioner kan vara ett sätt för individer att få sitt normbrytande att framstå som mer fördelaktigt. Jag menar samtidigt att Gunnars och Gabriels poängtering av rationalitet och självständighet var ett sätt att undvika att subjektspositionen som manliga icke-bilister framstod som problematisk.⁷⁹

Dessa manliga samtalsdeltagare gjorde alltså på olika sätt subjektspositionen som icke-bilist *oproblematis*k. Både diskursen om individuellt miljöansvar och diskursen om män som miljöbelastande individer var en förutsättning för den positioneringen. Men den begripliggjordes särskilt

79. Det avståndstagande från bilen som ägde rum i Fokusgrupp G och K kan ha underlättats av det faktum att det ägde rum i två fokusgrupper som var homogena i sitt avståndstagande från bilägande. Männen i Fokusgrupp G med manliga medlemmar i bilpool agerade samstämmigt som att deras positioneringar som icke-bilister var meningsfulla, fördelaktiga och rationella. Detsamma gäller Fokusgrupp K med cykelintresserade män där ingen av männen ägde bil och alla ägnade sig åt cykling. Denna avgränsade men centrala homogenitet kan ha varit betydelsefull för männens möjlighet att under fokusgruppsamtalet positionera sig på ett sätt som både utmanade bilägande och omförhandlade maskulinitetsdiskurser knutna till bilen. En mer heterogen grupp med män skulle ha kunnat komplicera exempelvis framträdandena som bilkritiska föregångare (jfr Smithson, 2000).

med hjälp av diskursen om män som känslomässigt bundna till bilen. Männen förhandlade samtidigt relevansen och innebörden av alla dessa diskurser.

MOTORBUREN, JÄMSTÄLLD KVINNA

Det visade sig i några fokusgruppsamtal att kvinnors bilkörning kunde beskrivas på helt andra sätt än mäns bilkörning. Medan manliga bilister gjordes problematiska kunde kvinnliga samtalsdeltagare framställa sin bilanvändning som något positivt och nästan som en rättighet. Skillnaden mellan hur manliga och kvinnliga bilister positionerades och bedömdes möjliggjordes av olika genus- och jämställdhetsdiskurser. Samtalsdeltagare förhandlade relationen mellan dessa och diskursen om individuellt miljöansvar.

Beata i Fokusgrupp B med kvinnliga turismstudenter använde exempelvis en genusediskurs när hon talade om bilen som en möjlighet att känna sig trygg utomhus.

- Beata Det jag tänker är att, ett körkort och en bil det innebär en enorm frihet. Det är åtminstone så man känner när man får
- Någon Mm.
- Beata sitt körkort i handen. För att då kan du åka vart du vill, precis när du vill. Du behöver inte stå och vänta på bussen. Du behöver inte vara rädd att du ska bli påhoppad när du är ute och cyklar på natten.

Beatas sätt att beskriva skillnaden mellan bilister och ickebilister vilade bland annat på en *genusediskurs om det offentliga rummet som riskfyllt för kvinnor* (jfr Listerborn, 2002; Andersson, 2005). Hon använde diskursen på ett sätt som fick kvinnors bilkörning att framstå som en möjlighet att inte behöva vara rädd eller utsätta sig för risker. Subjektspositionen som kvinnlig bilist gjordes oproblematisk.

Samtalsdeltagarna i Fokusgrupp E med bilintresserade kvinnor talade också om kvinnors bilkörning som annorlunda än mäns. Kvinnorna använde en jämställdhetsdiskurs som tilldelade kvinnliga bilister specifika subjektspositioner. Vid tillfället nedan introducerade jag en diskurs om

bilen som ett maskuliniserat fordon (se t.ex. Mellström, 2004; Landström, 2006; Rømer Christensen m.fl., 2007:55ff) och frågade dem hur de såg på det påståendet.

- Emmy Men om man säger så här, för om man, tittar på tidigare forskning inom det här området så finns det ändå vissa som menar... att bilen har en maskulin prägel, som symbol
- Eleonora Det är den ju.
- Emmy att det är förknippat med män, hur tänker ni kring det som ändå har en ganska?
- Elin Det tror jag kommer att förändras. Jag tror absolut att det har varit så, är lite så idag också, men med tiden med tanke på att vi nu stormar in i näringslivet, vi får högre och högre positioner.
- Elvira Vi har råd.
- Elin Vi har råd.
- Elvira Ja.
- Elin Och det är vi som behöver bilen...
- Elvira Mm.
- Elin Är det någon som ska ha bilen, om det finns en bil i ett hushåll så är det kvinnan som ska ha bilen och mannen ska sitta på bussen.
- Eleonora Mm.
- Elin För det är vi ofta som gör de kombinerade resorna, det är vi som hämtar och lämnar barn, det är vi som åker och storhandlar, nu generaliserar jag grovt alltså
- Elvira Ja men
- Elin men, och oftast är det inte så lätt att kollektivtrafiklägga en sådan rutt.
- Elvira Nej.
- Emmy Nej.
- Elin Utan då är det lättare för mannen som ska ta sig till och från bostaden, till jobbet och tillbaka.
- Emmy Ja.

Elvira Mm.

Elin Sätt honom i kollektivtrafik och så låter du kvinnan ta bilen.

När Elin talade om vem som skulle använda bilen i en heterosexuell familjekonstellation så beskrev hon bilen som en möjlighet att jämna ut eller kompensera för genusarbetsdelningen i hemmet mellan män och kvinnor. Indirekt ifrågasatte hon samtidigt mäns bilanvändning, behövde de verkligen bilen? Hon framställde kvinnliga bilister som oproblematiska medan manliga gjordes problematiska.

Elins argumentation tog avstamp i en *jämställdhetsdiskurs*. Den diskursen pekade ut skillnader i arbetsfördelning mellan män och kvinnor i heterosexuella parrelationer som ett jämställdhetsproblem (jfr Roman & Peterson, 2011). Elin sammanförde därtill arbetsfördelningen i hushållet med fördelningen av transportmöjligheter mellan heterosexuella par (jfr Dobbs, 2007). Kvinnorna i Fokusgrupp E med bilintresserade kvinnor gjorde fler kopplingar mellan mäns bilanvändning och jämställdhetsdiskurser. Även vid följande tillfälle uppmuntrades de av genusrelaterade frågor från mig.

Emmy Men har ni reflekterat över det här med män som, bilen som manlig?

[...]

Elvira Jo visst har det väl varit så, att man har ju suttit bredvid och åkt med.

Emmy Ja.

Elvira Det har man ju gjort va, men det har handlat mycket om ekonomi som du säger.

Elin Mm.

Elvira Hemmafruar var det ju på min mammas tid, då var man ju hemmafru, inga pengar, man fick tilldelat pengar av mannen då.

Eleonora *Gud vad hemskt.*

Elvira Hushållskassa.

Emmy Mm.

Elvira Men det är ju för att vi har kommit fram och det här jämställdhetstänkandet och lika lön för lika arbete och studier, utbildning och att allting har gått framåt, vi får det ju bättre och bättre så här.

[...]

Elvira Ja, jag upplever det inte som att, idag tycker jag inte att det är någon manspryl.

Elvira ifrågasatte den diskurs om bilen som maskulin som jag använde mig av när jag ställde frågan. I likhet med Elin använde hon sig också av en jämställdhetsdiskurs. Med hjälp av den beskrev hon dåtiden som ojämsställd och nutiden som jämställd. Inom ramen för den kunde hon positionera dåtidens kvinnor som ekonomiskt begränsade och undanhållna från bilkörning. Kvinnors bilkörning i samtiden kunde däremot framställas som positiv. Den kvinnliga bilisten blev en symbol för ökad jämställdhet. Användningen av jämställdhetsdiskurser fick på så sätt kvinnors bilkörning att handla om något annat än miljöbelastning och att särskiljas från mäns bilkörning.⁸⁰

I Jessica Enevolds (2004) artikel "Regendered Narratives of Mobility: 'A Vroom With a View'" presenterades en liknande syn på kvinnors bilanvändning genom analysen av en feministisk handbok. I handboken uppmanades kvinnor att ge sig ut på vägarna och njuta av den frihet som det innebar. Enevold tolkade uppmaningen som ett sätt för kvinnor att ifrågasätta diskurser om bilen som maskulin och samtidigt anamma nya feminina subjektspositioner. Dessa bilburna feminina subjektspositioner knöts till frihet, rörlighet och makt (Enevold, 2004).

Det faktum att kvinnliga samtalsdeltagare på ett genusspecifikt sätt kunde framställa kvinnliga bilister som oproblematiske visade sig också i hur vissa samtalsdeltagare bemötte varandra. Bemötandet av Eleonora i

80. Precis som i fallet med Fokusgrupp G och K kan den relativt homogena fokusgruppsammansättningen ha möjliggjort användningen av den här jämställdhetsdiskursen i Fokusgrupp E. Eftersom inga män var närvarande kunde kvinnorna tala om och positionera manliga bilister utan att samtidigt behöva sammanföra några av de andra samtalsdeltagarna med problematiska subjektspositioner.

Fokusgrupp E med bilintresserade kvinnor var ett exempel på det. Eleonora sa sig vara tekniskt intresserad av bilar. När hon berättade om sin erfarenhet av att själv renovera bilar reagerade Elvira och Elin på ett sätt som aktualiserade Eleonoras position som kvinna.

Elvira Va?

Elin Ojoj.

[SMÅSKRATT]

Eleonora Det är inte så avancerat.

Elvira En tjej.

Vid det här tillfället positionerades Eleonora som annorlunda samtidigt som hon bemöttes med förvåning och glädje. Som jag tolkar ordväxlingen så var det Eleonoras position som kvinna som gjorde att hennes tekniska kompetens och intresse för bilen framstod som både uppseendeväckande och positivt. Det som möjliggjorde den positioneringen, menar jag, var förhandlingar av både diskursen om bilen som maskulin och av den jämställdhetsdiskurs som jag visade att kvinnorna använda ovan. Med hjälp av dessa diskurser kunde kvinnorna bemöta Eleonoras bilintresse som ett uttryck för en omförhandling av makt mellan män och kvinnor. Det resulterade i att hon tillskrevs en subjektsposition som gjordes både *problematiserande och berömvärd*.

Sammanfattningsvis visar dessa kvinnliga samtalsdeltagares tal om kvinnors (och mäns) bilkörning att diskursen om individuellt miljöansvar omförhandlades när genus- och jämställdhetsdiskurser återopades. Kvinnors miljöbelastning kunde göras mindre allvarlig om den styrktes av en "jämställdhetsvinst". För män däremot uppstod ingen sådan möjlighet. Subjektspositionen som manlig bilist kunde tvärtom göras problematiserande på grund av den genusspecifika positionen som man. Samtalsdeltagares användning av genus- och jämställdhetsdiskurser kunde alltså få som konsekvens att kvinnors rättighet till bilen underströks och att kvinnliga bilister framstod som oproblematiserande medan manliga gjordes problematiserande.

Genusforskare inom transportforskningen har tidigare framhållit att relationen mellan kvinnors rätt till bilen och bilens miljöbelastning är konfliktfylld. Till exempel framhåller Dobbs (2005) att kvinnors tillgång

till bil är avgörande för deras möjligheter på arbetsmarknaden i Storbritannien. Dobbs varnar för att en miljöanpassning av transportsystemet som inte ser kvinnors behov mycket väl kan få negativa konsekvenser för jämställdheten. Problemet kan således definieras som ett ödesval för jämställdhetsarbetet inom transportplaneringen: ska jämställdhet inom transportsektorn eftersträvas genom att kvinnor anpassar sig till mäns generellt mer bilorienterade och miljöpåfrestande transportmönster eller tvärtom (Rømer Christensen m.fl., 2007:69)?

ANSVARSTAGANDE KVINNOR OCH OANSVARIGA MÄN?

En genomgång av fokusgruppmaterialen väcker frågor om huruvida kvinnorna och männen i studien i olika utsträckning ifrågasatte det individualiserade miljöansvaret. I läsningen av kapitel sex och sju kan den uppmärksamma läsaren ha drabbats av en känsla av genusobalans. Medan kvinnliga samtalsdeltagare i högre grad verkade använda sig av vad jag kallade passivt motstånd, där konkurrerande diskurser påvisade att individuellt miljöansvar var svårt att införliva, så verkade männen i högre utsträckning använda sig av ett aktivt motstånd, där motdiskurser hjälpte dem att rikta kritik mot den individualiserade miljödiskursens utgångspunkter.⁸¹ Samtidigt fanns det fokusgrupper som avvek från det mönstret.⁸²

Nu ska jag undersöka den här skillnaden och pröva om den kan förklaras med hjälp av genusdiskurser. Jag ska diskutera möjligheten att männen och kvinnorna förhöll sig till olika subjektspositioner och att dessa i sin tur skapade könsspecifika förutsättningar i förhandlingarna av det indivi-

-
81. I kapitel sex, som handlade om konkurrerande diskurser och där det individualiserade miljöansvaret utsattes för passivt motstånd, förekom fler kvinnliga samtalsdeltagare än manliga. Närmare bestämt förekom samtalsdeltagare från fem fokusgrupper med kvinnor och tre fokusgrupper med män. I kapitel sju, som handlade om på vilka sätt det individualiserade miljöansvaret utsattes för aktivt motstånd, var situationen den omvända. Närmare bestämt förekom samtalsdeltagare från fem fokusgrupper med män respektive två fokusgrupper med kvinnor.
82. Den här studien är för liten för att dra långtgående slutsatser om förekomsten av fenomen i samtalen eftersom urvalet i sig har påverkat förekomsten i hög utsträckning.

dualiserade miljöansvaret. Begreppen problematiska och oproblematiska subjektspositioner hjälper mig att undersöka olika samtalsdeltagares möjligheter att framställa sig själva som berömvärda individer.

Män och oansvarighet

Jag börjar med att undersöka hur några av de manliga samtalsdeltagarna förhandlade bedömningen av *subjektspositionen som oansvarig* inom ramen för den individualiserade miljödiskursen. Tidigare beskrev jag hur några samtalsdeltagare förhöll sig till diskursen om män som miljöbelastande individer. Det var dock inga män i studien som positionerade sig som sådana miljöbelastande män. Däremot fanns det manliga samtalsdeltagare som utmärkte sig genom att inte göra subjektspositionen som oansvarig problematisk. Ett exempel var när Jens i Fokusgrupp J med fackligt och/eller politiskt aktiva män menade att miljöfrågorna var "uttjatade". När han sa så framhöll han inte bara att han var kritisk till hur eller att miljöfrågorna diskuterades. Han kunde också uppfattas som oansvarig av sin omgivning. Trots det sade han så. Jag tolkar det som att positionen som oansvarig därmed inte gjordes problematisk.

Jag ska visa på några fler tillfällen i samtalen mellan manliga samtalsdeltagare när jag menar att de förhöll sig på liknande sätt till subjektspositionen som oansvarig i relation till sin individuella miljöpåverkan. Min avsikt med det är att peka på att de vid dessa tillfällen förhöll sig på ett väsentligt annorlunda sätt till subjektspositionerna inom den individualiserade miljödiskursen än vad vissa kvinnliga samtalsdeltagare gjorde. Vid följande tillfälle berättade Jonas om hur han resonerade när han valde mellan cykel och bil till arbetet. Han sa:

Jonas	Sen så är jag så, jag kör ju bil till och med till jobbet och det är två kilometer. Men jag vet ju det
Emmy	Ja.
Jonas	att det regnar...
Emmy	Ja.
Jonas	Jag vill inte bli blöt när jag kommer till jobbet, jag vill inte...

- duscha när jag har cyklat dit och sådant där. Det är ju sådana grejer som spelar in, det är
- Emmy Mm.
- Jonas bekvämlighet och, sen tar det mer tid att cykla... Så är det ju.

Vid tillfället ovan positionerade sig Jonas på ett sätt som mycket väl kan uppfattas som att han prioriterade sin bekvämlighet framför miljön. Inom ramen för diskursen om individuellt miljöansvar skulle hans positionering kunna förknippas med subjektspositionen som oansvarig individ. Istället för att ta sitt individuella ansvar för miljön så lade han vikt vid att till exempel inte bli blöt.

Det här är ett uttryck för att diskursen om individuellt miljöansvar inte blev så dominerande i samtalet mellan männen i Fokusgrupp J. Men med det sagt så väcker positioneringen ändå vissa frågor. Vad krävdes för att samtalsdeltagare skulle kunna förhandla diskursen om individualiserat miljöansvar på ett sådant sätt som männen i Fokusgrupp J gjorde? För Jonas verkade det vid det här tillfället räcka med att påpeka att ansvars-tagande i form av mindre bilkörning var lite mer besvärande än alternativet. Mot bakgrund av det kunde han ifrågasätta diskursens relevans. I andra fokusgruppsamtal verkade det nödvändigt att framhålla att det var både dyrare och mer tidskrävande att välja det mer miljövänliga fordonet.

Jag tolkar denna olika grad av förklaringar som ett sätt för dessa samtalsdeltagare att förhålla sig till subjektspositionen som *oansvarig i relation till sin miljöbelastning*. Skillnaden var dock att medan vissa samtalsdeltagare, däribland Jonas, inte distanserade sig från den subjektspositionen så gjorde andra samtalsdeltagare det genom att noggrant motivera varför de betedde sig som de gjorde. På så sätt underströk de sin distans till subjektspositionen som oansvarig. Vid ett annat tillfälle använde Jonas ordet lat för att beskriva sig själv.

- Jonas Jag är ju jag är lite lat också, jag skulle vilja ha, litegrann som du säger att man bara sätter sig och vilar när man åker till

- [STAD] ... Min så här optimala utopia, så, det är om alla bilar har något vagnsystem, så att när jag kör ut på motorvägen så istället kör jag upp på en... räls
- Emmy Mm.
- Jonas och sen går jag autopilot till [STAD] och under tiden kan jag sova om jag vill.
- [...]
- Jens Och vid längre resor kan det ju vart – jag tycker det är roligt att köra bil också så att
- Joakim Det gör jag med så
- Jens Man bestämmer själv, får köra lite, kan gasa på...
- Emmy Ja mm.
- Johan Jag har inget emot att köra bil heller och jag tycker om att åka tåg det är två olika.
- Jens Ja ja visst, så att det är inget som utesluter det andra.
- [...]
- Jonas Men sen är det det att åker man bil då slipper man alla andra.
- Johan Människor.
- Jonas En del, alla andra
- Emmy Mm.
- Jonas människor är inte jobbiga men det finns en del som är jävligt störiga rent ut sagt.
- Emmy Ja.
- Jonas Och säg så här (du så här x på tåget) och någon jävel sitter och skriker i telefonen... Och då faller ju hela det här, åka tåg och koppla av.

Vid det här tillfället enades Jens och Joakim om att de tyckte om att köra bil. De framställde samtidigt personliga preferenser som viktiga när det gällde transportval. Att uppskatta bilkörning gjordes därmed till en rimlig orsak att välja bilen framför tåget. Det här skiljde männen från många andra samtalsdeltagare. Medan andra personer förklarade sitt val av bilen med utgångspunkt i transportsystemets utformning eller ekonomiska och tidsrelaterade motiv, så hänvisade männen i Fokusgrupp J med fackligt

och/eller politiskt aktiva män vid sidan av dessa motiv även till sina personliga preferenser.⁸³

Personliga preferenser återopades också i viss mån i samtalet mellan männen i Fokusgrupp H med manliga bilister.

Holger Det var det var det första jag gjorde när jag gick i pension.
Vet du vad jag bestämde mig för då, nu ska jag bli mycket
bättre på miljö, sortering.

[...]

Holger Det funkar nu.

Henrik Javisst.

Holger ... Ja jag har kört det... jag tar ju inte varenda grej men
mycket mycket bättre

Henrik Mm.

Holger än när jag jobbade.

Henrik Ja (xx)

Hemming Det är klart... man slänger ju inte ett batteri eller jag menar
jag...

Holger Nej nej.

Henrik Nej.

Hemming från en ficklampa och något sådant där va

Holger Och nu ser jag att jag kan... ta hand om det på ett annat
sätt, jag har tid med det va.

Hemming Men sen

Holger Prioriterar det.

Hemming det där, jag håller ju inte på och, samlar tetrapak och sådant
där.

Emmy Mm.

Hemming Det gör jag inte.

Emmy Sköljer ur allt.

83. Johan invände vid det här tillfället mot de andra männens resonemang. Han accepterade inte att det fanns en motsättning mellan att välja tåget och att uppskatta bilkörning. Hans positionering låg i högre utsträckning inom ramen för diskursen om individuellt miljöansvar än vad Jens, Joakims och Jonas positioneringar gjorde.

Holger Jo det gör (jag).

Hemming Ja *det har jag att göra om ett par år.* [SYFTAR PÅ SIN PEN-
SIONERING]

Holger Ja det kan du börja med.

Medan Holger positionerade sig som en ansvarstagande individ inom ramen för diskursen om individuellt miljöansvar så positionerade sig Hemming på ett annat sätt. Både Holger och Hemming förhöll sig till diskursen om individuellt miljöansvar när de diskuterade relevansen av källsortering, men Hemming, som framhöll att han inte källsorterade, förklarade inte sin positionering särskilt utförligt. Han poängterade dock att han inte slängde batterier var som helst. När han sa så tilldelade han personer som inte tog hand om uttjänta batterier en subjektsposition som oansvariga. Den positionen framställde han som problematisk. Men när det handlade om källsortering konstaterade han snarare sitt val ("det där gör jag inte") än motiverade det. Att inte källsortera förknippades inte med den problematiska oansvariga subjektspositionen.

Dessa resonemang fördes mellan männen i de fokusgrupper där motdiskurser till den individualiserade miljödiskursen förekom. Genom de här exemplen vill jag peka på att det i vissa fokusgruppsamtal med män verkade finnas en möjlighet att positionera sig som icke-ansvarstagande utan att för den skull förhålla sig till att subjektspositionen som oansvarig i relation till sin miljöpåverkan kunde göras problematisk.

När dessa positioneringar sätts i relation till hela fokusgruppmaterialet blir det tydligt att sådana här uttalanden inte gjordes av kvinnliga samtalsdeltagare. Bland dem är det svårare att finna hänvisningar till personliga preferenser, till lathet eller att se en frånvaro av förklaringar när de positionerade sig i relation till den individualiserade miljödiskursens relevans. Det verkar därför som att möjligheten att positionera sig som icke-ansvarstagande utan att den subjektspositionen gjordes problematisk främst var förbehållen (vissa) män i studien. Frågan är om dessa mäns "frihet" att positionera sig som icke-ansvarstagande i relation till diskursen om individuellt miljöansvar möjliggjordes av deras positioner som män.

Kvinnor och oansvarighet

Vad finns det då som talar för att kvinnorna i materialet undvek subjekspositionen som oansvarig i relation till sin miljöpåverkan på grund av att den positionen gjordes mer problematisk för dem?

Jag nämnde tidigare att kvinnorna verkade använda sig av konkurrerande diskurser i högre utsträckning än männen. När de använde de konkurrerande diskurserna förhöll de sig samtidigt till risken att positioneras som oansvariga. Jag ska ge ett exempel på hur en sådan positionering gick till. När Elin i Fokusgrupp E med bilintresserade kvinnor, i en dialog som även citerats ovan, förklarade varför hon ibland körde bil använde hon sig av flera diskurser som konkurrerade med den individualiserade miljödiskursen.

Elin	Men just när det gäller... vissa grejer måste man bara ha gjort, man är i behov av ett gäng blöjor och toapapper
Emmy	Ja visst
Elin	och det här ICA Maxi är ju faktiskt ganska schysst att åka till och köpa allt det där.
Elvira	Mm mm.
Emmy	Ja.
Elin	Och det är inte så lätt att ta sig kollektivt med alla dessa påsar och, så att då är bilen ett suveränt verktyg för det.

Elin beskrev sina motiv att ta bilen på ett sätt som skiljde sig markant från hänvisningen till personliga preferenser eller frånvaron av förklaringar över huvud taget. Istället begränsade hon relevansen hos diskursen om individuellt miljöansvar, i form av påbudet att minska sin bilkörning, genom att hänvisa till sitt liv som småbarnsförälder, till kollektivtrafikens utformning och till bilens praktiska fördelar. Elins positionering skiljer sig tydligt från Jonas positionering när han förklarade varför han tog bilen till jobbet två kilometer bort.

Jag menar att skillnaden mellan dessa positioneringar är betydelsefull när det gäller hur kvinnliga respektive manliga samtalsdeltagare förhöll sig till att positioneras som oansvariga i relation till sin miljöpåverkan. Både Jonas och Elin förklarade sina val av bilen med att det blev för

besvärligt för dem att välja andra, till exempel mer miljövänliga, transportsätt. Men medan Jonas beskrev en kort cykeltur som för besvärlig för att den tog mer tid och för att han kunde bli sveddig eller blöt av regn, så framställde Elin en resa med kollektivtrafiken efter storhandling som för besvärlig. Elin hänvisade däremot inte till någon personlig preferens som förklarade hennes val av färdstätt. Istället placerade hon förklaringen till transportvalet utanför sig själv och hänvisade till transportsystemets förutsättningar. Därtill framställde hon sitt behov av bilen som omsorgsrelaterat. Hon positionerade sig som mamma samtidigt som hon förhandlade och begränsade relevansen av diskursen om individuellt miljöansvar vid specifika tillfällen i hennes liv. Sammantaget gör dessa olika komponenter i Elins framställning av sin valsituation att det blir svårt att förstå Elin som lat. Hon ägnade sig trots allt åt hushållsarbete när hon tog bilen till affären. Däremot finns det inte lika mycket som motverkar positioneringen av Jonas som ”alltför bekväm” när han beskrev en kort cykeltur som besvärlig.

Min poäng här är inte att Jonas aldrig gjorde omsorgsrelaterade positioneringar som förklarade hans val av bilen, för det gjorde han. Poängen är snarare att Elin aldrig positionerade sig på det sätt som Jonas gjorde. Inte heller talade andra kvinnliga samtalsdeltagare om hur roligt det var att köra bil med andemeningen att det därför var mindre rimligt att välja ett mer miljövänligt transportsätt. Jag tolkar det som tecken på att kvinnliga samtalsdeltagare i högre utsträckning distanserade sig från subjektspositionen som oansvarig i relation till sin miljöpåverkan. Därmed menar jag att deras eventuella oansvarighet också gjordes problematisk.

Kvinnor och samvetsgrant ansvarstagande

Medan det fanns sätt att positionera sig som verkade förbehållna männen i studien, så fanns det andra sätt att positionera sig som verkade nästan lika förbehållna kvinnorna. Ett exempel figurerade när några kvinnliga samtalsdeltagare förhandlade förekomsten av dåligt samvete och skuld i relation till diskursen om individuellt miljöansvar. I samtalet mellan de kvinnliga turismstudenterna i Fokusgrupp B blev det här särskilt tydligt, vid ett tillfälle som jag även citerade i kapitel sju. Kvinnorna tillskrev sig

dåligt samvete på grund av sin miljöpåverkan och förhandlade tillsammans allvaret i den känslan. Så här kom det till uttryck:

- Beatrice Men jag kan också känna så att jag menar, jag tror inte att klimatet kommer lösas utan politiska beslut och så.
- Någon Nej.
- Beatrice Men för min egen del, så vill jag på något sätt... det har kanske mer med mitt eget samvete och min egen så här, [MED TVEKAN:] heder, jag vet inte, att när jag vet så mycket om vad som händer så måste jag också agera för det.
- Någon Just det.
- Beatrice Det blir jättekonstigt i min hjärna annars.

Som jag framhöll i kapitel sju så innebar den här positioneringen att Beatrice använde sig av både den individualiserade miljödiskursen och motdiskursen som betonade samhällets miljöansvar. Det är inte i sig förvånande att någon använder sig av flera diskurser samtidigt och på det sättet gör en något motsägelsefull positionering. Men motstridigheten mellan de här två diskurserna kan ses som ett tecken på att det var problematiskt för Beatrice att enbart positionera sig inom ramen för motdiskursen. Att utmana den individualiserade miljödiskursen kan innebära en risk att uppfattas som oansvarig i relation till sin egen miljöpåverkan. När Beatrice poängterade att hon var kritisk till det meningsfulla med enskilda individers handlingar och samtidigt framhöll att hon ägnade sig åt individuellt ansvarstagande för miljön, kan det därför tolkas som ett uttryck för att hon förhöll sig till att subjektspositionen som oansvarig var problematisk.

Ett annat tillfälle när kvinnorna i Fokusgrupp B distanserade sig från en subjektsposition som oansvarig för sin miljöpåverkan och förhandlade den på ett sätt som gjorde den problematisk återges i följande utdrag:

- Beata Min sambo har fått mig att källsortera, jag tycker att det är svinjobbigt.
- [SMÅSKRATT]

Beata Varje gång vi måste gå iväg med grejerna till sophuset, jag bara, åååhh.

[SMÅSKRATT]

Beata Och det, jag skäms för att jag tycker det men det blir verkligen så här, ett extra moment i min vardag som inte är särskilt roligt... Och tyvärr så känner jag inte att

Beatrice Jätteroligt.

[SMÅSKRATT]

Beatrice Skojar.

Beata jamen, nej men, tyvärr så känner jag inte att det ger mig någonting för jag har hört att de ändå sopar ihop allting i samma maskin här i [HEMSTADEN].

Jag tolkar Beata som att hon här distanserade sig ifrån en subjektsposition som miljömedveten kvinna inom ramen för diskursen om kvinnor som mer miljömedvetna än män. Den distanseringen fick de andra kvinnorna att skratta. Därefter tillskrev hon sig skuldkänslor för positioneringen. En jämförelse mellan Beatas tal om källsortering och Hemmings tal om detsamma (som återgavs ovan) gör att vissa tydliga skillnader framträder. I Hemmings fall blev positioneringen som icke-sorterande inget han tillskrev sig skuldkänslor inför. Den blev heller inte uppseendeväckande eller underhållande. Till skillnad från Hemming menar jag att Beata förhöll sig till risken att hennes positionering skulle göras problematisk på grund av hennes kritiska inställning till källsortering. Talet om skuldkänslor minskade den risken. Hon gjorde samtidigt subjektspositionen som oansvarig i relation till sin miljöpåverkan problematisk. För Hemming däremot gjordes utrymmet för icke-ansvar större. Det gjordes inte lika problematiskt.

Vid ett annat tillfälle gjorde Barbara i samma fokusgrupp något som skulle kunna betraktas som en bekännelse av bristande miljöansvar.

Barbara Men jag önskar i alla fall att jag skulle kunna vara bättre på att påverka mina... medmänniskor till att, jamen tänka mer på miljön. Jag önskar att jag kunde göra det bättre på ett sätt... Att jag kanske inte skulle åka så mycket bil när jag är hemma...

- Beata Nej jag skäms lite för mig själv när jag sitter där.
- Barbara Ja men precis, man skäms lite för vad man sitter och säger här, jag tycker synd om min familj att jag har framställt dem som
- [SKRATT]
- Barbara *Nämen* det här att jag önskar verkligen att jag kunde, bli bättre på att... vara, schysst mot
- Någon Mm.
- Britta Alltså jag tror det handlar om att bara man, även om man själv kanske inte riktigt är så miljövänlig som man vill vara, eller ens nära och kära inte är det, men jag tror ändå det att om man väl börjar tänka på det så tror jag... att man, det kanske ändrar sig i framtiden eller... så länge man har det i huvudet att det går runt och man tänker på det så kanske, det blir en förändring lite senare och man kanske kommer på saker och ting.

Vid det här tillfället förhandlade kvinnorna i Fokusgrupp B relevansen av känslor som dåligt samvete och skuld i relation till subjektspositionerna som en oansvarig respektive ansvarstagande individ. De intog självmedvetna och samvetsgranna subjektspositioner där de lyfte fram sina egna tillkortakommanden, reflekterade över dem och distanserade sig ifrån dem. De tog på sig ansvar för sina brister som miljöbelastande individer. Det här sättet att positionera sig verkar förbehållet kvinnliga samtalsdeltagare i studien (jfr Elvin-Nowak, 1999), även om det förekom att också män förhöll sig till närvaron av ett dåligt samvete.

Genusspecifika förutsättningar för ansvar

För att försöka förstå den till synes genusrelaterade skillnaden mellan vilka samtalsdeltagare som gjorde vilka positioneringar så har jag använt begreppen problematiska och oproblematisks subjektspositioner. Bakom min användning av dem finns ett antagande om att vissa subjektspositioner kan framstå som mer klandervärda för vissa individer än för andra. Det här hänger samman med att individer positioneras på olika sätt av

diskurser. Genusdiskurser kan till exempel positionera män och kvinnor på olika sätt och på så vis tilldela dem olika förhandlingsutrymme i relation till diskurserna (Weedon, 1987:25f). Det är också relevant att fråga sig vilka dessa diskurser var. Vilka verklighetsbeskrivningar kan göra kvinnligt ansvarstagande för sin miljöpåverkan mer nödvändigt eller angeläget än manligt ansvarstagande?

Eftersom mönstret i materialet pekar på en skillnad mellan samtalsdeltagare som kan förknippas med deras positioner som män och kvinnor, blir genusdiskurser relevanta platser att söka efter förklaringar på. Frågan blir då om genusdiskurser kan ha inneburit att subjektspositioner knutna till det individualiserade miljöansvaret gjordes problematiska och oproblematisks i olika utsträckning för kvinnor respektive män.

De diskurser som jag hänvisade till tidigare i kapitlet, om kvinnor som mer miljömedvetna och män som miljöbelastande individer, har på olika sätt framträtt inom forskning om genus och miljö. Samtidigt ser jag inte dem som tillräckliga förklaringar till att ansvarstagande för miljön framstod som mer viktigt för kvinnor än för män. Som jag har visat ifrågasattes båda dessa diskurser av vissa av samtalsdeltagarna själva. De gjordes inte heller dominerande på ett sådant sätt att de verkade nödvändiga att förhålla sig till.

För att finna andra relevanta diskurser kan dock genusforskning från andra empiriska fält än miljöområdet vara relevant. Jag syftar då på forskning som har berört synen på ansvarstagande, oansvarighet och ansvarsfördelning mellan män och kvinnor. Ett område inom genusforskningen där femininitetsdiskurser har visats knutna till ansvarstagande är studier av ansvaret för hushållarbete (Carlstedt & Forssén, 1999). Ett exempel är Magnusson som har visat att acceptans för en persons viljestyrka kan förbehållas män, medan ansvarstagande och skuldkänslor i relation till barn, arbete och hushållsarbete kan förbehållas kvinnor i heterosexuella pars förhandlingar av sina relationer och sin arbetsfördelning (Magnusson, 2006:115–121). Ylva Elvin-Nowak (1999; 2001) har vidare poängterat att kvinnors ansvarstagande och skuldkänslor förknippade med yrkesarbete och barn är högst genus specifika. Närmare bestämt var det positionen som mödrar som aktualiserade både ansvar och skuld hos kvinnorna som Elvin-Nowak intervjuade. Kvinnorna gav uttryck för en vardaglig känsla

av skuld som uppstod i relation till deras barn (Elvin-Nowak, 2001).

Ett annat forskningsfält som i hög grad har problematiserat ansvarstagande femininitetspositioner och oansvariga maskulinitetspositioner är genusforskning om förskolan. Christian Eidevald visade i sin avhandling att de studerade förskolelärarna bemötte barnen på ett sätt som återskapade föreställningar om flickor som ansvarsfulla och pojkar som mindre ansvarsfulla. Eidevald menar att förskolelärarna på så sätt upprätthöll dominerande diskurser om flickor och pojkar som ansvarsfulla i olika utsträckning (Eidevald, 2009:134–144). Att begripliggörandet av ansvarsfördelning, ansvarstagande och oansvar i samtalsdeltagares förhandlingar av miljöansvar kan ha formats av genusdiskurser verkar alltså inte otänkbart, sett till hur ansvarstagande har analyserats inom genusforskningen.

För att synliggöra den här genuspräglade skillnaden menar jag därför att det är rimligt att tala om *problematiska femininitetspositioner* och *oproblematiska maskulinitetspositioner* knutna till individuell oansvarighet för miljön. Då syftar jag på hur subjektspositionen som oansvarig i relation till sin individuella miljöpåverkan gjordes mer klandervärd och problematisk för kvinnor än för män. Det ledde till att kvinnorna hade mer att riskera om de inte distanserade sig från miljörelaterad oansvarighet. Jag menar att vissa samtalsdeltagare hanterade den risken genom att tillskriva sig dåligt samvete och ett samvetsgrant förhållningssätt. Men de kunde också hantera den genom att peka på att det individualiserade miljöansvaret var svårt att införliva i deras livssituation, även om de ville göra det. Samtidigt kunde vissa män distansera sig ifrån ansvarstagande för miljön med hänvisning till att det inte passade deras personliga preferenser. De kunde positionera sig som icke-ansvariga utan att den subjektspositionen gjordes problematisk. Maskulinitetspositioner knutna till individuell oansvarighet för miljön möjliggjorde detta.

Samtidigt som materialet tyder på att genusdiskurser fick subjektspositionen som oansvarig i relation till sin miljöpåverkan att bli mer problematisk för kvinnor än män, förefaller även dessa bedömningar ha varit förhandlingsbara. Det fanns exempel på män som positionerade sig som ansvarstagande och kvinnor som inte gjorde det. De problematiska femininitetspositionerna och de oproblematiska maskulinitetspositionerna knutna till individuell oansvarighet för miljön ska därför förstås som en

av många omständigheter som formade samtalsdeltagares ställningstaganden och positioneringar.

En annan omständighet som formade samtalsdeltagares positioneringar kan ha varit klassdiskurser, eventuellt i samspel med genusdiskurser. Jag syftar då på hur några av samtalsdeltagarna positionerade sig själva och varandra med hjälp av diskurser om klasstillhörigheter och klasskillnader. Tecken på att klassdiskurser kan ha inverkat på förhandlingarna om innebörden av oansvarighet finns till exempel i hur de kvinnliga turismstudenterna i Fokusgrupp B positionerade sig. Deras samtal kan tolkas utifrån ett samspel mellan diskurser knutna till genus och till klass.

Som jag visade ovan så kunde dessa kvinnor i ena stunden berätta om ett beteende eller en känsla som de hade och i andra stunden be om ursäkt för det beteendet eller säga sig ha dåligt samvete för det. Genusforskaren Fanny Ambjörnsson beskriver ett besläktat förhållningssätt hos tjejerna i hennes studie som gick på samhällsvetarprogrammet. De pendlade mellan att agera ut föreställningar om hur tjejer "är" och att förhålla sig distanserat och reflekterande till dem. Ambjörnsson tolkar det beteendet som ett historiskt etablerat sätt för den västerländska medelklassen att positionera sig som intelligent och samtidigt distansera sig ifrån arbetarklass- och överklasspositioner. Hon framhåller hur genus och klass kunde vävas samman genom positioneringar som reflexiv, empatisk och respektabel (Ambjörnsson, 2004:75ff). Med det i åtanke kan ordväxlingen mellan kvinnorna i Fokusgrupp B framstå som ett sätt att visa samhörighet med både *ansvarsfulla femininitetspositioner* och *reflexiva medelklasspositioner*. Kvinnornas positioner som studenter är visserligen svåra att förstå som välbärgade. Samtidigt var de i och med detta "kunskapsarbetare". Det var också något som framkom i deras sätt att samtala. De visade mig och varandra att de använde kunskap för att motivera sina ställningstaganden och reflektioner. Ambjörnssons resonemang om samspelet mellan femininiteter och klass kastar alltså nytt ljus över den självreflektion som kvinnorna i Fokusgrupp B med kvinnliga turismstudenter ägnade sig åt. Det talar för att deras distansering från den problematiska femininitetspositionen som oansvarig i relation till sin miljöpåverkan även formades i samspel med deras positioner som medelklasskvinnor.

Det fanns också andra fokusgrupper där klassrelaterade positione-

ringar verkade samspela med förhandlingar av genusdiskurser. Men i de fallen innebar det att subjektspositionen som oansvarig i relation till sin miljöpåverkan framstod som mer möjlig att inta.

Medelklassdistans och oansvarighet

Nedan ska jag undersöka två samtalssekvenser som jag menar synliggör förhandlingar av både genusdiskurser och klassdiskurser. I det första fallet handlar klassdiskurserna om en yrkesrelaterad position, i det andra fallet handlar de om en positionering knuten till pengar och ekonomiska tillgångar. Den första situationen utspelade sig mellan kvinnorna i Fokusgrupp A med kvinnliga truckförare. Dessa kvinnor positionerade sig både mer kritiskt och mer distanserat till det individualiserade miljöansvaret än vad de andra kvinnliga samtalsdeltagarna gjorde. Vid följande tillfälle förhandlade kvinnorna innebörden av både ansvarstagande och oansvariga subjektspositioner med hjälp av humor.

- Astrid Du har ju rest också nu nyligen [TILL ALICIA].
Alicia Ja.
Astrid Tänkte du på
Annie Hon ska resa hela tiden, tänk på
Astrid Tänkte du på hur mycket du spydde ut där samtidigt som
 du reste?
Alicia Ja, jag kände det var
Astrid Du kände det med en gång att
Alicia Ja visst.
[ASTRID SKRATTAR]

Tanken på att Alicia skulle ha funderat över sin miljöpåverkan under flygresan till Thailand framställdes vid det här tillfället som en komisk och något absurd idé. Jag tolkar samtalssekvensen som att Astrid, Annie och Alicia ironiserade över den ansvarstagande individen. De distanserade sig från personer som reflekterade över något till synes absurt, nämligen individer som lade fokus på sina individuella koldioxidutsläpp när de reste på semester. Kvinnornas distansering kan tolkas som ett uttryck för att de

framställde det som absurt att den efterlängtrade och välförtjänta semestern skulle svärtas ned av tanken på koldioxidutsläpp. De talade vid andra tillfällen om hur viktig semestern var för dem, på ett sätt som stödjer den tolkningen. Agneta berättade exempelvis att hon jobbade över för att spara pengar till resan.

Jag menar att kvinnorna positionerade sig distanserat till det individualiserade miljöansvaret och framställde den ansvarstagande individen som absurd eller komisk. Det innebär att deras positionering var väsensskild från samtalen i Fokusgrupp B med kvinnliga turismstudenter eller Fokusgrupp C med beresta kvinnor. Skillnaden låg i att kvinnorna i Fokusgrupp A inte på samma sätt tog avstånd från subjektspositionen som oansvarig i relation till sin miljöpåverkan. Det som är intressant med ordväxlingen i Fokusgrupp A med kvinnliga truckförare är att deras positioner som kvinnor inte verkade försvåra deras humoristiska förhållningssätt till subjektspositionen som oansvarig i relation till sin miljöpåverkan.⁸⁴

Dessa kvinnor kunde i egenskap av att vara truckförare positioneras som arbetare, då yrkesarbete och utbildningsnivå är en dimension som historiskt har knutits till klass (Skeggs, 2000). Jag utgår dock från att klass är något som kontinuerligt konstrueras och förhandlas i samtal, precis som genus.

Huruvida kvinnorna i Fokusgrupp A med kvinnliga truckförare förhöll sig till sin yrkesposition eller ej är inte uppenbart, varken vid det här tillfället eller i allmänhet under fokusgruppsamtalet. Trots det är deras yrkesposition en möjlig förklaring till hur det kom sig att den problematiska femininitetspositionen som oansvarig i relation till sin miljöpåverkan inte gjordes relevant. På samma sätt som jag har hävdat att de kvinnliga studenterna i Fokusgrupp B förhandlade sin samhörighet med en klassrelaterad subjektsposition som beskrev dem som intelligenta och reflekterande kunskapsarbetare, vill jag alltså pröva tanken om kvinnorna i Fokusgrupp A förhöll sig till en annan klassrelaterad subjektsposition som arbetare som beskrev deras förhållningssätt till miljöansvar. Medan studenternas

84. Jag hävdar inte att de förstod sig som oansvariga i relation till miljön. Min poäng är att de inte distanserade sig från vad som kunde positioneras som oansvarighet såsom andra, särskilt kvinnliga, samtalsdeltagare gjorde.

positioneringar sammanföll med att individuell oansvarighet i relation till miljön gjordes problematisk, kunde en motsatt process skönjas hos truckförarna. De föreföll mer fria att ifrågasätta diskursen om individuellt miljöansvar och kunde inta en position som icke-ansvarstagande utan att framställa den som problematisk. De kunde formulera kritik mot det individualiserade miljöansvaret utan att försäkra sig om att inte framstå som oansvariga.

En tolkning av hur det kom sig att deras förhandlingsutrymme i relation till diskursen om individuellt miljöansvar kom att bli större är alltså att deras yrkesposition möjliggjorde andra femininitetsdiskurser än studenternas "yrkesposition" gjorde. Att kvinnorna i just den här fokusgruppen använde sig av distans och humor när de talade om det individualiserade miljöansvaret kan i en sådan här studie samtidigt alltid vara en fråga om urval. Andra truckförare hade kunnat förhandla diskursen på ett annat sätt. Jag menar dock att möjligheten att distansera sig från ansvarstagande i samtalet mellan kvinnorna i Fokusgrupp A är intresseväckande på samma sätt som frånvaron av sådan distans i så många andra fokusgrupper med kvinnor är det. Det är också intresseväckande att flertalet av samtalsdeltagarna i de tre fokusgrupper där motdiskurser användes, det vill säga Fokusgrupp A, H och J, positionerade sig som arbetarklassrepresentanter eller kan positioneras som arbetare utifrån sin yrkesposition.⁸⁵

Den andra samtalssekvensen som väcker frågor om huruvida förhandlingar av klassdiskurser samspelade med förhandlingarna av genusdiskurser i relation till miljöansvar utspelade sig i Fokusgrupp E med bilintresserade kvinnor. Även Elvira i Fokusgrupp E gav uttryck för ett distanserat förhållningssätt till sitt ansvarstagande för miljön. En skillnad mot ovanstående ordväxling var dock att Elviras positionering vid det aktuella tillfället gjordes problematisk av de andra samtalsdeltagarna. Kvinnorna talade här om vad bilen betydde för dem:

85. Männen i Fokusgrupp J med fackligt och/eller politiskt aktiva män positionerade sig som representanter för arbetarklassen och "folket". Vid sidan av sitt fackliga engagemang hade de även nuvarande eller tidigare yrkespositioner som positionerade dem som arbetare.

Elvira För jag då
Elin Ja.
Elvira för mig är ju bilen viktig, just för att det är en frihet, men den talar också lite om vem jag är.
Elin Ja just det.
Eleonora Mm.
Elvira Jag har en relativt ny BMW, det känns rätt härligt att glida fram vid golfbanan för då ligger man på plus redan när man kommer va.
[SKRATT]
Elin Det är på minus du ska ligga på golfbanan.
[SKRATT]
Elvira Jo men alltså
Elin Eller hur.
Elvira istället för att komma i en gammal Toyota någonting va.
Elin Ja.
Elvira Alltså för mig är det... alltså det visar att
Elin Mm.
Elvira ja... här kommer en tjej som ja, är ett bra parti alltså som
[SMÅSKRATTAR]
Eleonora Spelar ingen roll hur man spelar (man är ändå som)
[SKRATT]
Elin Hon har bara en snygg bil.
Elvira Ja jag är ärlig när jag säger det.
Emmy *Ja men det är ju. [SMÅSKRATTAR] Det är bra.*
Elvira Jag tycker det är härligt.
Emmy Ja.
[ELVIRA SKRATTAR]
Emmy En positiv symbol.
Elvira Ja ja.
Elin Du vill bli förknippad med bilen... Eller...?
Elvira Nja eller det visar lite att
Elvira Mm, vem du är, mm.
Elvira jag har valt den bilen för jag tycker den är bäst.
Elin Mm.

- Elvira Och jag tycker den är ursnygg och jag har råd att köpa en sådan bil.
- Elin Mm.
- Elvira Kontant.
- [...]
- Elvira [SMÅSKRATTAR] Jag är unik kanske.
- Eleonora Nej.
- [SKRATT]
- Elvira Nej men för, i det här sällskapet i alla fall.

Det bemötande som Elvira fick vid det här tillfället tolkar jag som att hennes positionering gjordes problematisk av de andra kvinnorna. Elin och Eleonora bemötte henne med humor som hon inte själv svarade an på. Tvärtom påpekade hon sin ärlighet. Därigenom menar jag att hennes ställningstagande ifrågasattes och gjordes problematiskt.

I Elviras fall är det svårt att skilja förhandlingar av klassdiskurser från förhandlingar av genusdiskurser. Tre saker var så vitt jag kan se utmärkande med hennes positionering. För det första verkade hon vid tillfället ovan inte alls förhålla sig till den individualiserade miljödiskursen. För det andra talade hon om sin relation till bilen på ett sätt som ingen annan kvinna i studien gjorde (jfr Landström, 2006). För det tredje var hennes sätt att tala om sin tillgång till pengar unikt sett till alla fokusgruppsamtal. Jag menar alltså att Elvira vid det här tillfället inte förhöll sig till diskursen om individuellt miljöansvar. Det innebar också att hon inte förhöll sig aktivt till subjektspositionen som oansvarig i relation till miljön. Det märks till exempel genom att bilens miljöpåverkan förblev okommenterad. Hon tillskrev sig inte något dåligt samvete och använde inte någon kompensationsstrategi i samband med att hon sa sig känna starkt för sin bil. Det är samtidigt svårt att hävda med bestämdhet att det var med anledning av detta som hennes position gjordes problematisk.

Både Elviras sätt att tala om pengar och om sin syn på bilen var utmärkande. De var utmärkande på sätt som gränsade till både klass- och statusdiskurser samt genusdiskurser. När Elvira talade om pengar positionerade hon sig som välbärgad och menade att det var fördelaktigt om det syntes att så var fallet. Hon förhöll sig alltså till sitt ekonomiska kapital

på ett specifikt sätt, som något hon var stolt över att visa för andra. När hon talade om sin bil tilldelade hon bilen en möjlighet att ge henne en statusfylld position i andra människors ögon (jfr Böhm m.fl., 2006; Henriksson, 2014). Bilen differentierade henne från andra människor (med sämre bilar). Därtill var den relation till bilen som hon tillskrev sig intressväckande i relation till hennes position som kvinna. Hon framställde sig som en kvinna vars identitet kom till uttryck på ett fördelaktigt sätt med hjälp av bilen. Hon tillskrev sig en emotionell relation till bilen (jfr Landström, 2006).

Elvira förhandlade och utmanade således flera olika diskurser samtidigt. Hennes positionering aktualiserade och förhandlade diskurser som berörde ansvarstagande för miljön, femininitetspositioner knutna till bilen och förhållningssätt till pengar. Med det i åtanke blir det svårt att hävda att Elviras position gjordes problematisk främst på grund av hennes negligering av och frihet från diskursen om individuellt miljöansvar och hennes position som kvinna. Hon utmanade ju samtidigt femininitetsdiskurser genom att omförhandla kvinnors relation till bilar; kanske var det en orsak till att hon tilldelades en problematisk subjektsposition?

Men det kan också ha varit hennes framställning av sin ekonomiska ställning. När hon nämnde sin delaktighet i en traditionellt klasspräglad aktivitet som golf och samtidigt poängterade att hon köpt sin enligt henne ansedda bil kontant gjorde hon anspråk på en statusfylld och välbärgad subjektsposition. Hon framställde därtill den positionen som något hon eftersträvade. Genom att tala om sin ekonomiska ställning på detta explicita vis utmärkte hon sig.

Sammanfattningsvis finns det många möjliga tolkningar av vad som gjorde Elviras positionering i sammanhanget problematisk. Det blir svårt att skilja på femininitetsdiskurser och klassrelaterade diskurser. Istället blir det i den här ordväxlingen uppenbart att olika diskurser knutna till olika sociala kategorier inte används isolerade från varandra (Bradley, 2009; Lykke, 2009).

MILJÖANSVARETS GENUSSPECIFIKA POSITIONER

I det här kapitlet har jag visat att samtalsdeltagare både använde, återskapade och ifrågasatte samband mellan genusdiskurser och individualiserat miljöansvar. När de gjorde det blev det uppenbart att individuellt miljöansvar kunde involvera flera olika *genusspecifika subjektpositioner*. Subjektpositionerna som miljömedvetna kvinnor, miljöbelastande män och manliga respektive kvinnliga bilister var de tydligaste exemplen på det. När dessa subjektpositioner blev aktuella medförde de olika möjligheter för manliga och kvinnliga samtalsdeltagare att förstå sig själva och sitt individuella agerande i relation till miljön.

Analysen visade också hur vissa genusdiskurser knutna till könsskillnad kunde få samtalsdeltagare att omförhandla sin positionering i relation till diskursen om individuellt miljöansvar. I fallet med de kvinnliga turismstudenterna i Fokusgrupp B innebar deras avståndstagande från subjektpositionen som miljömedveten kvinna att de distanserade sig från vissa orsaker till miljömedvetenhet. Den miljömedvetna kvinnan gjordes problematisk på ett annat sätt än den miljömedvetna och ansvarstagande individen. Diana i Fokusgrupp D med kvinnliga kollegor och pendlare förhöll sig på ett annat sätt. Hon intog subjektpositionen som miljömedveten kvinna och positionerade sig därmed som mer miljömedveten inom ramen för genusdiskursen än hon gjort med hjälp av den individualiserade miljödiskursen.

Det visade sig också att det individuella miljöansvaret kunde inrymmas och omformuleras i heterosexuella relationer där män och kvinnor förutsattes ta miljöansvar på olika sätt. Ibland återskapades ett *komplementärt ansvarstagande* där olika sysslor knöts till män respektive kvinnor. Ibland återskapades *könsskillnad i graden av ansvarstagande*. De subjektpositioner som omväxlande tilldelades män och kvinnor i dessa relationer gjordes oftast oproblematiska. Att ansvarstagande för miljön skulle kunna sammanfalla med könsskillnad inom heterosexuella par blev således inte kontroversiellt men togs inte heller alltid för givet. Ibland kunde dock en partner som positionerades som oansvarig göras problematisk.

Diskursen om män som miljöbelastande individer gjordes inte lika kontroversiell som diskursen om kvinnor som mer miljömedvetna. Å an-

dra sidan användes den som en möjlighet för män i studien att framställa sig själva som annorlunda eller ”nya” typer av män. Några manliga samtalsdeltagare distanserade sig från subjektspositionen som manlig miljöbov och manlig bilist och framställde sig själva som mer rationella och förändringsvilliga än de bilburna och/eller miljöignoranta män som diskursen beskrev. På så sätt omförhandlade de maskulinitetsdiskurser knutna till bilen. Biläggande och bilkörning gjordes således till ett tema där män kan *förhandla maskulinitetsdiskurser i relation till miljöfrågor*.

Vid andra tillfällen blev det tydligt att *jämställdhetsdiskurser* kunde användas på ett sätt som omförhandlade subjektspositioner inom den individualiserade miljödiskursen. Subjektspositionen som miljöbelastande bilist delades upp i de genusspecifika subjektspositionerna manliga och kvinnliga bilister. Jämställdhetsdiskursen positionerade därtill dessa bilister på olika sätt. Män beskrevs som dem som borde ”avstå” medan kvinnor beskrevs som dem som borde ”ta för sig”. På så sätt gjordes kvinnliga bilister oproblematiska och manliga problematiska. Medan mäns miljöbelastande bilkörning gjordes klandervärd framstod kvinnors bilkörning som en sent vunnen rättighet. När den individualiserade miljödiskursen positionerade bilister som miljöbelastande individer kunde kvinnliga samtalsdeltagare således dra fördel av sin position inom jämställdhetsdiskurserna.

Subjektspositionen som oansvarig i relation till sin miljöpåverkan visade sig också kunna bli genusspecifik. Här drog de kvinnliga samtalsdeltagarna däremot ingen uppenbar fördel av sin position inom jämställdhetsdiskurserna. Kvinnliga samtalsdeltagare förhöll sig i högre utsträckning till att oansvarighet i relation till miljön var problematisk än manliga samtalsdeltagare. Tillgången till en *oproblematiske subjektsposition* som oansvarig i relation till sin miljöpåverkan förbehölls därför främst män i studien. Några kvinnliga samtalsdeltagare anslöt sig dock till subjektspositionen som oansvarig med hjälp av humor. Möjligheten till gemensam förhandling av känslor som dåligt samvete och skuld knutet till individuell miljöbelastning förbehölls å andra sidan kvinnor i studien. De genusspecifika förutsättningarna som därmed visade sig tyder på att *femininitets- och maskulinitetsdiskurser knutna till ansvarstagande* (Elvin-Nowak, 2001; Magnusson, 2006; Eidevald, 2009) influerade positioneringarna i relation till den individualiserade miljödiskursen. Genom att ansvarstagande inom

olika områden har gjorts feminint snarare än maskulint kan även ansvarstagande i relation till miljön göras genusspecifikt.

En konsekvens av det här resultatet är att kvinnor och män kan möta olika krav på anpassning till den individualiserade miljödiskursen i sociala sammanhang. Kvinnor kan alltså förväntas visa större ansvarstagande än män. Det motsatta gäller möjligheterna att positionera sig kritiskt till diskursen. Sådan kritik kan medföra olika konsekvenser och olika risker för män och kvinnor. Olika möjligheter att ifrågasätta den individualiserade miljödiskursen kan i förlängningen leda till att kvinnor på grund av sådana genusspecifika förväntningar rent praktiskt tar större ansvar för sin miljöpåverkan än män.⁸⁶ Det kan också leda till att systemkritiska och oppositionella positioner framstår som maskulina och som en arena där män hörs, medan anpassning och samvetsgrant ansvarstagande, samvetsqual och sociala uttryck för skuld framstår som feminint och som en arena där kvinnor hörs. Därtill kan en genusdifferentiering som denna tilldela män och kvinnor olika livsutrymme, i den bemärkelsen att kvinnor i högre grad förväntas anpassa sig till ett allmängiltigt krav på ansvarstagande som män kan manövrera undan. Att förknippa sig själv med skuld och dåligt samvete respektive att förknippa sig själv med en kritisk oppositionell röst är i grunden två mycket olika subjektpositioner. När sådana positioner görs genuspräglade kan det leda till att män och kvinnor tilldelas och tilldelar sig själva olika grad av handlingsutrymme och tillerkänner sina behov olika vikt. Kort sagt, om den individualiserade miljödiskursen samspelar med genusdiskurser på det här sättet kan det leda till flera olika dimensioner av ojämlikhet mellan män och kvinnor, förutsatt att de förhåller sig till dessa femininitets- och maskulinitetsdiskurser.

I samtalen fanns också tecken på att diskurser knutna till klass kunde tilldela individer olika möjligheter att distansera sig från den individualiserade miljödiskursen. Positionen som arbetare kan ha minskat betydelsen av den *problematiska femininitetspositionen* knuten till individuell oansvarighet för miljön. Vissa kvinnor som inte intog *medelklasspositioner*

86. Delvis finns redan tecken på en sådan fördelning av miljöansvar, även om det är svårt att fastställa vad genusskillnader i attityder och beteenden beror på (Polk, 2003; Naturvårdsverket, 2009b; Räty & Carlsson-Kanyama, 2009).

verkade förhålla sig mer obrytt till miljörelaterad oansvarighet. Det väcker frågan om även männen i studien förhöll sig till ett sådant samspel mellan klassdiskurser och genusdiskurser när de positionerade sig i relation till den individualiserade miljödiskursen.

Bland de män som gjorde aktivt motstånd mot den individualiserade miljödiskursen var yrkespositioner inom arbetaryrken eller fackligt engagemang knutet till arbetaryrken relativt vanligt. Det gällde dock bara vissa sätt att göra aktivt motstånd på. Motdiskursen om samhällets miljöansvar verkade väl förenlig med positioneringar knutna till arbetaryrken eller fackligt engagemang för arbetaryrken. Bland de män som använde den konsumtionskritiska motdiskursen däremot var arbetarrelaterade positioneringar inte alls framträdande. Mer framträdande var att männen i Fokusgrupp K med cykelintresserade män positionerade sig som själv-reflekterande och kunniga på ett sätt som påminde om de kvinnliga turismstudenternas medelklasspositioneringar (jfr Ambjörnsson, 2004:75ff). Mitt intryck från dessa mönster är att individers förhandlingar av klassdiskurser och den individualiserade miljödiskursen troligtvis samspelar, precis som jag genomgående i kapitlet har visat hur genus och miljöansvar samspelade på olika sätt. Detta samspel inrymmer säkerligen både motsägelsefulla och mångfacetterade positioneringar. Att redogöra för dessa på ett mer uttömmande sätt är viktigt men har inte varit möjligt inom ramen för den här studien.

Nästa kapitel är avhandlingens avslutande diskussion. I det sammanfattar jag avhandlingens utgångspunkter och dess resultat. Därtill går jag igenom hur jag ser på vad analysen av fokusgruppsamtalen har visat.

9

Avslutande diskussion: När du och jag görs ansvariga för miljön

Kaj Men jag är helt övertygad om att fortsätter vi så här så
Kjell Mm.
Kaj är det helt kört.

Under fokusgruppsamtalen hände det att vissa samtalsdeltagare gav uttryck för pessimism inför framtiden. De utgick från att ingen skulle kunna vända miljöproblemens utveckling, varken individer, politiker eller företag. De talade om överskuggande globala problem och framställde bristen på lösningar som oroande. Tanken att individer skulle kunna förändra sina liv på grund av miljön framställdes som orealistisk. Människor antogs först och främst se till sina egna behov. Det troligaste framtidsscenariot blev därför att allt skulle fortsätta som tidigare. Det bådade inte gott.

Dessa samtalsdeltagares sätt att bedöma framtidsutsikterna för världen sätter fingret på ett av flera dilemman som avhandlingen har pekat på. Det är dilemman som rör det individualiserade miljöansvarets inverkan på individers liv, på deras tilltro till samhällets hantering av miljöproblem och på deras syn på andra individer. I det här kapitlet diskuterar jag det här som problem förknippade med den individualiserade miljödiskursen. Jag går också igenom vem som passar för ett individualiserat miljöansvar och hur samtalsdeltagare hanterade sin position som relativt privilegierade ur ett globalt perspektiv. Men dessförinnan sammanfattar jag avhandlingens

teoretiska utgångspunkter, de empiriska kapitlens slutsatser och min syn på studiens bidrag.

DET INDIVIDUALISERADE MILJÖANSVARETS INNEBÖRD OCH RELEVANS

Syftet med avhandlingen har varit att utforska hur individer begripliggör och förhandlar diskursen om individuellt miljöansvar i gruppssamtal. Bakom den ambitionen fanns en strävan efter att få veta mer om vad diskursen innebär för individer och hur individer ställer sig till den. Med det i åtanke inriktade jag analysen mot hur individer tog ställning gentemot diskursen när de *förhandlade* den i samtalen. För att kunna tala om förhandling var det först nödvändigt att betrakta individer som aktiva förhandlare av olika diskurser. Deras ställningstaganden till olika diskurser synliggjordes med hjälp av *positioneringsbegreppet* (Davies & Harré, 1990). Detta pekade på hur deras kontinuerliga positioneringar i gruppssamtalen faktiskt inbegrep och förhandlade olika diskurser (Weedon, 1987; Baxter, 2003). Närmare bestämt valde jag att inrikta mig mot hur individerna i studien förhandlade den individualiserade miljödiskursens *innebörd* och *relevans*.

Förhandlingarna av diskursens innebörd har jag försökt få syn på genom att undersöka hur samtalsdeltagare gjorde diskursen begriplig i relation till sig själva. Det betyder att jag undersökte hur de kontinuerligt konkretiserade diskursen när de talade om miljöaspekterna av sina livsstilar och formulerade vad de ansåg var ett rimligt ansvarstagande. Diskursens innebörd blev också tydlig utifrån vilka beteenden som verkade behöva förklaras respektive inte förklaras.

Förhandlingarna av diskursens relevans synliggjordes när jag försökte förstå hur samtalsdeltagare kunde ifrågasätta och utmana den individualiserade miljödiskursen i gruppssamtalen. Det visade sig att diskursens relevans förhandlades med hjälp av andra diskurser. Genom att utforska hur andra diskurser dök upp i samtalen och hur dessa kom att stödja, konkurrera med eller göra motstånd mot den individualiserade miljödiskursen, blev skillnader mellan olika former av motståndshandlingar tydliga. Samtidigt framträdde samtalsdeltagares gränssättningar i relation till diskursen. Det blev också uppenbart vilka prioriteringar, behov, livs-

omständigheter eller samhällsperspektiv som de menade stod i konflikt med möjligheten att ta ansvar för sin miljöpåverkan. Detta förde återigen in analysen på diskursens innebörd.

För att få ytterligare insikt i vad diskursen om individuellt miljöansvar innebar för samtalsdeltagares förståelse av sig själva och av andra individer använde jag mig av begreppet *subjektsposition*. Med hjälp av det kunde jag ställa frågor om vilka egenskaper som samtalsdeltagare framställde som användbara för den ansvarstagande individen. Jag var nyfiken på vad som krävdes för att framstå som en person som levde upp till en sådan diskurs. Motsatsen var lika intressant: vilka egenskaper menade samtalsdeltagare skulle bli besvärliga eller helt enkelt svårförenliga med ambitionen om att miljöanpassa sin livsstil? Jag tog hjälp av begreppsparat *problematiska* respektive *opproblematiska subjektspositioner* för att undersöka hur samtalsdeltagare kontinuerligt fick vissa subjektspositioner att verka meningsfulla och förväntade medan andra blev svårbegripliga eller klandervärda. Med hjälp av dessa begrepp försökte jag alltså fånga några särskilt intressanta dimensioner av den förhandlingsprocess där individer begripliggör och tar ställning till diskursen om individuellt miljöansvar.

Från början hade jag en ambition om att undersöka variationer i individers ställningstaganden. Fokusgrupperna sattes samman för att undersöka de resonemang som kunde knytas till olika, och i viss mån särskilt intressanta, erfarenheter och livssituationer. Samtalen kom också att bli mycket olika. Ett exempel på det var att det redan tidigt i forskningsprocessen stod klart att samtalsdeltagares beskrivningar av en miljöanpassad livsstil sammantaget var högst motsägelsefulla. De framställde en sådan livsstil som allt från enkel och kreativitetsskapande till besvärlig och deprimerande. Variationen i materialet var viktig att förmedla. Den belyste hur förhandlingen av diskursen präglades av betydelsebärande motsägelser.

I de tre första av avhandlingens totalt fyra empiriska kapitel försökte jag synliggöra vad som möjliggjorde dessa väsensskilda sätt att förhålla sig till ett individualiserat miljöansvar. Kapitel fem, sex och sju utgår därför från en översiktlig indelning av tre olika sätt på vilka samtalsdeltagare positionerade sig i relation till den individualiserade miljödiskursen. Kapitel fem belyser hur vissa samtalsdeltagare införlivade diskursen. Kapitel sex handlar om hur huvudsakligen andra samtalsdeltagare förhandlade

diskursen genom att göra *passivt motstånd* mot den. Kapitel sju belyser hur åter huvudsakligen andra samtalsdeltagare ifrågasatte diskursen genom *aktivt motstånd*. På så vis kom spännvidden i materialet att bli tydlig.

I kapitel fem, *Ett viktigt och fördelaktigt miljöansvar*, visade jag att samtalsdeltagare som införlivade diskursen om individuellt miljöansvar framställde en miljövänlig livsstil som något positivt, moraliskt viktigt och fördelaktigt. Jag visade hur de gjorde olika typer av *ansvarsorienterade positioneringar*. Jag kallade dessa *moralorienterade*, *lösningsorienterade* och *kunskapsorienterade* positioneringar. Positioneringarna motiverades med hjälp av *stödjande diskurser*. Exempel på dessa var en *diskurs om nutidsmänniskans liv som stressat, snabbt och flyktigt*, en *diskurs om det nutida samhället som ett samhälle där relationer mellan människor har urholkats* och en *diskurs om ifrågasätter charterresans värde*. Genom att peka på brister i det nutida samhället och framställa en miljövänlig livsstil som ett sätt att hantera dessa brister förstärkte de stödjande diskurserna den individualiserade miljödiskursens relevans. Med stöd i dessa diskurser kunde samtalsdeltagare framställa sin livsstil som fördelaktig för individer. Samtidigt positionerade sig dessa samtalsdeltagare som självständiga, självstyrande och oberoende. De beskrev sig inte bara som moraliskt ansvarsfulla utan också som potentiella föregångare i och ledare för den förändringsprocess som de efterfrågade. Det gjorde de genom att deras individuella agerande gavs betydelse – både symboliskt, för att visa andra vägen, och rent konkret, genom minskade koldioxidutsläpp. De lade däremot ingen större vikt vid att deras individuella handlingar kunde förefalla obetydliga i och med att människor generellt beskrevs som mer passiva. De lade inte heller någon vikt vid individers olika förutsättningar att förändra sin livsstil eller att individers liv formas i relation till samhällets sociotekniska och ekonomiska strukturer. Visserligen talade de om samhällssystemet som bristfälligt ur miljösynpunkt, men dessa ”brister” gjordes inte till något hinder. De beskrevs som möjliga att manövrera undan med hjälp av beslutsamhet, kreativitet och en känsla för det moraliskt riktiga. Individer tilldelades alltså ett betydande *ekologiskt handlingsutrymme* (jfr Skill, 2008). Samtidigt framstod de som fria, resursstarka och självstyrande. På detta sätt kunde subjektspositionen som *ansvarstagande individ* göras både meningsfull, berömvärd och *oproblematisk*.

De samtalsdeltagare som fick det individuella miljöansvaret att framstå som ett meningsfullt och viktigt ansvar återskapade en föreställning om individer som ingår i individualiseringen, såsom den har beskrivits av Beck och Beck-Gernsheim (2002). Individen antas då vara fri att forma sitt liv utan att begränsas av vare sig traditioner eller samhällsstrukturer. Bilden av den oberoende och självstyrande individen komplicerades dock av att ansvarstagandet för miljön sades ha ett pris. Subjektspositionen som ansvarstagande individ gjordes *problematis*k i beskrivningarna av olika sociala situationer. Det här blev tydligt i många fokusgruppsamtal. Både samtalsdeltagare som positionerade sig som individer som tog ansvar för sin miljöpåverkan och samtalsdeltagare som positionerade sig på andra sätt framställde den ansvarstagande individen som i viss mån socialt problematisk. De samtalsdeltagare som intog den ansvarstagande subjektspositionen förhöll sig till risken att uppfattas som besvärliga av omgivningen. Andra samtalsdeltagare förhandlade bedömningarna av den ansvarstagande individen genom att framställa vissa förhållningssätt som mer lämpliga än andra för den som ville påverka sin omgivning. Gemensamt var att den ansvarstagande individens inställning till och syn på omgivningen gjordes avgörande för om relationerna skulle fungera. En ödmjuk och självdistanserad ansvarstagande individ kunde göras *oproblematis*k, medan en person som ställde krav på andras ansvarstagande gjordes *problematis*k. Jag tolkade det här som ett tecken på att det var en diffus gräns mellan det egna individuella miljöansvaret och andras. Ansvar förknippades med en konkurrens där individer som både tog ”för mycket” och ”för lite” ansvar riskerade att göras problematiska (jfr Skill, 2008:273).

Om kapitel fem belyste hur ansvarstagande för miljön kunde göras både personligt fördelaktigt och socialt problematiskt, så framkom helt andra synsätt i kapitel sex: *Ett liv utan plats för miljön*. I kapitlet analyserade jag positioneringar hos samtalsdeltagare som uttryckte en helt annan syn på vad som var fördelaktigt respektive problematiskt i enskilda individers liv. Kapitlet handlade om hur dessa samtalsdeltagare förhandlade den individualiserade miljödiskursen med hjälp av *konkurrerande diskurser*. Det illustrerade hur de på en rad olika sätt beskrev en mer miljövänlig livsstil som svår att införliva i praktiken. Dessa samtalsdeltagare gav större utrymme åt olika strukturerande omständigheter som formar individers

handlingsutrymme. De framställde individers resval som styrda av transportsystemets utformning och dess materiella, tidsrelaterade och ekonomiska förutsättningar.

I samband med det förekom en annan form av ansvarsorienterad positionering än i kapitel fem. Jag kallade dessa för *situerade resvalspositioneringar*. Inom ramen för dessa positioneringar kunde samtalsdeltagare framställa individers miljöbelastande resor som förklarliga. De situerade resvalspositioneringarna gjordes med hjälp av diskurser som konkurrerade med den individualiserade miljödiskursen. Särskilt två sådana diskurser blev framträdande i samtalen. För det första användes en *diskurs om kollektivtrafiken som bristfällig* (jfr Guiver, 2007). För det andra användes en *diskurs om bilen som överlägsen alternativen* (jfr Böhm m.fl., 2006). Mot bakgrund av dessa diskursers verklighetsbeskrivningar gjorde samtalsdeltagarna jämförelser mellan en resa med bil och en resa med kollektivtrafiken. Eftersom kollektivtrafiken samtidigt beskrevs som bristfällig och bilen som överlägsen var utfallet i regel givet. Samtidigt ledde jämförelsen till att resvalet inte framstod som ett "val" utan som en konsekvens av förutsättningarna för resandet. Individers ekologiska handlingsutrymme framställdes på så sätt som begränsat. Till detta bidrog också andra diskurser som framhöll att människors resval styrs av vikten av tidseffektivitet, bekvämlighet, förutsägbarhet och kostnadseffektivitet. När samtalsdeltagare använde dessa konkurrerande diskurser kom miljöhänsyn att framstå som sekundärt.

En annan diskurs som konkurrerade med den individualiserade miljödiskursen var *diskursen om barnfamiljers pressade livssituation*. Livet med barn beskrevs på ett sätt som motiverade att det individualiserade miljöansvaret var svårt att införliva i praktiken. Barnfamiljers bilberoende togs för givet (jfr Henriksson, 2014), samtidigt som föräldrarnas livssituation framställdes som mycket kravfylld. Parallellt med det kom livet med barn att verka allmängiltigt. Att ha vardagligt ansvar för mindre barn omtalades som en kollektiv erfarenhet som särskilt tydligt ifrågasatte rimligheten i en bredare livsstilsförändring hos allmänheten. Min tolkning av hur den konkurrerande diskursen om barnfamiljers pressade livssituation användes är därför att den förhandlade diskursen om individuellt miljöansvar på en generell nivå snarare än i relation till en specifik livssituation. Samtidigt

osynliggjordes andra tänkbara orsaker till den stressade livssituation som tillskrevs dessa människor. Strukturella förändringar vad gäller transportsystem, ekonomisk styrning eller arbetstidsförkortningar som hade kunnat underlätta för individer lyftes inte fram.

Genom inriktningen mot konkurrerande diskurser visade kapitlet på flera dilemman som vissa samtalsdeltagare förknippade med en miljövänlig livsstil. Dessa dilemman bidrog till att ifrågasätta den individualiserade miljödiskursens relevans genom att samtalsdeltagarna uttryckte tvivel inför livsstilsförändringens rimlighet. De beskrev hur olika behov och förutsättningar i individers liv gjorde ansvarstagande svårt. De talade också om miljöanpassning som en uppoffring. Miljöansvar kontrasterades mot möjligheten till livskvalitet.

Men även om diskursen om individuellt miljöansvar gjordes problematisk när den förhandlades av dessa samtalsdeltagare, riktade de ingen direkt kritik mot antagandet om att de skulle miljöanpassa sin livsstil. Snarare talade de om sig själva som undantag. De framstod som mer eller mindre tillfälligt utlämnade åt livssituationer där ansvarstagande var svårgenomförbart. De ifrågasatte inte ifall detta ansvar verkligen var deras. Jag kallade därför deras motstånd mot diskursen för *passivt motstånd*. Med hjälp av konkurrerande diskurser riktade de uppmärksamheten mot andra värden eller måsten i livet, som utifrån deras livssituationer beskrevs som mer tvingande eller viktigare än miljöansvaret. Deras reaktion kan bli begriplig om dessa samtalsdeltagare förstås som individer som har tillskrivits ansvar för ett problem som de har svårt att påverka utifrån sin position som privatpersoner. Det passiva motståndet kan då tolkas som en reaktion på en samhällskontext där det individualiserade miljöansvaret försvåras av olika strukturerande system och materialiteter, såsom en samhällsplanering som har prioriterat framkomlighet för bilister snarare än minskad miljöbelastning (Falkemark, 2006:337ff; Emanuel, 2012). I en sådan kontext kan individuellt miljöansvar förefalla orealistiskt. Det innebär också att den syn på individer som fria från begränsande strukturer och relationer, som individualiseringen bygger på (Beck & Beck-Gernsheim, 2002), förhandlades och ifrågasattes av de samtalsdeltagare som använde sig av konkurrerande diskurser.

Medan kapitel sex beskrev några samtalsdeltagares passiva motstånd

handlade kapitel sju, *Ett missriktat och meningslöst ansvar*, om huvudsakligen andra samtalsdeltagares *aktiva* motstånd. Kapitlet visade hur samtalsdeltagare använde tre olika motdiskurser som hjälpte dem att ifrågasätta den individualiserade miljödiskursens grundläggande antaganden. Den första var en *motdiskurs* som betonade samhällets miljöansvar till skillnad från individens. De samtalsdeltagare som använde denna diskurs ifrågasatte den individualiserade miljödiskursens antagande om vad som är en lämplig ansvarsfördelning mellan staten och individen. De synliggjorde andra möjliga ansvarstagare än allmänheten och kritiserade dessa ansvarstagare för att inte leva upp till sitt ansvar. Därmed ifrågasatte de diskursens verklighetsbeskrivning där individers ansvarstagande görs centralt.

Inom ramen för den här motdiskursen talade dessa samtalsdeltagare om individers ekologiska handlingsutrymme på ett nästintill deterministiskt sätt. Individers beteende beskrevs som i hög grad styrt av det samhällssystem som individerna levde i. Det ekologiska handlingsutrymmet framställdes som så gott som obefintligt. Dessa samtalsdeltagare positionerade sig och andra individer som maktlösa jämfört med samhällssystemen och dess inverkan på miljöproblemen. Samtidigt beskrevs individers inverkan på miljöproblemen genom förändrade livsstilar som försumbar jämfört med andra aktörers inverkan.

Ur det perspektivet verkade miljöproblemen inte längre hopplöst svårösta utan bara hopplöst hanterade av politiker, företagsledare och samhällsplanerare. Individers miljörelaterade handlingar framstod inte längre som individuella. Istället beskrevs de som ett resultat av utebliven styrning som prioriterat miljöfrågorna. Samhällets organisering försvårade alltså individers möjlighet att ta ansvar för miljön.

Den frihet och självstyrning som subjektspositionen som ansvarstagande individ hade tilldelats av andra samtalsdeltagare, fick här sin absoluta motsats. Med hjälp av motdiskursen positionerades individer som handfallna inför utvecklingen. Det sammanföll med att samtalsdeltagare gav uttryck för uppgivenhet. Den negativa samtidsbeskrivningen, där det individualiserade miljöansvaret beskrevs peka ut individer som ansvariga för något som de inte ansågs ha möjlighet att påverka, samtidigt som de illavarslande miljöproblemen föreföll olösta, var inte särskilt hoppingivande.

Den andra *motdiskursen* betonade människors olika ekonomiska förutsättningar att ta miljöansvar. Samtalsdeltagare som använde denna motdiskurs riktade kritik mot andra antaganden inom den individualiserade miljödiskursen än dem som nämndes ovan. Dessa samtalsdeltagare ifrågasatte istället det individualiserade miljöansvarets generella anspråk och tilltro till ett allmänt individuellt ansvar. De motiverade sin kritik genom att rikta uppmärksamheten mot olika individers varierande förutsättningar att ta ansvar för sin miljöpåverkan. Främst talade de om skillnader i ekonomiskt handlingsutrymme. Ekonomiska förutsättningar gjordes avgörande för möjligheten att delta i ansvarstagandet. En annan kritik handlade om de ekonomiska styrmedel som kunde användas för att försöka minska individers miljöbelastning. Samtalsdeltagarna lade tonvikt vid risken att begränsa ekonomiskt känsliga individers rörlighet samtidigt som mer välbärgade individer skulle kunna fortsätta resa som vanligt. Det innebar att diskursen på olika sätt förknippades med privilegierade individers fortsatta privilegium. Icke-privilegierade grupper i samhället gjordes viktiga att värna. Samtalsdeltagarna påvisade att diskursen innebar att dessa grupper kunde positioneras som oansvariga, trots att de inte nödvändigtvis saknade vilja att bidra, men däremot ekonomiska möjligheter att göra det.

Den tredje och konsumtionskritiska *motdiskursen* skiljde sig från de ovanstående genom att ifrågasätta den individualiserade miljödiskursens miljöbegrepp och livsstilsvisioner. Med hjälp av den kunde några av samtalsdeltagarna distansera sig ifrån ett konsumtionsinriktat livsprojekt. De kunde kritisera prioritering av bilismen inom stadsplaneringen och ställa sig frågande till varför det marknadsliberala samhällssystemet inte ifrågasattes trots klimatförändringarnas allvar. På så sätt kunde de också göra anspråk på ett annat miljöbegrepp än det som den individualiserade miljödiskursen har förknippats med (Swyngedouw, 2011). Dessa samtalsdeltagare lade vikt vid möjligheten att leva mer "autentiskt" och vara närvarande istället för stressad under förflyttningar. De gjorde cykeln till en symbol för ett mer autentiskt och hälsosamt liv. En fördelaktig livsstil förknippades således med helt andra värden än konsumtion och bilberoende.

Samtidigt motsatte sig dessa samtalsdeltagare att positioneras som individer som tog ansvar för sin miljöpåverkan, trots att de skulle kunna

betecknas som miljövänliga resenärer. Med hjälp av motdiskursen distanserade de sig från den typ av miljömedvetenhet som kännetecknas av koldioxidberäkning, källsortering eller miljövänlig konsumtion (jfr Hobson, 2002; Lövbrand & Strippel, 2011; Anshelm, 2012) och som förts fram i samband med den individualiserade miljödiskursen. Istället utmanade de föreställningen om att meningsfull miljöhänsyn skulle kunna uppnås utan att människors existerande livsstilar ifrågasattes (Boström, 2001:176ff; 189f).

Sammantaget visade alltså både kapitel sex och sju hur vissa samtalsdeltagare gjorde motstånd mot diskursen om individuellt miljöansvar. Bilden av den fördelaktiga och enkla livsförändringen som beskrevs i kapitel fem kompletterades således av helt andra perspektiv. Skillnaden mellan det passiva och det aktiva motståndet bestod i graden och tydligheten i dess kritik emot den individualiserade miljödiskursen. Medan det passiva motståndet upprättade undantag från diskursen, utmanade det aktiva motståndet i högre utsträckning diskursen som helhet genom att ifrågasätta antaganden inom den. Sammantaget innebär det att avhandlingen har visat på såväl möjligheter som dilemman och konflikter i individers förhållningssätt till individuellt miljöansvar.

I kapitel åtta, *Ett genus specifikt ansvar*, visade jag att samtalsdeltagare även förhandlade innebörden av den individualiserade miljödiskursen med hjälp av olika genusediskurser. Sammantaget visade kapitlet att vissa samtalsdeltagare både använde, återskapade och ifrågasatte samband mellan genusediskurser och diskursen om individuellt miljöansvar. Diskurserna som förhandlades var bland annat *diskursen om kvinnor som mer miljömedvetna än män*, *diskursen om att män och kvinnor i heterosexuella par tar miljöansvar på olika sätt*, samt *diskursen om män som miljöbelastande individer*. När dessa förhandlades i relation till det individualiserade miljöansvaret gjorde samtalsdeltagarna vissa subjektspositioner problematiska medan andra blev oproblematiska. Kvinnor och män tilldelades genus specifika utgångspunkter i dessa diskursförhandlingar. Det märktes särskilt på subjektspositionerna som miljömedvetna kvinnor, miljöbelastande män och manliga respektive kvinnliga bilister. I anslutning till dessa subjektspositioner uppstod olika möjligheter för manliga och kvinnliga samtalsdeltagare att positionera sig i relation till den individualiserade miljödiskursen.

Samtalen visade också på stor spännvidd i hanteringen av genusdiskurser. Att positioneras som miljömedveten kvinna kunde göras både *oproblematiskt* och mer *problematiskt* än att positioneras som miljömedveten individ. Närvaron eller frånvaron av jämställdhetsdiskurser fick samtalsdeltagare att göra helt motsatta positioneringar.

När några av samtalsdeltagarna beskrev hur de fördelade miljöansvaret inom ramen för sina parrelationer använde de sig av en *diskurs om att män och kvinnor i heterosexuella par tar miljöansvar på olika sätt*. Antagandet om det heterosexuella paret's olikheter kunde då omförhandlas till att även gälla synen på miljön. Ibland gjordes parens ansvarstagande komplementärt: medan några samtalsdeltagare framställde ansvar för minskad bilkörning som kvinnors ansvarsområde, gjorde de även ansvar för källsortering till mäns ansvarsområde. I andra fall var karaktären av den könsskillnad som tillskrevs mäns och kvinnors ansvarstagande för miljön i sina parrelationer inte given. Innebörden av skillnaden förhandlades och varierade. Att utgå från en skillnad inom heterosexuella par i ansvarstagandet på miljön gjordes dock okontroversiellt.

I anslutning till *diskursen om män som miljöbelastande individer* gjordes mäns relation till bilen särskilt viktig. Manliga samtalsdeltagare som inte ägde bil förhöll sig till den här diskursen. Med hjälp av den kunde de distansera sig från vissa maskulinitetspositioner och visa samhörighet med andra "nya" maskulinitetspositioner. Närvaron av jämställdhetsdiskurser fick som konsekvens att manliga och kvinnliga bilister positionerades på olika sätt. Medan kvinnor hade en möjlighet att tala om sin bilanvändning som positiv ur ett jämställdhetsperspektiv, fanns en jämförbar risk för män att deras bilanvändning skulle framstå som stereotyp och förkastlig. Manliga bilisters miljöbelastning gjordes på så sätt mer klandervärd än kvinnliga bilisters miljöbelastning.

Kapitlet visade också att genusdiskurser knutna till ansvarstagande kunde leda till att kvinnliga och manliga samtalsdeltagare förhöll sig till olika förutsättningar när de positionerade sig i relation till den individualiserade miljödiskursen. *Subjektspositionen som oansvarig* i relation till sin miljöbelastning gjordes mer *problematiskt* för kvinnliga samtalsdeltagare än för manliga. Det kan ha medfört en större frihet för vissa av männen att kritisera och ifrågasätta den individualiserade miljödiskursen. För vissa

kvinnor kan det ha inneburit förhandlingar om att känna dåligt samvete. Sammanfattningsvis visade därför kapitlet att den individualiserade miljödiskursen kunde komma att positionera män och kvinnor på olika och genusspecifika sätt (jfr Baxter, 2003). Det synliggör hur genusediskurser kan leda till att olika villkor för män och kvinnor återskapas även inom områden där genus på vissa sätt kan förefalla perifert. Analysen visade också tecken på att vissa klassrelaterade positioneringar kunde bidra till specifika sätt för samtalsdeltagarna att hantera både genusediskurser och diskursen om individuellt miljöansvar.

Studiens sammanlagda bidrag är först och främst empiriskt. Det är ett resultat av ämnets karaktär och vikten av att individers reaktioner gentemot den individualiserade miljödiskursen blir belysta och problematiserade. Avhandlingen har således bidragit empiriskt till forskning om miljöfrågor, miljöpolitik, individualisering och ansvarsfördelning. Mot bakgrund av hur andra forskare har pekat på en samhällsutveckling där den individualiserade miljödiskursen har vunnit gehör inom olika områden (Hobson, 2002; Lidskog & Sundqvist, 2011; Soneryd & Uggla, 2011; Anshelm, 2012) har jag applicerat dessa tankegångar i en för dem väsentlig kontext. Jag har undersökt hur individer kan tala om, införliva och ifrågasätta det ansvar som diskursen tilldelar dem. Analysen har bidragit till att vidareutveckla förståelsen av vad ett individualiserat miljöansvar innebär för olika individer. Jag har anslutit mig till ett forskningsfält där individers syn på miljöansvar undersöks (se t.ex. Phillips, 2000; Bickerstaff m.fl., 2008; Hobson, 2002). Samtidigt har jag tydliggjort den individualiserade miljödiskursen genom att göra den till studieobjekt.

Analysen innebär också, i två olika bemärkelser, teoretiska bidrag. För det första visar den på det fruktbara med att sammanföra miljöpolitisk forskning med teorier om hur individer förstår sig själva och andra med hjälp av diskurser om genus, klass, ålder, etnicitet och sexualitet (jfr Bradley, 2009). Den kombinationen har jag använt för att undersöka hur individer begripliggör betydelsen av miljöpolitik i sina liv och varierande livssituationer. Med den utgångspunkten har jag kunnat visa hur samtalsdeltagarna vävde samman det individualiserade miljöansvaret med både livsstilsfrågor, genus- och jämlikhetsfrågor. För det andra har jag vidareutvecklat begrepp på ett sätt som har varit analytiskt produktivt.

Genom att lägga tonvikt vid att synliggöra och nyansera den förhandling av diskurser som individer ägnar sig åt i samtal har jag kunnat visa på skillnaden mellan aktiva och passiva motståndshandlingar både teoretiskt och empiriskt. Det gjorde jag genom att precisera hur olika diskurser förhåller sig till varandras verklighetsbeskrivningar. Jag har på det sättet vidareutvecklat begreppen *konkurrerande diskurser* och *motdiskurser* som exempelvis används inom den feministiska poststrukturalistiska diskursanalytiska teoribildningen (Weedon, 1987; Baxter, 2003). Jag har också föreslagit och använt begreppet *stödjande diskurser* för att tydliggöra en aspekt av hur en dominerande diskurs kan upprätthålla och motivera sin dominans genom att stödjas av andra diskursers verklighetsbeskrivningar. Sammantaget möjliggjorde detta nyanserade analyser av hur individers förhandlingar av diskurser i samtal går till.

ETT ANSVAR FÖR VEM?

Jag beskrev ovan hur varierande olika samtalsdeltagares beskrivningar av en miljövänlig livsstil var. Det visade sig att den här variationen sammanföll med olika sätt att beskriva sitt eget och andra individers ekologiska handlingsutrymme (jfr Skill, 2008) samt med framställningen av samhällsstrukturers inflytande över individer. De samtalsdeltagare som positionerade sig som ansvarstagande i relation till sin miljöpåverkan tillskrev sig också ett betydande handlingsutrymme. Det motsatta gällde de samtalsdeltagare som begränsade eller ifrågasatte sitt individuella miljöansvar. Synen på individers frihet respektive ofrihet fick därmed en central roll när samtalsdeltagare förhöll sig till diskursen. Det väcker frågan om vilka individer som egentligen "passar för" diskursen om individualiserat miljöansvar. Vem är den ansvarstagande individen? Och vem har möjlighet och förutsättningar att "bli" en sådan individ?

Något som möjliggjorde antagandet om ett stort ekologiskt handlingsutrymme var att samtidigt beskriva sig själv som en resursstark⁸⁷ in-

87. Jag använder ordet resurser i bred bemärkelse. Förutom självständighet och frihet var resurser som gynnade ansvarstagandet tid, pengar (särskilt möjligheten att bortse från dem) och möjligheten att ha energi eller viljekraft att prioritera just

divid. Subjektspositionen som ansvarstagande individ sammanfördes med resursstarka subjektspositioner. Genom föreställningar om olika ”andra” som inte tog miljöansvar framträdde de resursstarka individerna i än mer positiv dager.

Men andra samtalsdeltagare framställde sig inte alls som lika resursstarka. Tvärtom positionerade de sig som fastlåsta i livsfaser, transport-system eller egna värderingar som gjorde miljöansvar svårt. Jag pekade då på att deras sätt att begränsa sitt individuella miljöansvar kan ses som en reaktion mot att de förhöll sig till en förväntan om att överbrygga glappet mellan motstridiga ideal. Det var å ena sidan de ideal som präglar diskursen om individuellt miljöansvar, å andra sidan de ideal som präglar ett konsumtionsinriktat, bilbundet, heltidsarbetande och rörlighetsfokuserat samhälle (Böhm m.fl., 2006; Falkemark, 2006; Bauman, 2008; Emanuel, 2012:337ff). Konsekvensen av ett sådant glapp är att den individualiserade miljödiskursen kan anses förvänta sig det orimliga av individer, det som samhällssystemet och dess strukturer inte förmår åtgärda (Beck & Beck-Gernsheim, 2002). Individer förväntas då agera i motsatt riktning mot materiella omständigheter, ekonomiska styrmedel och krav från olika håll.

Mot bakgrund av att den individualiserade miljödiskursen kan betraktas och hanteras som en sådan – för vissa orealistisk eller orimlig – förväntan, framstår positioneringarna som resursstarka individer som passande. Om någon ska klara av en sådan ”utmaning” så är det fria, självständiga och självstyrande individer. Att en sådan uppgift å andra sidan varken passar eller är möjlig för alla är inte förvånande. Frågan är vad detta får för konsekvenser för individers syn på sig själva. Bauman skriver i förordet till Beck och Beck-Gernsheims (2002) bok *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences* att individen i samband med individualiseringen får svårt att skylla sina misslyckanden på någon annan än sig själv. När allt vilar på den enskilda aktören osynliggörs andra dimensioner:

miljöfrågor. Resurserna kunde också utgöras av kunskap.

Risks and contradictions go on being socially produced; it is just the duty and the necessity to cope with them that is being individualized (Bauman, 2002b:xvi).

I fokusgruppsamtalen hamnade nödvändigheten av att hantera motstridiga ideal ofta på individen medan andra aktörer förblev osynliga. Den individualiserade miljödiskursen verkar således premiera, och ibland förutsätta, individer som är resursstarka snarare än beroende och sammanhangsstyrda. De som inte förstår sig själva som fria och självständiga kan få problem med att tilldela sig berömvärda subjektspositioner i de sammanhang där diskursen tillåts dominera.

Engin Isin (2004) menar att subjektspositionen som ansvarstagande, självtillräcklig och rationell individ har gjorts central i det neoliberala samhället där staten har dragit sig tillbaka till förmån för individers "frihet". Problemet är bara att det rationella subjektet följs åt av ett annat subjekt: *det neurotiska subjektet*.

As subjects settled into various ways of being environmental citizens by reusing, recycling, and reducing their consumption, the environmental discourse increasingly constituted them as neurotic citizens charged with saving the environment by these everyday habits (Isin, 2004:229).

Det neurotiska subjektet styrs av oro. Men de handlingar som tillgrips för att mota bort oron står inte i proportion till hotets dignitet. Problemet ligger i det löfte som har givits till individer i det neoliberala samhället. Löftet gör gällande att det räcker med rationalitet, ansvar och självstyrning för att hantera bland annat miljöproblemen (Isin, 2004).

Det var inte bara resursstarka subjektspositioner som visade sig passa för diskursen om individuellt miljöansvar. Det visade sig också att positioneringar inom vissa femininitetsdiskurser som beskrev kvinnor som samvetsgranna och ansvarsmedvetna kunde göra diskursen relevant. Ett samband mellan femininitetsdiskurser och ansvarstagande innebar alltså att kvinnliga samtalsdeltagare verkade få svårare att aktivt motsätta sig och ifrågasätta denna diskurs. Detta innebär i sin tur att kvinnor (och män) som betraktar världen inom ramen för dessa femininitetsdiskurser lättare

”fångas in i” den individualiserade miljödiskursen än andra. Följden av detta kan bli att kvinnor förväntas ta ansvar för det gemensamma medan män i större utsträckning undslipper sådana förväntningar (jfr Polk, 2003; Rømer Christensen m.fl., 2007:69).

Sammantaget visar analysen hur den individualiserade miljödiskursen kan ge upphov till hierarkier och skillnadsskapande mellan individer på minst två olika sätt. För det första riskerar diskursen att premiera individer som betraktar sig som resursstarka, eftersom ansvaret då kan göras meningsfullt. För det andra riskerar diskursen att lägga större ansvar på individer som ser sig som samvetsgranna, vilket i sin tur kan sammanfalla med genus specifika skillnader.

Men är det egentligen ett problem att individer i Sverige förutsätts vara resursstarka, sett till svenskarnas privilegierade position globalt? Nedan ska jag redogöra för hur samtalsdeltagare förhöll sig till det faktum att de levde i en del av världen där internationell rörlighet, konsumtion och hög energiförbrukning trots allt är möjligt (Naturvårdsverket, 2010:21).

VARA GLOBALT PRIVILEGIERAD

Bradley (2009) visade i sin avhandling att miljöproblemens globala karaktär inte behöver innebära att svenskar framställer sin position som västerlänningar som något problematiskt när de förhåller sig till miljöfrågor. Tvärtom beskrevs svenskarna leva miljövänligt, trots stort boende, oförändrad konsumtion och relativt mycket utlandsresor (jfr Frändberg, 2009). I den här studien kringgärdades subjektspositionen som västerlänningar mestadels av tystnad. Sällan talade samtalsdeltagare om sig själva, eller svenskarna i allmänhet, som privilegierade i jämförelse med människor i andra delar av världen. Den misstanke som jag hade inledningsvis, om att individer i Sverige behöver förhålla sig till att framstå som särskilt ansvariga i ett globalt perspektiv på grund av ett relativt stort ekologiskt fotavtryck (Naturvårdsverket, 2010), överensstämmer inte med hur samtalsdeltagarna positionerade sig i de flesta av samtalen.

Att det som ingår i privilegierade positioner tas för givet samtidigt som privilegiet osynliggörs är i och för sig inte förvånande. Katarina Mattsson framhåller att det svenska samhället innehåller inkluderingsprocesser och

gemenskaper knutna till vithet som lätt förbises (Mattsson, 2010). Det ger viss förståelse för tystnaden kring de möjligheter, till exempelvis både resor och konsumtion, som många samtalsdeltagare utgick från att de hade.

Samtidigt kan det verka förvånande att vissa samtalsdeltagare till och med positionerade sig som maktlösa. Min tolkning av hur den maktlösheten kunde göras begriplig var att samtalsdeltagare i de fallen enbart förhöll sig till en svensk kontext. Frågans globala dimensioner och samtalsdeltagares förmodade privilegier jämfört med människor i andra delar av världen gjordes inte relevanta. Subjektspositionen som relativt rik västerlänning förblev oanvänd. Det tyder i sin tur på att den inte gjordes obligatorisk. Samtalsdeltagarna kunde således tala om sina möjligheter att ta miljöansvar utan att behöva förhålla sig till skillnaden mellan deras livsstil och livsstilar hos människor i andra delar av världen.

Jag tolkar detta som ett tecken på att den individualiserade miljödiskursen inte alltid tycktes inkludera ett västerländskt privilegium i sin verklighetsbeskrivning. Diskursen positionerade inte nödvändigtvis svenskar, eller andra västerlänningar, som *särskilt* ansvariga. Bradley (2009) pekade på att den dominerande miljödiskursen inte utmanade den svenska medelklassens livsstilar. Det "miljövänliga livet" sammanföll med relativt stor miljöbelastning. I den här studien aktualiseras en annan dimension av många svenskers privilegierade position. Närmare bestämt visar analysen att begripliggörandet av individers miljöansvar formulerades på ett sätt som inte nödvändigtvis sammanföll med kritik mot den miljöbelastande position som många svenskar befinner sig i globalt sett.

Det fanns dock tillfällen när motsatsen inträffade. Vissa samtalsdeltagare positionerade sig i relation till en global kontext. Några exempel var när Leo talade om att inte förbruka mer resurser än vad som var globalt hållbart eller när Elvira och Ingemar talade distanserat om sin vana att konsumera kläder som en vana som inte riktigt hade med behov att göra. Bilden av det svenska samhället som en privilegierad kontext dök således upp ibland. När den gjorde det influerade den dessa samtalsdeltagares positioneringar. Utifrån en globalt privilegierad position föreföll det svårare att framställa det egna individuella miljöansvaret som orealistiskt eller irrelevant. Den kontext som det individualiserade miljöansvaret placerades inom kom alltså att bli mycket betydelsefull. Det innebar också att talet

om svenskarna i en global kontext fungerade på ett sätt som stärkte den individualiserade miljödiskursens relevans.

EN OSYNLIG MEN DOMINERANDE DISKURS

Ett viktigt resultat av analysen är att diskursen om individuellt miljöansvar dominerade fokusgruppsamtalen. Dominansen märktes på hur samtalsdeltagare beskrev sin syn på miljöproblem. Frågan om hur de som individer förhöll sig till sin individuella miljöpåverkan var ständigt närvarande. Att de sedan visade upp en rad olika förhållningssätt till detta visar hur de förhandlade diskursens relevans och innebörd. Själva behovet av att ha ett förhållningssätt betraktar jag däremot som ett tecken på diskursens dominans.

Den här studien är inriktad mot ett högst begränsat antal individer och kan inte användas för att bedöma i vilken utsträckning som individer utanför studien resonerar på samma sätt. Jag ser det ändå som troligt att många av samtalsdeltagarnas sätt att göra miljöproblem begripliga i relation till sina egna liv påminner om andra individers sätt att göra det samma. Då tyder diskursens dominans i fokusgruppsamtalen på att den också har fått en betydande position i individers meningsskapande kring miljöproblem och ansvar, liksom i förståelsen av vilka politiska tillvägagångssätt som finns tillgängliga för att hantera problemen. Diskursens dominans i fokusgruppsamtalen talar alltså för att diskursen inte enbart har fått genomslag i svenska media (Berglez m.fl., 2009) eller i den svenska politiska debatten (Anshelm, 2012) eller myndighetsutövningen (Soneryd & Ugglå, 2011:65ff), såsom visats av andra forskare, utan även har influerat det sätt som privatpersoner talar om frågorna tillsammans med andra.

För att belysa diskursens dominans har jag använt begreppet *ansvarsorienterade positioneringar*. Detta begrepp belyser hur samtalsdeltagare i hög utsträckning förhöll sig till diskursens sätt att positionera individer som ansvariga och hur de på olika sätt förhandlade den subjektsposition som de då tilldelats. Ansvarsorienterade positioneringar förekom i alla fokusgruppsamtal. Jag har sammantaget visat på fyra olika typer av ansvarsorienterade positioneringar. Dessa är *moralorienterade*, *lösningsorienterade* och *kunskapsorienterade positioneringar* samt *situerade resvals-*

positioneringar. Gemensamt för dessa var att de hanterade det faktum att vissa av individers vardagliga handlingar, såsom resor, konsumtion och sophantering, har gjorts till beteenden som uttrycker ansvarstagande eller brist på ansvarstagande för miljön.

Diskursens dominans märktes också på ett annat sätt än genom förekomsten av ansvarsorienterade positioneringar. Den förblev nämligen nästan alltid osynlig. Samtidigt som antagandet om att individer kan anses ha ansvar för sin miljöpåverkan genomsyrade samtalsdeltagarnas förhållningssätt, synliggjorde de mycket sällan diskursen som sådan. De reagerade på den, förhöll sig till den och ifrågasatte den. Men det innebär inte särskilt ofta att de pekade ut den som en specifik verklighetsbeskrivning som kunde ersättas av andra verklighetsbeskrivningar. För att åstadkomma en sådan reflektionsnivå hade samtalsdeltagarna behövt distansera sig än mer från tematiken än vad de gjorde.

Ytterligare ett uttryck för diskursens dominans är det sätt på vilket ifrågasättandet av det individuella miljöansvaret kom att framstå. När samtalsdeltagare utmanade diskursen fanns ständigt en risk att deras motstånd framstod som något annat än just motstånd mot en politisk miljödiskurs. Det kunde också göras begripligt som passivitet eller bekvämlighet.⁸⁸ Personer som nekar till att deras privata handlingar har betydelse för miljöproblemen löper alltså en risk att positioneras som personer som helst vill slippa delta i ansvarstagandet. De kan positioneras som egocentriska eller bekväma, i det att de verkar argumentera för att livet ska få fortsätta som vanligt trots miljöproblemens allvar. När samtalsdeltagare talade om passiva politiker eller oansvariga företag riskerade de alltså att själva framstå som individer som ”skyllde ifrån sig” och riktade bort uppmärksamheten från sig själva (jfr Bickerstaff & Walker, 2002). Det här är ett uttryck för diskursens närvaro och dominans. Betraktat inom ra-

88. Det här märktes i mitt eget sätt att spontant uppfatta vissa samtalsdeltagare. Männen i Fokusgrupp J med fackligt och/eller politiskt aktiva män uppfattade jag exempelvis till en början som kritiska till vikten av att motverka miljöproblem. Alltmedan jag själv distanserade mig mer från den individualiserade miljödiskursen ändrade jag min syn på deras positioneringar. Jag kom att betrakta dem som en form av motstånd. Jag återkommer till min egen förändringsprocess i avslutningen av det här kapitlet.

men för den individualiserade miljödiskursen kunde kritik mot diskursen komma att framstå som oansvarighet och därmed även som klandervärt.

Att ett dominerande synsätt är svårt att peka ut och ifrågasätta är inte överraskande. Det är helt enkelt ett uttryck för dess dominans och givna position i beskrivningen av verkligheten. Det som tas för givet är svårt att distansera sig ifrån (jfr Foucault, 2002; Mattsson, 2010). Bristen på distans och svårigheten att synliggöra diskursen som sådan fick dock konsekvenser. Bland annat förblev den politiska frågan om vilka samhällsaktörer eller sociotekniska system som bör ha miljöansvar i hög grad outredd. Att individer har ansvar för sin miljöpåverkan föreföll i den bemärkelsen vara okontroversiellt (jfr Hedrén, 2002:326f; Mouffe, 2008).

Det här resultatet väcker flera frågor. En sådan fråga är varför det var så svårt för många av samtalsdeltagarna att tala om en samhällsomvandling som inte byggde på individers livsstilsförändringar. Finns det fler anledningar till det än att det dominerande tenderar att förbli osynligt? En annan fråga är hur diskursens dominans ska betraktas: utgör den ett problem, och i så fall för vem?

I den resterande delen av kapitlet ska jag diskutera dessa frågor. Först tar jag mig an frågan huruvida den individualiserade miljödiskursens dominans är ett problem, med fokus på var diskursen får individer att rikta sin uppmärksamhet. Därefter beskriver jag hur fokusgruppsamtalen visar att det individualiserade miljöansvaret har blivit en fråga om moral och diskuterar det som en särskild sorts problematik. Sedan pekar jag på hur samtalsdeltagares förhandlingar av diskursens innebörd visar att en aspekt av det individualiserade miljöansvaret har hamnat i skymundan. Därefter sammanfattar jag mina intryck av innebörden av avhandlingens empiriska resultat. Avslutningsvis gör jag några metodologiska reflektioner som utgår från frågan på vilket sätt jag själv påverkade samtalsdeltagarnas diskursanvändning och hur det influerade deras positioneringar.

I CENTRUM FÖR UPPMÄRKSAMHETEN

[...] no discourse tells us "how it is", or is a neutral, free-floating entity that encompasses and defines all individuals' concerns and needs [...]

Prevailing discourses of sustainability have become "privileged narratives" [...] that tell one story about the causes and solutions to environmental problems (Hobson, 2002:96f).

Som Hobson framhåller är diskurser aldrig neutrala. Inte heller den individualiserade miljödiskursen som beskriver individers enskilda handlingar som centrala för att motverka miljöproblemen är neutral. Den pekar ut specifika aktörer och specifika tillvägagångssätt för att hantera ett samhällsproblem med globala dimensioner. Men är den problematisk för att den lägger ansvar och fokus på individer?

En av dem som pekar på problematiska aspekter med diskursens dominans är Norrtje Marres (2007). Hon framhåller att när fokus hamnar på en särskild politisk arena, kan andra arenors betydelse blekna i jämförelse. Hon utgår från det stora intresse som har riktats mot individer som involverar sig i olika projekt för att till exempel minska sin energiförbrukning i hemmet. Mot bakgrund av att hemmet har synliggjorts som den arena där individer kan engagera sig för att bromsa klimatförändringarna, menar Marres att andra arenor där individer utövar medborgarskap och politiskt deltagande kan verka mindre relevanta. Problemet är alltså att samtidigt som enskilda miljörelaterade handlingar framstår som ett medborgar-engagemang för miljön, så görs andra former av medborgarskap mindre tänkbara (Marres, 2007:376).

As civic energies are invested in concrete domestic efforts, practices of building pressure on powerful actors who can intervene in energy economics with rather more "substantial" means may suffer. Indeed, my appreciation of technological practices of personal energy use may make matters worse (Marres, 2007:382).

Ett tänkbart problem med den individualiserade miljödiskursens dominans är alltså att den döljer både andra ansvarstagare än individer och andra arenor för miljöpåverkan än individers vardagsliv. Det var ett mönster som blev tydligt i kapitel sex. Kapitlet belyste hur vissa samtalsdeltagare gav uttryck för svårigheterna att leva miljövänligt. Samtidigt identifierade de inte några andra aktörer än individer som inblandade i problematiken.

De beskrev inte de strukturer eller system som influerar individers livssituationer som möjliga att förändra.

Marres menar vidare att betoningen av engagemang i hemmet innebär en omförhandling av vad politiskt deltagande innebär. Istället för att medborgardeltagande förknippas med individer som ger uttryck för sina värderingar, förs tankarna till ett fysiskt eller tekniskt medborgardeltagande. Den konsekvens av diskursens dominans som Marres då pekar på var framträdande i fokusgruppsamtalen. Det var det som hände när minskad bilkörning framstod som ett engagemang för miljön. Att däremot försöka få politiker att prioritera miljöfrågor, försöka påverka opinionen, rösta med tanke på miljöfrågorna eller engagera sig i miljöföreningar vävdes inte in i samtalen på samma sätt. Individers miljörelaterade handlingar begripliggjordes således främst som livsstilsförändringar. Ibland framhölls värdet av att inspirera andra individer i sin omgivning, men att engagera sig på andra sätt för att försöka påverka samhällets hantering av miljöproblemen hamnade i skymundan. Marres menar att en sådan utveckling kan leda till att den individualiserade miljödiskursen faktiskt stjälper det syfte den säger sig ha (Marres, 2007). Den här studiens resultat ifrågasätter inte den risken. Men i och med det motstånd som vissa samtalsdeltagare uttryckte, visar den ändå att det finns individer som inte följer diskursens verklighetsbeskrivning på ett så tydligt sätt som Marres befarar.

ATT KÄNNA SIG SOM EN GOD INDIVID

Isak i Fokusgrupp I med nyblivna storstadspappor sade vid ett tillfälle att den som ville känna sig som en god individ borde handla utifrån den kunskap om miljöproblemen som personen hade. Genom sitt ordval satte han fingret på ytterligare en konsekvens av den individualiserade miljödiskursens verklighetsbeskrivning. Diskursen innebär att individers miljörelaterade handlingar har gjorts till moraliska handlingar. Subjektspositionerna som moraliskt ansvarstagande respektive moraliskt oansvarig i relation till sin individuella miljöpåverkan har blivit referenspunkter, gentemot vilka individer kan positionera sig. Risken att skuldbeläggas på grund av sin individuella miljöbelastning är samtidigt påtaglig. Därför kunde vissa samtalsdeltagare säga sig ha dåligt samvete för den miljöbelastning de

orsakade, medan andra kunde tala om att de mädde bra när de minskade sin miljöbelastning. Detta är en följd av hur den individualiserade miljödiskursen positionerar individer som moraliskt ansvariga för sin miljöpåverkan (Hobson, 2002:101f).

När sociologen Anthony Giddens (2009) skrev en bok om klimatpolitik anslöt han sig i inledningskapitlet till en liknande moralisk beskrivning av vad klimatförändringarna innebär för individer i västvärlden. Han beskrev den som en gnagande moralisk fråga som "vi" dagligen skjuter ifrån oss, trots att "vi" vet att den i längden är oundviklig. Bilister som kör bränsleslukande stadsjeepar fick bli en metafor för detta moraliska ansvar:

[...] why does anyone, anyone at all, even for a single day longer, continue to drive a SUV? For their drivers have to be aware that they are contributing to a crisis of epic proportions concerning the world's climate. On the face of things, what could be more disturbing than the possibility that they are helping to undermine the very basis of human civilization? (Giddens, 2009:1)

När miljöansvar blir en individuell moralisk fråga framstår den som något som individer bör känna ansvar för. Ansvarskänslan förväntas sedan leda till att de agerar. I ovanstående exempel handlade det rent konkret om att byta bil. Samtidigt blir oansvarighet svärbegripligt; hur kan någon leva med tanken på att de underminerar civilisationen?

Det faktum att individers ansvarstagande för miljön har gjorts moraliskt väcker frågor om hur samvete och skuld fungerar som sätt att hantera samhällsproblem. Är ansvarskänsla och skuld produktiva för att skapa individer som förändrar sin livsstil? Mouffe (2008) har varnat för tendensen att betrakta det politiska som något moraliskt:

Vad som för närvarande händer är att det politiska utspelar sig i moralens register. Med andra ord utgörs det politiska fortfarande av distinktionen mellan vi och de, men istället för att definieras som politiska kategorier etableras denna åtskillnad nu i moraliska termer. Istället för en kamp mellan "höger och vänster" ställs vi inför en kamp mellan "rätt och fel" (Mouffe, 2008:12).

Det är lätt att se att strävan mot att motverka miljöproblemen genom att vädja till individers samvete kan framstå som en fråga om kampen mellan rätt och fel. Det kan göras till en fråga där individer i västvärlden bör uppträda som goda individer som förändrar sina livsstilar för att det i det långa loppet leder till något gott. Fokusgruppanalysen visar också att när individerna ställs inför diskursens allmänna tilltal om att individer bör bidra till samhällets väl genom att minska sina koldioxidutsläpp, kan det mycket väl tolkas som att det är ett moraliskt ansvar som åberopas. Det illustreras i fallet med Isak ovan. Vädjan till individer som förändrar sin livsstil blir en vädjan till individers vilja att vara "goda individer" istället för miljöbelastande individer.

Men betoningen av moral har konsekvenser. När politiska frågor görs moraliska blir de svårare att distansera sig ifrån och ifrågasätta. Det verkar som att alla är överens. Ingen kan väl invända emot vikten av att göra "rätt"? Det leder alltså till en form av konsensuspolitik som i praktiken innebär en avpolitisering av miljöfrågorna (se även Mouffe, 2008; Swyngedouw, 2010; Swyngedouw, 2011).

Det här blev tydligt i kapitel sex. De fokusgruppsamtal som analyserades där var fulla av invändningar mot individers möjligheter att förändra sina livsstilar. Samtalsdeltagarna formulerade dock inte dessa invändningar som politiska ståndpunkter. Istället formulerades de som situerade undantag, ursäkter eller försvar. Att ta ansvar förblev trots allt rätt och riktigt, det var bara svårt i praktiken. Kapitlet visade därför hur dessa samtalsdeltagare på olika sätt pekade på sin begränsade individuella möjlighet att bli en sådan god individ utan att för den skull ifrågasätta själva grundtanken. Det här sättet att begränsa sitt individuella miljöansvar visar också hur föreställningen om konsensus, precis som Mouffe (2008) hävdar, är illusorisk. Alla är inte överens och alla har inte förutsättningar att bli "ansvarstagande individer", men överenskommelsen om att sådana individer är föredömliga kan ändå bestå.

Mouffe (2008) poängterar att föreställningen om att det råder konsensus i politiken är en villfarelse med farliga konsekvenser. När människor erbjuds ett så begränsat spektrum av politiska identiteter och livfulla politiska samhällsvisioner skapar det nämligen en grogrund för missnöje. Som en följd av bristen på livfulla politiska visioner och synliga alternativ

menar hon att de högerpopulistiska partiernas ökade inflytande i Europa inte är förvånande.

Det är hög tid att inse att de högerpopulistiska partiernas framsteg i stor utsträckning beror på att de formulerar, om än på ett mycket problematiskt sätt, högst reella demokratiska krav som de traditionella partierna inte tar hänsyn till. De lyckas också ingjuta ett visst mått av hopp i människor genom att övertyga dem om att saker och ting skulle kunna vara annorlunda (Mouffe, 2008:73).

Den brist på hopp som Mouffe beskriver säger något viktigt om miljöansvarets individualisering. När vissa samtalsdeltagare ifrågasatte rimligheten i att de skulle förändra sin livsstil men inte samtidigt identifierade alternativa möjligheter att ta miljöansvar och hantera miljöproblem, inträdde en viss form av hopplöshet. Den orsakades av att tilltron till potentialen i individers enskilda ansvarstagande var låg samtidigt som andra miljöpolitiska visioner saknades. Det fick vissa samtalsdeltagare att tala om det individuella miljöansvaret som ett ideal som inte gick att leva upp till. När de begripliggjorde miljöansvaret på det sättet undanröjde det tillfälligt möjligheten att tala om det som en politisk vision som kunde behöva kompletteras av eller kontrasteras emot andra visioner. Med det i åtanke kan även diskursen som individuellt miljöansvar betraktas som illavarslande. Diskursen kan tas emot som en vision utan livsduglighet, som en form av miljöpolitik som ingen egentligen fäster något hopp vid.

RÄTTEN ATT AVSTÅ FRÅN MILJÖANSVAR

Det skenbara i föreställningen om att alla är överens visade sig på flera sätt i fokusgruppsamtalen. Till exempel visade sig skillnaderna mellan olika individers perspektiv i det faktum att olika samtalsdeltagare gjorde helt motstridiga beskrivningar av vad en miljövänlig livsstil innebär i form av till exempel livskvalitet. De relationer mellan människor som förknippades med den individualiserade miljödiskursen beskrevs inte heller som kännetecknade av samförstånd. Tvärtom beskrevs de som konfliktfyllda till exempel på grund av att någon tog mer ansvar än någon annan. I ka-

pitel fem tolkade jag det här som ett uttryck för den individualiserade miljödiskursens ibland diffusa gränsdragning mellan det egna individuella miljöansvaret och andra individers miljöansvar. Jag pekade på att när individen har gjorts ansvarig så kvarstår frågan om det även är individens ansvar att vännerna, kollegorna, släktingarna och grannarna tar sitt individuella miljöansvar. För om de inte gör det, blir det inte väldigt orättvist?

Nu vill jag framhålla att talet om det socialt besvärliga miljöansvaret även kan förklaras på ett annat sätt. Det pekar på ett antagande inom ramen för den individualiserade miljödiskursens verklighetsbeskrivning som har hamnat lite i skymundan. Det är antagandet om individers rätt att välja bort miljöansvar. I förhoppningen om individer som ska styra sig själva mot ökad miljövänlighet finns nämligen ett bevarande av valfrihet. Möjligheten att fortsätta köra stadsjeep (för att använda Giddens exempel) bibehålls. Visserligen åläggs individer ett ansvar som de förväntas ta och bör ta, om inte annat för att kunna känna sig som goda individer, men de kommer inte att tvingas ta det. Deras rätt att fortsätta leva på samma sätt, fast med dåligt samvete och en gnagande känsla av att världen är på väg emot en dyster framtid som ingen gör något åt, den rätten finns kvar.

Rätten att avstå från miljöansvar blev tydlig när vissa samtalsdeltagare talade om problemen med socialt samspel. Den märktes när de framhöll att det var lämpligt att bemöta även människor som inte agerade miljövänligt med respekt. De oansvarigas uppvaknande och ansvarstagande beskrevs som en process som skulle få ta sin tid. Den som inte respekterade varje enskild individs rätt att fortsätta belasta miljön riskerade också att misskrediteras genom olika problematiska subjektspositioner. Det verkade helt enkelt svårt att påverka personer i sin omgivning till ökat miljöansvar utan att ifrågasätta deras grundläggande valfrihet. Den svårnavigerade balansgång som några samtalsdeltagare ägnade sig åt när de formulerade lämpliga sätt att tala om miljöansvar tillsammans med andra, återspeglar därför diskursens motsägelsefullhet på den här punkten. Rätten att avstå från ansvar jämkades samman med det moraliska påbudet att ta ansvar. Britta i Fokusgrupp B med kvinnliga turismstudenter sa: "Man behöver inte säga... jag har rätt, du har fel. [...] Man kan ju sätta lite tankar i huvudet och kanske de börjar tänka själva." Rätten att inte vilja eller inte kunna ta individuellt miljöansvar gjordes alltså viktigt att respektera.

EN DYSTOPISK SITUATION?

Men finns det inte även fördelar med diskursen om individuellt miljöansvar? Är det inte positivt för miljön om det individualiserade miljöansvaret åstadkommer en känsla hos allmänheten av att de kan bidra? Inom ramen för diskursen kan ju även små enskilda insatser framstå som meningsfulla (jfr Soneryd & Ugglå, 2011:66), och många bäckar små...? Därtill kan diskursen medverka till att miljöfrågan blir en angelägenhet för en stor grupp individer (jfr Boström, 2001:176ff). Kan inte det individualiserade miljöansvaret vara ett sätt för individer att gå samman och göra skillnad genom att förändra sina beteenden?

Analysen av hur samtalsdeltagare begripliggjorde och förhandlade den individualiserade miljödiskursen i fokusgruppsamtalen ger visserligen stöd för tanken om att diskursen kan göra varje enskild miljörelaterad handling betydelsefull. Den har visat att vissa samtalsdeltagare kunde begripliggöra den individualiserade miljödiskursen som en uppmaning att vara aktiva ansvarstagare för världens framtid. De kunde därtill beskriva ett omfattande miljöansvar som något positivt i deras liv. Men analysen visar likafullt på negativa reaktioner mot ett sådant allmängiltigt miljöansvar. Den positiva känslan av ansvarstagande som vissa talade om, begripliggjorde andra samtalsdeltagare som en känsla av dåligt samvete, skuld eller uppgivenhet inför samhällsutvecklingen. Den enskilda insatsen som vissa framställde som meningsfull och enkel, kunde andra omtala som marginell eller övermäktig. Ansvar kunde beskrivas som både genomförbart och orimligt mot bakgrund av de varierande livsomständigheter som olika samtalsdeltagare förhöll sig till samt hur dessa framställdes. Därtill kunde ansvaret omtalas som både moraliskt berättigat och som en orättvis börda som lagts på allmänheten. Lika väl som att åstadkomma framtidstro och hoppfullhet genom att peka på konkreta handlingar som människor kan delta i, kunde diskursen begripliggöras som en källa till hopplöshet, maktlöshet och misstro mot aktörer som har andra former av inflytande över samhället än individerna (jfr Bickerstaff m.fl., 2008; Soneryd & Ugglå, 2011).

Analysen pekar inte heller på att samtalsdeltagare förknippade det individualiserade miljöansvaret med någon gemenskap mellan individer.

Även om det fanns samtalsdeltagare som framställde tanken på sitt individuella bidrag som en del av en större helhet så fanns det likafullt de som talade om konkurrens. Den som gör "mer" än andra kan komma att betrakta andra som oansvariga och moraliskt klandervärda. Den som gör "mindre" kan komma att betrakta andra som verklighetsfrånvända elitister.

Den här studien har således visat att vissa samtalsdeltagare kunde begripliggöra och införliva den individualiserade miljödiskursen på ett sätt som för dem innebar mening och hopp för framtiden, men att det långt ifrån gällde alla. Analysen har även pekat på att de samtalsdeltagare som gjorde diskursen meningsfull i sina liv vävde samman den med positioneringar som resursstarka och oberoende individer, vilket premierade vissa självförståelser och livsvillkor. Inblicken i individers förhandlingar av den individualiserade miljödiskursen har därför inte stillat misstanken om att inriktningen mot livsstilsförändringar både kan vara olycklig, otillräcklig och förleda uppmärksamheten från de arenor, aktörer och handlingsalternativ som i själva verket behöver synliggöras i högre utsträckning (Marres, 2007; Mouffe, 2008; Hobson, 2002).

Vart leder dessa slutsatser? Hur kan diskursens dominans utmanas och miljöansvar fördelas annorlunda? När Bickerstaff med flera (2008) undersökte hur individer förhöll sig till ansvar inom olika riskbetonade områden, däribland ansvar för klimatförändringarna, sammanfattade de sina slutsatser så här:

Our research points to the conclusion that individuals may more readily engage with risk issues as "active citizens" if institutions themselves can demonstrate a capacity to operate responsibly (Bickerstaff m.fl., 2008:1328).

För att undvika en situation där individer känner uppgivenhet eller misstro gentemot både samhällets och individernas förmåga att hantera miljöproblem, menar Bickerstaff med flera att en annan modell för ansvarstagande bör provas. Istället för ett individualiserat miljöansvar föreslår de ett delat ansvarstagande mellan stat och individ. De menar att om politiker och institutioner visar för allmänheten att de tar ansvar för kollektiva risker i högre utsträckning, så skulle det kunna inspirera, istället för att hämma,

individer till att också ta ansvar (Bickerstaff m.fl., 2008). Hobson är inne på liknande tankar när hon skriver så här om vad individer behöver:

Individuals [...] do not want revolution or anarchy. Rather, they are echoing age-old concerns about equity, privilege and justice. Their pathways towards sustainable societies have little to do with rationalizing consumption practices or with exercising their alleged citizen-consumer power. Rather it is about creating "spaces of hope" (to paraphrase Harvey (2000)) for a fairer future, spaces that governing institutions have the potential to help create and foster (Hobson, 2002:115).

Avhandlingen har visat att det individualiserade miljöansvaret bara i begränsad utsträckning lyckades bidra med hopp till de individer som ingick i studien. Men vilka alternativen är, var dessa möjligheter till hopp finns, är en fråga som politiker, organisationer, forskare, företag och individer har att ta sig an.

METODOLOGISKA REFLEKTIONER KRING DISKURSENS DOMINANS

Till sist återstår en fråga att reda ut. Det är frågan om vad analysen egentligen visar, med tanke på hur den kom till. I kapitel fem skrev jag om hur jag själv aktualiserade den individualiserade miljödiskursen, bland annat genom min första fråga till samtalsdeltagarna. Samtidigt hävdar jag att en viktig del av avhandlingens resultat är att diskursen dominerade fokusgruppsamtalen. Men är det så förvånande om jag själv bidrog till att göra den aktuell?

När jag förberedde fokusgruppsamtalen och så småningom mötte samtalsdeltagare hade jag en annan syn på den individualiserade miljödiskursen än jag har idag. Eller rättare sagt: som diskurs var den osynlig för mig. Jag utgick också ifrån att dess verklighetsbeskrivning var relativt välgrundad. Det ställningstagandet grundade sig i att jag kände oro inför miljöproblemens allvar. Jag tyckte också att jag själv faktiskt kunde anpassa min livsstil. Inför fokusgruppsamtalen såg jag det som intressant att ta reda på hur andra individer förhöll sig till den här frågan, särskilt eftersom

den hade väckt så mycket känslor hos mig själv. Det här fick till följd att vissa av de frågor som jag ställde till samtalsdeltagarna låg relativt nära den individualiserade miljödiskursens beskrivningar av individers valsituation och handlingsmöjligheter. Några exempel på det är intervjufrågorna:

- Vad tänker ni om hur era resor påverkar klimatet?
- Tycker ni att man ska ta hänsyn till klimataspekter när man åker på semester? Hur gör ni?
- Tycker ni att ni reser tillräckligt klimatvänligt eller borde ni anstränga er mer?
- Tycker ni att man har ansvar för att ta hänsyn till klimatförändringar som enskild person eller är det snarare viktigt att alla är fria att resa som de vill?

Det här innebär att analysens resultat, som bland annat pekar på den individualiserade miljödiskursens tydliga närvaro och dominans, kan verka mindre förvånansvärt. Att diskursen dominerade samtalen kan tvärtom förefalla förutsägbart och intetsägande eftersom jag själv aktualiserade den. Det är alltid viktigt att fråga sig varför forskning når vissa resultat. I den här studien är frågan som infinner sig: hur påverkade min egen omedvetna position studiens resultat?

Min positionering, som delvis låg inom ramen för den individualiserade miljödiskursen, kan mycket väl ha påverkat samtalsdeltagarnas positioneringar. Som jag ser det, innebär det däremot inte att studiens resultat blir mindre betydelsefullt eller innehållsrikt. Orsaken till det är att jag inte ensam hade kunnat göra diskursen dominerande. Även om det var jag som initialt gjorde diskursen relevant för samtalen, så tyder samtalsdeltagarnas svar och förhållningssätt till mig och mina frågor på att de redan var bekanta med dess verklighetsbeskrivning och själva bidrog till att återskapa (och ibland utmana) dess dominans. De gjorde diskursen begriplig i relation till sina olika erfarenheter och livssituationer.

Om diskursen istället hade varit mer marginaliserad i de sammanhang där samtalsdeltagare tidigare hade mött den, eller om den till och med hade varit okänd för dem, menar jag att deras svar troligtvis hade sett annorlunda ut. Då hade de förmodligen gett uttryck för större variation i

sätten att positionera sig. De hade exempelvis kunnat förbise diskursens verklighetsbeskrivning i högre utsträckning och förhålla sig till andra aspekter i mina frågor än dem som aktualiserade individers miljöansvar. När jag frågade "Vad tänker ni om hur era resor påverkar klimatet?" hade de kunnat svara att de inte tänkte på det, utan att samtidigt agera som om de befann sig i en försvarsposition. De hade kunnat framhålla att just deras resor inte påverkade klimatet i någon hög utsträckning, så varför skulle de tänka på det? De hade också kunnat tala om resors miljöpåverkan utan att förhålla sig till det som ett moraliskt ansvarsområde för individer där de riskerade att bli bedömda mot bakgrund av sin individuella miljöbelastning. Om risken att bli bedömd utifrån sin individuella miljöpåverkan inte hade varit så påtaglig, borde samtalsdeltagarna alltså i större utsträckning ha kunnat tala om "sin" miljöbelastning utan att förklara, försvara eller "ursäkra" den (jfr Krantz Lindgren, 2001). De borde ha kunnat uppbåda mer främlingskap inför och distans till diskursens verklighetsbeskrivning. Mitt intryck är således att även om det var jag som först aktualiserade diskursen i fokusgruppsamtalen, så var samtalsdeltagarna delaktiga i att återskapa dess dominans.

Samtidigt hade min positionering inom ramen för diskursen och mitt sätt att ställa frågor förmodligen viss inverkan på fokusgruppsamtalen. Det sätt på vilket jag inledningsvis positionerade samtalsdeltagarna som personer med eventuellt ansvar för sin miljöpåverkan, kan både ha uppmuntrat och tydliggjort förhandlingarna av den individualiserade miljödiskursen.

Det är relevant att fråga sig vilken annan forskarposition som skulle ha varit mer lämplig. Att ta sin utgångspunkt inom ramen för en motdiskurs hade medfört samma problem fast utifrån ett annat perspektiv. Jag skulle då ha uppmuntrat samtalsdeltagarna att göra motstånd mot diskursen i högre utsträckning än jag nu gjorde. Att tala utanför diskurser över huvud taget är inte möjligt. Däremot hade det möjligen varit att föredra att ha fler motstridigheter inbyggda i frågorna, åtminstone utifrån etiska perspektiv. Det etiskt problematiska med normativa forskarpositioner är bland annat att deltagare i forskningsprojekt kan falla in i en tendens att vilja göra forskaren "nöjd" och därmed presentera de svar som forskaren verkar förvänta sig (Speer, 2002). Det här skulle kunna innebära att jag

omedvetet fick samtalsdeltagare att positionera sig som miljöansvariga och ansvarstagande individer. Kanske kan en sådan tendens också ha förekommit. Det som ändå talar för det gångbara med min forskarposition är att studien ledde till kunskap om både konkurrerande diskurser och motdiskurser till den individualiserade miljödiskursen. Mitt sätt att ställa frågor inom ramen för diskursen hindrade därmed inte samtalsdeltagarna från att uttrycka olika former av kritik mot den. Det är till och med möjligt att dessa ställningstaganden inte hade framträtt lika tydligt om jag inte hade positionerat samtalsdeltagarna som individer med potentiellt ansvar för sin miljöpåverkan. Först i relation till diskursen blir det meningsfullt att förhandla och göra motstånd mot den. Ytterligare ett skäl till att jag i efterhand betraktar den individualiserade miljödiskursen som en relevant utgångspunkt för fokusgruppsamtalen är att andra studier har visat att diskursen hade fått en etablerad position i samtalsdeltagarnas samtid (Berglez m.fl., 2009; Soneryd & Ugglå, 2011; Anshelm, 2012). I samspel med studiens syfte, att undersöka hur individer begripliggör och förhandlar den individualiserade miljödiskursen, blev min utgångspunkt empiriskt produktiv. Analysen av dessa samtal visade både hur samtalsdeltagarna gjorde sin roll begriplig i relation till diskursen om individuellt miljöansvar och hur de förhandlade och kritiskt ifrågasatte den position de hade tilldelats.

*

BILAGA 1: INTERVJUGUIDE 2009

Introduktion

Jag är intresserad av hur olika människor tänker kring miljöaspekter av vardagliga resor. Intresserad av att träffa människor som har olika perspektiv och erfarenheter, även sådant som inte brukar komma fram i offentliga diskussioner, tidningar.

Olika sorters resor: vardagliga resor, arbetsresor, semesterresor. Resa själv eller kollektivt. Gå, cykla, åka buss, tåg, flyg, båt, (tunnelbana, spårvagn).

Det viktigaste är att ni berättar hur ni ser på det, det spelar ingen roll om jag hinner ställa alla frågor. Prata gärna med och ställ frågor till varandra.

Jag spelar in samtalet.

Konfidentialitet – inga namn, ni ska inte kunna bli igenkända.

Presentation inom gruppen om det behövs.

Skriv namn, ålder, e-post, telefon, adress – skickar biobiljett och bra att ha om jag behöver kolla upp något, oklar inspelning t.ex.

Inledande frågor

- Hur reser ni i dagsläget? (Vilka fordon? Hur ofta? Semesterresor? Flygresor?)
- Hur upplever ni resorna? Spelar fordonet någon roll? (tåg, buss, bil, cykel, flyg)
- Vad påverkar hur ni reser idag?
- Vad betyder resandet i relation till miljön? (Förknippar ni resande med miljöfrågor eller gör ni inte det? Hur kommer det sig?)
- (Ev. senare) Vad betyder miljöfrågor för er? (Tänker ni ofta på miljön eller inte?)
- Hur ser ni på det sätt ni reser på idag?
- Hur ser ni på att förändra ert resande? (Har ni förändrat ert resande? Vad skulle få er att göra det?)

Frihet, inkomst, rörlighet, ansvar...

- Har ni möjlighet att resa så mycket eller långt som ni vill resa?
- Reser ni mer eller mindre än ni vill?
- Är det viktigt eller oviktigt att kunna bestämma över på vilka sätt man ska resa?
- Har någon ansvar för miljöproblem orsakade av resor?
- Finns det någon som är fri från ansvar?

Prata om miljö – andra

- Pratar ni om miljöfrågor med andra (vänner, familj, kollegor)? Hur?
- Hur ser ni på andra människors resande? T.ex. människor som flyger mycket eller aldrig?
- Tycker ni att människor omkring visar mycket eller lite engagemang för miljöfrågor i relation till resande? Hur ser ni på det?

Män & kvinnor

- Hur ser ni på att det finns skillnader mellan mäns och kvinnors resor?
- Pratar kvinnor och män i er närhet om miljöproblem (ev. av resande)? Pratar ni med dem?
- Hur tror ni att ni reser jämfört med kvinnor/män i genomsnitt?
- (Är det ett problem att det finns skillnader? Isf. hur tycker ni att det borde vara?)

Avslutning

- Är det någon som vill tillägga någonting?
- Finns det aspekter på hur ni ser på resande och miljöproblem som vi inte har pratat om?

BILAGA 2: STIMULUSMATERIAL 2010

Fokusgrupp *datum, stad*

Namn:

Födelseår:

Telefon:

E-post:

Adress:

Vilka associationer får du av resor och resande? Ringa in ett eller flera alternativ. Skriv gärna egna på den streckade linjen nedan.

Besvärligt	Drömresmål	Äventyr	Frihet
Begränsning	Middag	Pendling	Charter
Andra delar av världen	Semester	Sverige	Förseningar
Härligt	Transportsträcka	Tid att tänka	Sommar

Egna alternativ:

.....
.....

Vilka associationer får du av klimatfrågor? Ringa in ett eller flera alternativ.
Skriv gärna egna på den streckade linjen nedan.

Andra delar av världen	Vardag	Politik	Känsla
Tabu	Uttjat	Kunskap	Ansvar
Privatliv	Rättigheter	Katastrof	Hemma
Helg	Bekväm	Värmebölja	Obehag
Förhoppning	Media	Rädsla	Vänner
Östersjön	Översvämning	Engagemang	

Egna alternativ:

.....
.....

BILAGA 3: INTERVJUGUIDE 2010

Introduktion

Jag är intresserad av hur olika människor tänker kring klimataspekter av sina resor. Intresserad av olika perspektiv och erfarenheter, även sådant som inte brukar komma fram i offentliga diskussioner.

Olika sorters resor: vardagliga resor, arbetsresor, semesterresor. Resa själv eller kollektivt. Gå, cykla, åka buss, tåg, flyg, båt, (tunnelbana, spårvagn).

Fokusgruppsamtalet – inte riktigt som en intervju. Det viktigaste är att vi får igång ett samtal som ni också tycker är intressant, då blir det som bäst, när ni formar det till vad ni är intresserade av. Fråga gärna varandra saker.

Jag är ingen samtalsledare, jag kan ställa frågor om jag känner att jag vill veta något särskilt. Annars gör det inget om ni glömmer bort mig. Prata mer med varandra än svara på frågor från mig.

Jag spelar in samtalet.

Konfidentialitet – inga namn, ni ska inte kunna bli igenkända. Ni behöver inte tänka på det, jag tar bort det från transkriptionen.

Skriv namn, ålder, e-post, telefon, adress – jag skickar en biobiljett och behöver kunna nå er om jag vill kolla upp något, t.ex. oklar inspelning.

Presentationsrunda.

Inledningsfråga

- Vad tänker ni om hur era resor påverkar klimatet? Tänker ni alls på det?

Hur folk tänker

- Hur tror ni människor i allmänhet resonerar kring klimataspekter av resor? Tänker de på det över huvud taget? Vad tror ni påverkar hur människor ser på frågan? Vad gör att vissa engagerar sig mycket och andra lite? Vilka gör det?

Socialt

- Pratar man om klimatfrågor? Tar ni upp det? Tror ni att det är skillnad på hur man tycker/säger och vad man sedan gör? Är det skillnad för er? Finns det något man undviker att säga (något som är olämpligt? känsligt?) om klimatfrågor och resor? Pratar både kvinnor och män i er närhet om klimatfrågor (ev. av resande)? Tror ni att det spelar någon roll om man är man eller kvinna för hur man tänker kring klimat och resor?

Självbild

- Skulle ni säga att ni är sådana som reser mycket eller lite?
- Tycker ni att ni reser tillräckligt klimatvänligt eller borde ni anstränga er mer?

I familjen

- Hur gör ni hemma hos er (om sambo finns)? Någon som är mer/mindre engagerad?

(I pappargruppen)

- Har det förändrats på något sätt sen ni blev föräldrar? Har föräldraskapet på något sätt förändrat hur ni ser på resor och klimat i allmänhet? Har några miljöfrågor känts viktigare/oviktigare? Hur ser ni på framtiden?

Semester

- Tycker ni att man ska ta hänsyn till klimataspekter när man åker på semester? Hur gör ni?

Ansvar och frihet

- Tycker ni att man har ansvar för att ta hänsyn till klimatförändringar som enskild person eller är det snarare viktigt att alla är fria att resa som de vill? (Vilket ansvar tycker ni att man har som enskild person?) Har olika personer olika stort ansvar? Vad är det som avgör? Tror ni att man kan påverka som enskild person?

Skillnader

- Hur ser ni på att vissa människor reser mer än andra?

BILAGA 4: INTERVJUGUIDE 2012

Introduktion

Jag är intresserad av hur olika människor tänker kring klimataspekter av sina resor. Intresserad av olika perspektiv och erfarenheter, även sådant som inte brukar komma fram i offentliga diskussioner.

Olika sorters resor: vardagliga resor, arbetsresor, semesterresor. Resa själv eller kollektivt. Gå, cykla, åka buss, tåg, flyg, båt, (tunnelbana, spårvagn).

Fokusgruppsamtalet – inte riktigt som en intervju. Det viktigaste är att vi får igång ett samtal som ni också tycker är intressant, då blir det som bäst, när ni formar det till vad ni är intresserade av. Fråga gärna varandra saker.

Jag behöver inte leda samtalet, jag kan ställa frågor om jag känner att jag vill veta något särskilt. Annars gör det inget om ni glömmer bort mig. Prata mer med varandra än svara på frågor från mig.

Jag spelar in samtalet.

Konfidentialitet – inga namn, ni ska inte kunna bli igenkända.

Skriv namn, ålder, e-post, telefon, adress – jag behöver kunna nå er om jag vill kolla upp något, t.ex. oklar inspelning.

Presentationsrunda.

Inledningsfråga

- Tänker ni på miljön eller klimatet när ni reser?
- Vad tror ni har påverkat er att tänka/inte tänka?

Självbild

- Skulle ni säga att ni är sådana som reser mycket eller lite?
- Tycker ni att ni lever tillräckligt klimatvänligt eller borde ni anstränga er mer?
- (Vad tycker ni om människor omkring er?)

Olika resor

- Tycker ni att man ska ta hänsyn till klimataspekter när man åker på semester?
- Hur gör ni?
- Tycker ni att man ska ta hänsyn till klimataspekter när man åker till jobbet?
- Hur gör ni?

Människor omkring er

- Har ni lagt märke till om människor i er närhet resonerar kring klimataspekter av sina resor? Tänker de på det över huvud taget?
- När pratade ni senast om det med någon?
- Vad tror ni påverkar hur människor ser på frågan?
- Vad gör att vissa engagerar sig mycket och andra lite? Vilka gör det?
- Tror ni att det är skillnad på hur man tycker/säger och vad man sedan gör?
- Är det skillnad för er?
- Finns det något som ni undviker att säga (något som är olämpligt? känsligt?) om klimatfrågor och resor?
- Pratar både kvinnor och män i er närhet om klimatfrågor (ev. av resande)?
- Tror ni att det spelar någon roll om man är man eller kvinna för hur man tänker kring klimat och resor?

I familjen

- Hur gör ni hemma hos er (om sambo finns) – brukar ni väga in miljön när ni planerar att resa?
- Någon som är mer/mindre engagerad?
- Om hemmavarande barn, pratar ni om miljöfrågor med era barn?

Ansvar och frihet

- Vem har ansvar för klimatfrågor? Har någon ansvar?
- Har enskilda personer ansvar eller ligger ansvar på samhällsnivå?
- Tycker ni att man har ansvar för att ta hänsyn till klimatförändringar som enskild person eller är det snarare viktigt att alla är fria att resa som de vill?

- Har olika personer olika stort ansvar? Vad är det som avgör?
- Tror ni att man kan påverka som enskild person?

Skillnader

- Hur ser ni på att vissa människor reser mer än andra?

SUMMARY

If handling environmental problems is up to me: Individuals negotiate their environmental responsibility

INDIVIDUALIZED ENVIRONMENTAL RESPONSIBILITIES

Individuals are increasingly framed as important actors in slowing climate change and preventing other environmental problems from worsening. Over the last decade, the behaviors and lifestyles of the Swedish public have been depicted as having important environmental effects by both politicians and the media in Sweden (Berglez, 2009; Anshelm, 2012). The individualization of environmental responsibilities is part of an ongoing tendency involving both political ways of governing individuals and individualization processes in general (Beck and Beck-Gernsheim, 2002; Paterson and Strippel, 2010; Lidskog & Sundqvist, 2011). The result is a tendency to conceptualize environmental issues as lifestyle issues rather than concerns of the state or major corporations (Boström, 2001; Soneryd & Uggla, 2011).

Critics have nevertheless pointed out several risks involved in an individualized environmental responsibility. Kersty Hobson (2002) draws attention to the fact that framing individual environmental responsibility in terms of sustainable consumption does not challenge tenets of neoliberal society. Depicting the public as consumers and the market as the primary political scene instead reinforces current societal dynamics. Other researchers emphasize that the focus on lifestyles distracts from the structural systems that enable and maintain these lifestyles (Shove, 2010; Soneryd & Uggla, 2011). In recent years, the environmental politics of climate change have been seen as yet another example of the post-political condition of European democracies, a condition that produces a false sense of agreement. When it seems as though politics deals mainly with moral issues about which everyone agrees deep down, rather

than being about conflicts of interest, democratic society becomes increasingly deprived of its vitality (Mouffe, 2008; Swyngedouw, 2011). There are, however, good reasons to regard the individualization of environmental responsibilities as political.

How individuals position themselves in relation to this shift in focus, and the associated responsibilities, is still an open question. I suggest that it is time to investigate how members of the public conceptualize the responsibilities they have been ascribed. The aim of this thesis is accordingly to explore how individuals make sense of and negotiate the *discourse of individual environmental responsibility* in group discussions.

THEORY AND METHOD

This study is grounded in poststructuralist feminist theory and discourse analysis. The concept of *discourses* refers to the fact that particular ways of talking make particular descriptions of the world possible and available. Discourses are both constitutive of the world and negotiable (Laclau & Mouffe, 1987; Hall, 2001). The work of poststructuralist feminist theorists Chris Weedon (1987) and Judith Baxter (2003) has influenced me, prompting me to investigate how people engage with various discourses in conversations through a process of *negotiation*. “Engage with discourses” alludes to people’s use of discourses to make their lives intelligible, though people also use them to challenge and resist particular descriptions of how things are (Weedon, 1987; Baxter, 2003). By *positioning* themselves in relation to discourses and how they describe the world (Davies & Harré, 1990), individuals can jointly negotiate standpoints while simultaneously negotiating the *relevance* and *meaning* of various discourses. I also attempt to deepen our understanding of how individuals recreate, negotiate, and resist particular discourses by specifying the relationships between various types of discourses. The meanings of *dominant*, *supporting*, *competing*, and *reverse discourses* are elaborated on, inspired by Stuart Hall (1980). This enabled a detailed understanding of how individuals can challenge and resist certain discursive descriptions of the world. I have also striven to understand how *discourses of gender* position individuals in ways that affect or might be challenged in their positioning in relation to the discourse of individual environmental responsibility (Weedon, 1987; Baxter, 2003). Similar discourses of various kinds of social categorization are also analyzed in case they intersect with the discourse of individual environmental responsibility.

This study uses the concepts of *subject positions* (Mouffe, 1992) and *troubled*

and *untroubled subject positions* (Wetherell, 1998). The concept of subject positions illuminates the discursive possibilities and conditions for individuals to understand themselves as responsible or not responsible for the environment. Troubled and untroubled subject positions alludes to individuals' ongoing negotiation of the meaning and valuation of such positions in conversations. This is manifested when people make some positions appear as meaningful and expected and others as blameworthy. Together, these concepts enabled me to investigate whether and how individuals made the discourse of individual environmental responsibility intelligible by associating it with certain ways of being or behaving for individuals, while other ways of being or behaving were cast as problematic. They also shed light on how individuals negotiated discourses in group discussions while positioning themselves and others in relation to these discourses.

The study's empirical material is focus groups, that is, group conversations in which people discuss their viewpoints of a certain topic (Myers, 1998; Litosseliti, 2003). The focus group method made participants' negotiation of various discourses and subject positions accessible. Furthermore, it rendered observable people's interactions related to the discourse of individual environmental responsibility (Kitzinger, 1994).

The study is based on twelve focus group conversations involving a total of 49 participants. The focus group conversations were carried out in 2009, 2010, and 2012 in Swedish cities of varying size. Six focus groups comprised men and six comprised women. The participating men and women were recruited from various contexts. Participants in each group always had something in common, though, to provide both a comfortable atmosphere and to facilitate an analytically interesting conversation. Group members were selected using the principle of *maximum variation sampling* to obtain a better view of how individuals in various life contexts and circumstances engaged with the discourse of individual environmental responsibility. In addition, *purposeful sampling* was used to scrutinize particular sites and experiences that previous research has deemed particularly interesting (Lindlof & Taylor, 2002).

EMPIRICAL FINDINGS

The empirical findings of this thesis are presented in four chapters. The first three of these chapters treat different ways of positioning in relation to the discourse of individual environmental responsibility. The fourth empirical chapter treats how the focus group participants negotiated the relationship between various

gender discourses and the discourse of individual environmental responsibility.

Chapter five centers on how some focus group participants made their engagement in taking individual environmental responsibility appear meaningful and positive. These participants talked about their “environmentally friendly” lifestyles as simple, valuable, and morally significant. I illustrated how they adopted various positionings oriented towards taking individual responsibility. These positionings entailed *moral obligations*, *solutions*, and *knowledge* as characteristic of and important for environmentally responsible individuals. These positionings also coincided with the use of *supporting discourses*. The supporting discourses mediated descriptions of the world that emphasized the need for and value of environmentally friendly lifestyles. For example, supporting discourses pointed to deficiencies in contemporary society; some focus group participants described lifestyles associated with taking individualized environmental responsibility as means of addressing and overcoming these deficiencies.

While recreating the discourse of individual environmental responsibility as meaningful and important, these focus group participants adopted subject positions as independent, self-governing individuals (Rutland & Aylett, 2008; Paterson & Stripple, 2010; Lövbrand & Stripple, 2011). They described themselves as taking moral responsibility, acting as creative and knowledgeable leaders in the process of making both society and individual lifestyles more environmentally friendly. Societal structures and obstacles to environmentally friendly living were portrayed as possible to surmount by applying individual determination, creativity, and a sense of what was morally right. They depicted themselves as individuals with plentiful resources of various kinds. In this way, the subject position of an environmentally responsible individual was made both meaningful and praiseworthy. At the same time, their positioning echoed the imagined subject in the individualized society in which individuals are depicted as free from both social structures and traditions (Beck & Beck-Gernsheim, 2002). These focus group participants generally did not describe individual environmental responsibility and societal environmental responsibility as conflicting.

Taking individual responsibility for the environment was, however, ascribed a social cost. The subject position of an environmentally responsible individual was made *troubled* in talk about various social situations, making attitudes and behavior in relation to non-engaged people crucial. A humble and reflective but engaged person could pass as *untroubled*, while a person who made demands on others to take environmental responsibility was made *troubled* by some focus

group participants. I interpreted this as indicating a diffuse boundary between one's own environmental responsibility and that of others. Both individuals positioned as taking "too much" and "too little" environmental responsibility could be made *troubled* by various focus group participants (cf. Skill, 2008).

In chapter six, I illustrated how some focus group participants negotiated the relevance of the discourse of individual environmental responsibility using *competing discourses*. They portrayed environmentally friendly lifestyles as difficult to carry out. At the same time, these focus group participants emphasized the circumstances structuring individuals' lives. Individuals' travel choices, for example, were depicted as determined by the system of transportation and its material, time-related, and economic conditions. Some of the discourses competing with the discourse of individual environmental responsibility supported a particular positioning. This positioning described a specific travel choice situation in which individuals' neglect of the environmental dimensions of their travelling was rendered understandable and made *untroubled*. In particular, two competing discourses made this possible: a discourse of *public transport as deficient* (cf. Guiver, 2007) and a discourse of *cars as superior to the alternatives* (cf. Böhm, 2006). When focus group participants used these competing discourses, the choice between public transport and cars was cast not as a free one but as a consequence of the unavoidable circumstances of travelling. In this way, individuals' environmental responsibilities were presented as limited.

Another discourse competing with that of individual environmental responsibility characterized families with small children as living stressful lives. Some focus group participants took these families' car dependency for granted. Life with children was described in a way that explained the difficulties individuals may have in assuming environmental responsibilities in their everyday lives. At the same time, the structural causes and policies that reinforced the stressful lives of certain individuals were not problematized in the same way as were environmental responsibilities. Accordingly, these focus group participants used competing discourses in ways that revealed several dilemmas associated with the discourse of individual environmental responsibility. These dilemmas were framed in ways that questioned the relevance of the discourse and the reasonableness of individuals' changing their lifestyles. An environmentally friendly lifestyle was described as a sacrifice and contrasted with maintaining one's quality of life.

Even though individuals' environmental responsibilities were depicted by some as difficult to carry out, these focus group participants did not challenge the discourse itself; instead, they spoke of themselves as exceptions. They cast

themselves as more or less temporarily at the mercy of life situations in which environmental responsibilities were difficult to carry out. Using competing discourses, they directed attention to other values or obligations in life described as more immediately compelling or important than taking environmental responsibility. They did not question, however, whether environmental problems were really their responsibility. For that reason, I call their resistance to the discourse of individual environmental responsibility *passive resistance*. Their passive resistance negotiated the meaning and relevance of the discourse but did not fundamentally challenge its basic assumptions and description of the world.

Chapter seven, on the other hand, examines how some focus group participants *actively resisted* the discourse of individual environmental responsibility. In this chapter, I illustrated how these focus group participants positioned themselves within three *reverse discourses* that enabled them to question various basic assumptions within the discourse of individual environmental responsibility.

The first reverse discourse emphasized societal as opposed to individual environmental responsibility. Some focus group participants who used this reverse discourse questioned the distribution of responsibilities within the discourse of individual environmental responsibility. They did this by addressing other potential responsible actors, such as politicians, corporate leaders, and municipal planners, criticizing them for not taking their responsibilities seriously. Accordingly, in this reverse discourse, these focus group participants could question the vision of individual environmental responsibility relying on the expectation that individuals would voluntarily change their lifestyles. This transformation of lifestyles has furthermore been imagined as detached from societal structures and political interventions that could support individual actors. In opposition to that vision, the focus group participants who positioned themselves within this reverse discourse described individuals' ability to act without such support as very limited. They also described the impact on the environment achievable by individual behavioral change as negligible. For some participants, subject positions characterized by resignation and lack of hope for the future were associated with positioning within this reverse discourse.

The second reverse discourse emphasized individuals' varying economic abilities to take individual responsibility for the environment. Some focus group participants used this reverse discourse in ways that questioned the general claims of the discourse of individual environmental responsibility, referring mainly to differences in individual financial circumstances. In doing this, they associated the discourse with upholding the status of privileged individuals.

They drew attention to the risk that individuals who could not afford to buy a more environmentally friendly car or purchase environmentally friendly food, for example, would be positioned as environmentally irresponsible, when they in fact lacked the financial means to assume that responsibility. The fact that many activities besides consumption could be described as both environmentally friendly and cost-effective was not paid any attention in this reverse discourse. This suggests that this reverse discourse, despite its purported support for unprivileged groups, tended to depict an environmentally friendly lifestyle as part of privileged individuals' existing lifestyles (cf. Bradley, 2009).

The third reverse discourse differed from the first two. Within this reverse discourse, some focus group participants questioned the descriptions of desirable lifestyles recreated within the discourse of individual environmental responsibility. Positioning themselves within this discourse, these focus group participants could distance themselves from consumerist lifestyles. They criticized the prioritization of cars in city planning and questioned why capitalism was not challenged more considering its role in the sinister development of climate change. The participants claimed to live more authentic and healthy lifestyles than those of people in general, referring mainly to their freedom from cars. They did not position themselves as environmentally friendly, however, despite their travel habits. On the contrary, they distanced themselves from the kind of environmental responsibility characterized by carbon calculations, recycling, and environmentally friendly consumption (cf. Hobson, 2002; Lövbrand & Stripple, 2011) and challenged the discourse of individual environmental responsibility.

Chapter eight examines how some focus group participants negotiated the relationship between gender discourses and the discourse of individual environmental responsibility. The following gender discourses are examples of those that were negotiated: a *discourse depicting women as more environmentally friendly than men*, a *discourse depicting men and women in heterosexual relationships as taking environmental responsibility in different ways*, and a *discourse depicting men as environmental rogues*. Overall, focus group participants used, reproduced, and questioned links between gender discourses and the discourse of individual environmental responsibility. Women and men, however, were sometimes assigned gendered starting points in these negotiations and accordingly different opportunities to understand their individual behavior in relation to the environment.

The analysis also illustrated how certain gender discourses could induce some focus group participants to renegotiate their positioning in relation to

the discourse of individual environmental responsibility. This was evident in relation to the discourse presenting women as more environmentally friendly than men. The subject position of the environmentally friendly woman was made *troubled* by some participants who did not describe the environmentally friendly individual as a *troubled position*.

When some focus group participants described how they divided environmental responsibilities within their household, they used a discourse about men and women in heterosexual couples taking responsibility for the environment in different ways. An assumption of gendered differences in heterosexual couples (Magnusson, 2006) could be renegotiated and used to describe environmental responsibilities as similarly gendered.

In relation to the discourse characterizing men as environmental rogues, men's relationships with cars were emphasized. Some male focus group participants used this discourse to distance themselves from certain positions within discourses of masculinity and instead adopt "new" masculine car-free subject positions. Furthermore, gender equality discourses positioned male and female motorists in gender-specific ways. While women could describe their driving as a matter of empowerment in relation to gender equality, there was a complementary risk that male drivers could be positioned as illegitimate drivers. The environmental impacts of male motorists were thus cast as more blameworthy than those of female motorists.

In addition, the analysis indicated that discourses of gendered responsibility could give rise to gendered starting points for men's and women's positioning in relation to the discourse of individual environmental responsibility. The subject position of an irresponsible citizen in relation to one's own environmental impact appeared to be more troubled for women in the study than for men. The analysis also indicated signs of class-related positions having the same effect, whereby distance from middle-class positions seemed to enable criticism of the discourse of individual environmental responsibility.

CONCLUSIONS

The analysis of the focus group conversations demonstrated that the discourse of individual environmental responsibility was accorded a *dominant* position when the focus group participants made their subject positions intelligible and meaningful. This means that most participants ascribed significance to the discourse when positioning themselves. They did this by articulating their own subject positions in relation to and in a way that addressed that

particular discursive description of the world, irrespective of whether they were simultaneously recreating or challenging the discourse. In short, it seemed difficult for them to ignore the discourse, which indicates its dominant position. This suggests that the discourse of individual environmental responsibility has not only affected the Swedish media (Berglez, 2009), Swedish political debate (Anshelm, 2012), and the exercise of authority (Soneryd & Ugglå, 2011:65ff), as demonstrated by other researchers; it suggests that the discourse has also influenced how individuals discuss environmental issues with other people.

I regard the dominance of this discourse as problematic in several ways. First, within the discourse of individual environmental responsibility, the obligation to engage with environmental issues becomes an individual moral obligation rather than a societal obligation. This may result in difficulties creating energetic political debate about possible environmental futures and alternatives for distributing responsibilities (Mouffe, 2008; Swyngedouw, 2010; Swyngedouw, 2011). Second, when individuals' private actions are foregrounded, the opportunities to act as environmentally concerned citizens in other areas become less emphasized (Marres, 2007). Third, the discourse of individual environmental responsibility seems to accept and privilege certain individuals' positions, casting others as blameworthy or difficult to understand. In many cases, these privileged subject positions did not correspond with how the focus group participants depicted themselves. On the contrary, the participants' ways of engaging with the discourse made it obvious that several difficulties were involved in attributing environmental responsibility to individuals. One of these was the validity of the vision that individuals themselves can contribute to improving the environment (cf. Mouffe, 2008; Hobson, 2002).

At the end of the thesis I addressed a methodological question. This concerned the fact that the focus group participants were, from the start, already positioned as potentially responsible for their environmental impacts by the questions I asked them as focus group moderator. This could engender uncertainty as to whether the dominance of the discourse of individual environmental responsibility in the conversations was in fact predictable and therefore less analytically interesting, since the focus group participants were only responding to positions assigned by me. However, I maintain that a moderator alone cannot cause a discourse to dominate a group conversation. Furthermore, I argue that no other moderator position was significantly preferable, since no one can escape talking within and in relation to discourses. The fact that other studies have demonstrated that the discourse was present in other contexts at the time made my starting point reasonable for a focus group conversation. In addition, this

discourse later turned out to be a starting point that prompted conversations in which participants reproduced, negotiated, and resisted the discourse of individual environmental responsibility. In other words, it led to the collection of empirical material particularly useful for the aim of this study.

Referenser

- Adelswärd, Viveka (1991). *Prat, skratt, skvaller och gräl och annat vi gör när vi samtalar*. Stockholm: Bromberg.
- Adelswärd, Viveka (1998). "Skrattets funktion i gruppsamtal – några tankar". *Samtalsstudier*, Londen, Anne-Marie; Lehti-Eklund, Hanna; Mazzarella, Merete & Saari, Mirja (red.), Meddelanden från Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors universitet. Serie B, 0358-0180; 19: 11–20. Helsingfors universitet: Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur.
- Adelswärd, Viveka & Öberg, Britt-Marie (1998). "The Function of Laughter and Joking in Negotiation Activities." *Humor – International Journal of Humor Research* 11 (4): 411–429.
- Alaimo, Stacy (2000). *Undomesticated Ground: Recasting Nature as Feminist Space*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Alaimo, Stacy (2009). "Insurgent Vulnerability and the Carbon Footprint of Gender." *Kvinder, køn og forskning* 18 (3–4): 22–35.
- Ambjörnsson, Fanny (2004). *I en klass för sig: genus, klass och sexualitet bland gymnasietjejer*. Stockholm: Ordfront (diss.).
- Andersson, Birgitta (2005). *Risk: om kvinnors erfarenhet och fysisk planering*. Linköpings universitet: Centrum för kommunstrategiska studier.
- Andersson, Jannike (2011a). "Diskurs". *Perspektiv på turism och resande*, Syssner, Josefine (red.). Lund: Studentlitteratur.
- Andersson, Kerstin (2011b). *Naturens värde och hållbar utveckling: en analys av etiska uppfattningar i Naturskyddsföreningen*. Nora: Nya Doxa.
- Andréasson, Håkan (2000). *Resenärer i bilsamhället*. Göteborgs universitet: Etnologiska institutionen (diss.).
- Anshelm, Jonas (1995). *Socialdemokraterna och miljöfrågan: en studie av framstegstankens paradoxer*. Stockholm: B. Östlings bokförl. Symposion.
- Anshelm, Jonas (2004). *Det vilda, det vackra och det ekologiskt hållbara: om opinionsbildningen i Svenska naturskyddsföreningens tidskrift Sveriges natur*

- 1943–2002. Skrifter från forskningsprogrammet Landskapet som arena, 1650-4526; 8, Umeå universitet.
- Anshelm, Jonas (2012). *Kampen om klimatet: miljöpolitiska strider i Sverige 2006–2009*. Storå: Pärspektiv.
- Anshelm, Jonas (2013). *Kraftproduktion och miljöopinion. Kritiken av vindkraftens miljöpåverkan och den som riktats mot övriga kraftslag*. Rapport 6571: Naturvårdsverket.
- Barnett, Clive, Clarke, Nick, Cloke, Paul & Malpass, Alice (2008). "The Elusive Subjects of Neoliberalism." *Cultural Studies* 22 (5): 624–653.
- Bauman, Zygmunt (1999). *Arbete, konsumtion och den nya fattigdomen*. Torhell, Sven-Erik (övers.), Göteborg: Daidalos.
- Bauman, Zygmunt (2002a). *Det individualiserade samhället*. Torhell, Sven-Erik (övers.), Göteborg: Daidalos.
- Bauman, Zygmunt (2002b). "Foreword by Zygmunt Bauman: Individually, Together". *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. Beck, Ulrich & Beck-Gernsheim, Elisabeth (red.). London: Sage.
- Bauman, Zygmunt (2008). *Konsumtionsliv*. Torhell, Sven-Erik (övers.), Göteborg: Daidalos.
- Baxter, Judith (2002). "Competing Discourses in the Classroom: a Post-structuralist Discourse Analysis of Girls' and Boys' Speech in Public Contexts." *Discourse & Society* 13 (6): 827–842.
- Baxter, Judith (2003). *Positioning Gender in Discourse: A Feminist Methodology*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Beck, Ulrich & Beck-Gernsheim, Elisabeth (2002). *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London: Sage.
- Bengtsson, Jenny (2013). *Jag sa att jag älskade han men jag har redan sagt förlåt för det: ålder, genus och sexualitet i skolans tidigare år*. Linköpings universitet: Institutionen för samhälls- och välfärdsstudier (diss.).
- Berglez, Peter; Höijer, Birgitta & Olausson, Ulrika (2009). "Individualization and Nationalization of the Climate Issue: Two Ideological Horizons in Swedish News Media". *Climate Change and the Media*. Boyce, Tammy & Lewis, Justin (red.). New York: Peter Lang.
- Berglez, Peter & Olausson, Ulrika (2014). "The Post-political Condition of Climate Change: An Ideology Approach". *Capitalism Nature Socialism* 25 (1): 54–71.

- Bickerstaff, Karen; Simmons, Peter & Pidgeon, Nick (2008). "Constructing Responsibilities for Risk: Negotiating Citizen–State Relationships." *Environment and Planning A* 40 (6): 1312–1330.
- Bickerstaff, Karen & Walker, Gordon (2002). "Risk, Responsibility, and Blame: An Analysis of Vocabularies of Motive in Air-pollution(ing) Discourses." *Environment and Planning A* 34 (12): 2175–2192.
- Boréus, Kristina (2005). "Diskursiv diskriminering: en typologi." *Statsvetenskaplig tidskrift* 107 (2): 119–139.
- Boström, Magnus (2001). *Miljörörelsens mångfald*. Lund: Arkiv (diss.).
- Bradley, Karin (2009). *Just Environments: Politicising Sustainable Urban Development*. Kungliga tekniska högskolan, KTH: Skolan för arkitektur och samhällsbyggnad (diss.).
- Braidotti, Rosi; Charkiewicz, Ewa; Häusler, Sabine & Wieringa, Saskia (1994). *Women, the Environment and Sustainable Development: Towards a Theoretical Synthesis*. London; Atlantic Highlands, N.J.: Zed Books in association with INSTRAW.
- Brundtland, Gro Harlem & Hägerhäll, Bertil (1988). *Vår gemensamma framtid: [rapport från] Världskommissionen för miljö och utveckling under ordförandeskap av Gro Harlem Brundtland*. Stockholm: Prisma.
- Butler, Judith (1993). *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*. New York: Routledge.
- Butler, Judith (2007). *Genustrubbel: feminism och identitetens subversion*. Almqvist, Suzanne (övers.), Göteborg: Daidalos.
- Böhm, Steffen; Jones, Campbell; Land, Chris & Paterson, Mat (2006). "Introduction: Impossibilities of Automobility", *The Sociological Review* 54 (1). Special Issue: Against automobility: 1–16.
- Čapek, Stella M. (1993). "The Environmental Justice Frame – a Conceptual Discussion and an Application." *Social Problems* 40 (1): 5–24.
- Carlsson-Kanyama, Annika (2007). "Kan man vara både rik och miljövänlig?". *Konsumera mera – dyrköpt lycka*, Johansson, Birgitta & Salonen, Pertti (red.), Stockholm: Formas.
- Carlsson-Kanyama, Annika; Lindén, Anna-Lisa & Thelander, Åsa (1999). "Gender Differences in Environmental Impacts from Patterns of Transportation: A Case Study from Sweden." *Society & Natural Resources* 12 (4): 355–369.
- Carlstedt, Gunilla & Forssén, Annika (1999). *Mellan ansvar & makt*. Luleå: Luleå tekniska universitet (diss.).

- Dagens Nyheter, Ulrika By (2011-01-16). "Livscoachen: Jag är tveksam till begreppet livspussel."
- Dahl, Emmy (2009). *Creatively Committed or Burdened with Worry? Talking about Travel and Environmental Issues as a Way of Doing Gender*. Konferensbidrag, 4th International Conference on Women's Issues in Transportation, oktober 2009, Kalifornien, USA [opublicerat manuskript].
- Dahl, Emmy (2011). "Män pratar miljö – Diskursiva maskuliniteter i mäns samtal om klimatförändringar och miljövänliga resor." *Tidskrift för genusvetenskap* (4): 109–137.
- Dahl, Emmy; Henriksson, Malin & Levin, Lena (2012). "Constructions of Masculinities in Conversations about Public Transport." *Norma – Nordic Journal for Masculinity Studies* 07 (2): 160–181.
- Dahlstedt, Magnus (2011). "Makt". *Perspektiv på turism och resande*, Syssner, Josefina (red.). Lund: Studentlitteratur.
- Davidson, Debra J. & Freudenburg, William R. (1996). "Gender and Environmental Risk Concerns: A Review and Analysis of Available Research." *Environment and Behavior* 28 (3): 302–339.
- Davies, Bronwyn (2004). "Introduction: Poststructuralist Lines of Flight in Australia." *International Journal of Qualitative Studies in Education* 17 (1): 3–9.
- Davies, Bronwyn & Harré, Rom (1990). "Positioning – the Discursive Production of Selves." *Journal for the Theory of Social Behaviour* 20 (1): 43–63.
- De los Reyes, Paulina & Martinsson, Lena (2005). *Olikhetens paradigm: intersektionella perspektiv på o(jäm)likhetskapande*. Lund: Studentlitteratur.
- De los Reyes, Paulina & Mulinari, Diana (2005). *Intersektionalitet. Kritiska reflektioner över o(jäm)likhetens landskap*. Malmö: Liber.
- Dijk, Teun Adrianus van (1993). *Elite Discourse and Racism*. Newbury Park, California: Sage.
- Dobbs, Lynn (2005). "Wedded to the Car: Women, Employment and the Importance of Private Transport." *Transport Policy* 12 (3): 266–278.
- Dobbs, Lynn (2007). "Stuck in the Slow Lane: Reconceptualizing the Links between Gender, Transport and Employment." *Gender Work and Organization* 14 (2): 85–108.
- Domosh, Mona & Seager, Joni (2001). *Putting Women in Place: Feminist Geographers Make Sense of the World*. New York: Guilford Press.
- Dowling, Robyn (2010). "Geographies of Identity: Climate Change, Governmentality and Activism." *Progress in Human Geography* 34 (4): 488–495.

- Dryzek, John S. (2013). *The Politics of the Earth: Environmental Discourses*. Oxford: Oxford University Press.
- Edley, Nigel (2001). "Analysing Masculinity: Interpretative Repertoires, Ideological Dilemmas and Subject Positions". *Discourse as Data: A Guide for Analysis*, Wetherell, Margaret, Taylor, Stephanie, Yates, Simeon J. (red.), London: Sage Publications.
- Edley, Nigel & Wetherell, Margaret (1997). "Jockeying for Position: The Construction of Masculine Identities." *Discourse & Society* 8 (2): 203–217.
- Eidevald, Christian (2009). *Det finns inga tjejbestämmare: att förstå kön som position i förskolans vardagsrutiner och lek*. Jönköping: Högskolan för lärande och kommunikation (diss.).
- Elsrud, Torun (2004). *Taking Time and Making Journeys: Narratives on Self and the Other Among Backpackers*. Lunds universitet: Sociologiska institutionen (diss.).
- Elvin-Nowak, Ylva (1999). *Accompanied by Guilt: Modern Motherhood the Swedish Way*. Stockholm: Stockholms universitet (diss.).
- Elvin-Nowak, Ylva (2001). *I sällskap med skulden: om den moderna mammas vardag*. Stockholm: Bonnier.
- Emanuel, Martin (2012). *Trafikslag på undantag: cykeltrafiken i Stockholm 1930–1980*. Stockholm: Stockholmia (diss.).
- Energimyndigheten (2011). Annons "Godnatt glödlampa.", www.energimyndigheten.se/Global/Hush%C3%A5ll/Belysning/Belysningsbilaga_TA.pdf [2013-12-12].
- Enevold, Jessica (2004). "Regendered Narratives of Mobility: 'A Vroom With a View'." *Kvinder, køn og forskning* 1: "På vej – køn og transport": 31–42.
- Fairclough, Norman (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity.
- Falkemark, Gunnar (2006). *Politik, mobilitet och miljö: om den historiska framväxten av ett ohållbart transportsystem*. Möklinta: Gidlund.
- Fincham, Ben (2006). "Bicycle Messengers and the Road to Freedom." *Sociological Review* 54: 208–222.
- Foucault, Michel (2002). *Sexualitetens historia. Bd 2, Njutningarnas bruk*, [Ny utg.]. Gröndahl, Britta (övers.), Johansson, Per Magnus (bearbetn. & fackgranskn.), Göteborg: Daidalos.
- Foucault, Michel (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. Gordon, Colin (red. & övers.), Brighton, Sussex: Harvester Press.

- Friberg, Tora (1999). *Förflyttningar, en sammanhållande länk i vardagens organisation*. KFB-rapport, 1104-2621, 1998:23, Stockholm: Kommunikationsforskningsberedningen (KFB).
- Frändberg, Lotta (2009). "How Normal is Travelling Abroad? Differences in Transnational Mobility between Groups of Young Swedes." *Environment and Planning A* 41: 649–667.
- Gemzöe, Lena (2002). *Feminism*. Stockholm: Bilda.
- Giddens, Anthony (2009). *The Politics of Climate Change*. Cambridge: Polity.
- Gottzén, Lucas (2009). *Involved Parenthood: Everyday Lives of Swedish Middle-class Families*. Linköpings universitet: Tema Barn (diss.).
- Gottzén, Lucas & Jonsson, Rickard (2012). *Andra män: maskulinitet, normskapande och jämställdhet*. Malmö: Gleerups.
- Guiver, J. W. (2007). "Modal Talk: Discourse Analysis of How People Talk about Bus and Car Travel." *Transportation Research Part A – Policy and Practice* 41 (3): 233–248.
- Gupte, Manjusha (2002). "Gender, Feminist Consciousness, and the Environment: Exploring the "Natural" Connection." *Women & Politics* 24 (1): 47–62.
- Gyberg, Per & Rundgren, Carl-Johan (2013). *Tio skäl att strunta i miljön: om varför det är så svårt att förändra vardagligt beteende*. Linköpings universitet: Tema teknik och social förändring.
- Gössling, Stefan & Hall, Colin Michael (2006). *Tourism and Global Environmental Change: Ecological, Social, Economic and Political Interrelationships*. London; New York: Routledge.
- Hagman, Olle (2003). "Mobilizing Meanings of Mobility: Car Users' Constructions of the Goods and Bads of Car Use." *Transportation Research Part D – Transport and Environment* 8 (1): 1–9.
- Hagström, Charlotte (1999). *Man blir pappa. Föräldraskap och maskulinitet i förändring*, Lund: Nordic Academic Press (diss.).
- Hajer, Maarten A. (1997). *The Politics of Environmental Discourse: Ecological Modernization and the Policy Process* [Elektronisk resurs]. Oxford: Oxford University Press.
- Halberstam, Judith (1998). *Female Masculinity*. Durham: Duke University Press.
- Halkier, Bente (2010). *Fokusgrupper*. Torhell, Sven-Erik (övers.), Malmö: Liber.
- Hall, Stuart (1980). "Encoding/Decoding". *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972–79*, Hall, Stuart; Hobson, Dorothy; Lowe, Andrew & Willis, Paul (red.). London: Hutchinson in association with the Centre for Contemporary Cultural Studies, University of Birmingham.

- Hall, Stuart (2001). "Foucault: Power, Knowledge and Discourse". *Discourse Theory and Practice: A Reader*, Wetherell, Margaret, Taylor, Stephanie & Yates, Simeon J. (red.). London: Sage.
- Haraway, Donna Jeanne (1991). *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. London: Free Association Books.
- Hares, Andrew; Dickinson, Janet & Wilkes, Keith (2010). "Climate Change and the Air Travel Decisions of UK Tourists." *Journal of Transport Geography* 18 (3): 466–473.
- Hargreaves, Tom (2012). "Questioning the Virtues of Pro-environmental Behaviour Research: Towards a Phronetic Approach." *Geoforum* 43 (2): 315–324.
- Harris, Kate L.; Palazzolo, Kellie E. & Savage, Matthew W. (2012). "I'm Not Sexist, But ...': How Ideological Dilemmas Reinforce Sexism in Talk about Intimate Partner Violence." *Discourse & Society* 23 (6): 643–656.
- Harvey, David (2000). *Spaces of Hope*. Berkeley, California: University of California Press.
- Hawkins, Roberta; Ojeda, Diana; Asher, Kiran; Baptiste, Brigitte; Harris, Leila; Mollett, Sharlene; Nightingale, Andrea; Rocheleau, Dianne; Seager, Joni & Sultana, Farhana (2011). "Gender and Environment: Critical Tradition and New Challenges." *Environment and Planning D – Society & Space* 29 (2): 237–253.
- Hedré, Johan (2002). "Naturen som hot mot det moderna – några ideologikritiska reflektioner". *Naturen som brytpunkt: om miljöfrågans mystifieringar, konflikter och motsägelser*, Hedré, Johan (red.). Eslöv: B. Östlings bokförl. Symposion.
- Hellqvist, Magnus (2007). "Perspektiv på klimatfrågan". *Apocalypse now: fakta, ideologi och domedagsscenarior i klimatförändringarnas kölvatten*, Liljefors Persson, Bodil & Gustafsson Lundberg, Johanna (red.). Lomma: Föreningen Lärare i religionskunskap (FLR).
- Henriksson, Greger (2008). *Stockholmarnas resvanor – mellan trängselskatt och klimatdebatt*. Lunds universitet; Kungliga tekniska högskolan: Avdelningen för miljöstrategisk analys (diss.).
- Henriksson, Malin (2014). *Att resa rätt är stort, att resa fritt är större. Kommunala planerades föreställningar om hållbara resor*. Linköpings universitet: Tema teknik och social förändring (diss.).
- Hjorth Oldrup, Helene (2004). "Fortællinger om identitet og hverdagsmobilitet. Mellem autonomi og relationalitet." *Kvinder, køn og forskning 1: "På vej – køn og transport"*: 7–17.

- Hobson, Kersty (2002). "Competing Discourses of Sustainable Consumption: Does the 'Rationalisation of Lifestyles' Make Sense?" *Environmental Politics* 11 (2): 95–120.
- Hobson, Kersty (2013). "On the Making of the Environmental Citizen." *Environmental Politics* 22 (1): 56–72.
- Holmberg, Carin (1993). *Det kallas kärlek: en socialpsykologisk studie om kvinnors underordning och mäns överordning bland unga jämställda par*. Göteborg: Anamma (diss.).
- Hydén, L-C & Bülow, P.H. (2003). "Who's Talking: Drawing Conclusions from Focus Groups – Some Methodological Considerations." *International Journal of Social Research Methodology* 6 (4): 305–321.
- IEA (2012). *CO₂ Emissions from Fuel Combustion. Highlights*. International Energy Agency, www.iea.org/co2highlights/co2highlights.pdf [2014-03-23].
- Isin, Engin F. (2004). "The Neurotic Citizen." *Citizenship Studies* 8 (3): 217–235.
- Jackson, Tim (2005). *Motivating Sustainable Consumption. A Review of Evidence on Consumer Behaviour and Behavioural Change. A report to the Sustainable Development Research Network*. Sustainable Development Research Network.
- Joelsson, Tanja (2013). *Space and Sensibility: Young Men's Risk-taking with Motor Vehicles*. Linköpings universitet: Tema Genus (diss.).
- Kajser, Anna & Kronsell, Annica (2013). "Climate Change Through the Lens of Intersectionality." *Environmental Politics*, DOI: 10.1080/09644016.2013.835203.
- Kitzinger, Jenny (1994). "The Methodology of Focus Groups: The Importance of Interaction between Research Participants." *Sociology of Health & Illness* 16 (1): 103–121.
- Kitzinger, Jenny & Barbour, Rosaline S. (1999). "Introduction: The Challenge and Promise of Focus Groups". *Developing Focus Group Research: Politics, Theory and Practice*, Barbour, Rosaline S. & Kitzinger, Jenny (red.). London: Sage.
- Klaeson, Kicki; Sandell, Kerstin & Bertero, Carina M. (2013). "Talking About Sexuality: Desire, Virility, and Intimacy in the Context of Prostate Cancer Associations." *American Journal of Men's Health* 7 (1): 42–53.
- Krantz Lindgren, Petra (2001). *Att färdas som man lär? Om miljömedvetenhet och bilåkande*. Göteborgs universitet: Statsvetenskapliga institutionen (diss.).
- Kulick, Don (2003). "No." *Language & Communication* 23 (2): 139–151.

- Kvale, Steinar (1997). *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Torhell, Sven-Erik (övers.), Lund: Studentlitteratur.
- Laclau, Ernesto & Mouffe, Chantal (1987). "Post-Marxism without Apologies." *New Left Review* (166): 79–106.
- Landström, Catharina (2006). "A Gendered Economy of Pleasure: Representations of Cars and Humans in Motoring Magazines." *Science Studies* 19 (2): 31–53.
- Lawler, S. (2005). "Disgusted Subjects: The Making of Middle-class Identities." *Sociological Review* 53 (3): 429–446.
- Letell, Martin; Sundqvist, Göran & Elam, Mark (2011). "Steering through the Neighbourhood: Towards an Advanced Liberal Risk Society?" *Environment and Planning A* 43 (1): 106–125.
- Lidskog, Rolf & Sundqvist, Göran (2011). *Miljösociologi*. Lund: Studentlitteratur.
- Lindén, Anna-Lisa (2001). *Allmänhetens miljöpåverkan: energi, mat, resor och socialt liv*. Stockholm: Carlsson.
- Lindlof, Thomas R. & Taylor, Bryan C. (2002). *Qualitative Communication Research Methods*. Thousand Oaks: Sage.
- Linnér, Björn-Ola (2007). "Klimatpolitik och domedagsbasuner". *Apocalypse now: fakta, ideologi och domedagsscenarior i klimatförändringarnas kölvatten*. Liljefors Persson, Bodil & Gustafsson Lundberg, Johanna (red.), Lomma: Föreningen Lärare i religionskunskap (FLR).
- Listerborn, Carina (2002). *Trygg stad: diskurser om kvinnors rädsla i forskning, policyutveckling och lokal praktik*. Chalmers tekniska högskola: Institutionen för stadsbyggnad (diss.).
- Litosseliti, Lia (2003). *Using Focus Groups in Research*. New York: Continuum.
- Lorenzoni, Irene; Nicholson-Cole, Sophie & Whitmarsh, Lorraine (2007). "Barriers Perceived to Engaging with Climate Change among the UK Public and their Policy Implications." *Global Environmental Change – Human and Policy Dimensions* 17 (3–4): 445–459.
- Luftfartsstyrelsen (2007). *Flygtendenser 04/2007. Statistik, analys och information från Luftfartsstyrelsen. Temanummer Miljö*.
- Lundgren, Lars J. (1992). *Den miljövänlige konsumenten*. En rapport från en konferens på Hässelby slott den 18–19 mars, 1992. Stockholm: Naturvårdsverket m.fl.
- Lundin, Per (2008). *Bilsamhället: ideologi, expertis och regelskapande i efterkrigstidens Sverige*. Stockholm: Stockholmia (diss.).

- Lykke, Nina (2008). *Kønnsforskning: en guide til feministisk teori, metodologi og skrift*. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Lykke, Nina (2009). *Genusforskning: en guide till feministisk teori, metodologi och skrift*. Larson, Per (övers.), Stockholm: Liber.
- Lövbrand, Eva & Strippel, Johannes (2011). "Making Climate Change Governable: Accounting for Carbon as Sinks, Credits and Personal Budgets." *Critical Policy Studies* 5 (2): 187–200.
- Macnaghten, Phil & Jacobs, Michael (1997). "Public Identification with Sustainable Development: Investigating Cultural Barriers to Participation." *Global Environmental Change – Human and Policy Dimensions* 7 (1): 5–24.
- Magnusson, Eva (2006). *Hon, han och hemmet: genuspsykologiska perspektiv på vardagslivet i nordiska barnfamiljer*. Stockholm: Natur och kultur.
- Magnusson, Eva & Marecek, Jeanne (2010). *Genus och kultur i psykologi: teorier och tillämpningar*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Mark, Eva (2000). *Jämställdhetsarbete: teorier om praktiker*. Jämställdhetskommitténs skriftserie, 1404-9120; 1, Göteborgs universitet.
- Marková, Ivana; Linell, Per; Grossen, Michèle & Salazar Orvig, Anne (2007). *Dialogue in Focus Groups: Exploring Socially Shared Knowledge*. London: Equinox Publishing.
- Marres, Noortje (2007). "Dilemmas of Home Improvement: Can Clean Energy Technology Mediate Civic Involvement in Climate Change?" *Nongovernmental politics*, New York: Zone Books: 368–385.
- Martinsson, Lena (2005). "Är klass en kategori bland andra?" *Olikhetens paradigm: intersektionella perspektiv på o(jäm)likhetsskapande*, De los Reyes, Paulina & Martinsson, Lena (red.). Lund: Studentlitteratur.
- Mathew, Rebecca; Gucciardi, Enza; Melo, Margaret De & Barata, Paula (2012). "Self-management Experiences among Men and Women with Type 2 Diabetes Mellitus: A Qualitative Analysis." *BioMed Central Family Practice* 13 (122): 1–12.
- Matthies, Ellen; Kuhn, Silke & Klöckner, Christian A. (2002). "Travel Mode Choice of Women, The Result of Limitation, Ecological Norm, or Weak Habit." *Environment and Behavior* 34 (2, March 2002): 163–173.
- Mattsson, Katarina (2010). "Genus och vithet i den intersektionella vändningen." *Tidskrift för genusvetenskap* (1–2): 7–22.
- Maxwell, Simon (2001). "Negotiations of Car Use in Everyday Life". *Car Cultures*, Miller, David (red.). Oxford: Berg.

- Mckee, Kim (2011). "Sceptical, Disorderly and Paradoxical Subjects: Problematizing the 'Will to Empower' in Social Housing Governance." *Housing, Theory and Society* 28 (1): 1–18.
- Medina, Eduardo (2013). *Från "tyst vår" till "hållbar utveckling": en kritisk diskursanalys av miljöfrågans utveckling 1962–1987*. Uppsala universitet: Sociologiska institutionen (diss.).
- Mellström, Ulf (1999). *Män och deras maskiner*. Nora: Nya Doxa.
- Mellström, Ulf (2001). "Teknologi, makt och passion: en diskussion kring maskinella män och maskulina maskiner", *Sprickor i fasaden: manligheter i förändring*, Ekenstam, Claes; Johansson, Thomas & Kousmanen, Jari (red.). Hedemora: Gidlunds förlag.
- Mellström, Ulf (2002). "Patriarchal Machines and Masculine Embodiment." *Science, Technology, & Human Values* 27 (4): 460–478.
- Mellström, Ulf (2004). "Machines and Masculine Subjectivity: Technology as an Integral Part of Men's Life Experiences." *Men and Masculinities* 6 (4): 368–382.
- Merchant, Carolyn (1989). *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution*. San Francisco: Harper & Row.
- Mouffe, Chantal (1992). "Feminism, Citizenship and Radical Democratic Politics". *Feminists Theorize the Political*, Butler, Judith & Scott, Joan W. (red.). New York: Routledge.
- Mouffe, Chantal (2008). *Om det politiska*. Söderlind, Oskar (övers.). Hägersten: Tankekraft.
- Munt, Ian (1994). "The 'Other' Postmodern Tourism: Culture, Travel and the New Middle Classes." *Theory, Culture & Society* 11: 101–123.
- Myers, Greg (1998). "Displaying Opinions: Topics and Disagreement in Focus Groups." *Language in Society* 27 (1): 85–111.
- Naturvårdsverket (2009a). *Allmänheten och klimatförändringen 2009. Allmänhetens kunskap om och attityd till klimatförändringen, med fokus på egna åtgärder, konsumtionsbeteenden och företagens ansvar*. Rapport 6311.
- Naturvårdsverket (2009b). *Genusperspektiv på allmänhetens kunskaper och attityder till klimatförändringen (tidigare växthuseffekten)*. Rapport.
- Naturvårdsverket (2010). *Den svenska konsumtionens globala miljöpåverkan*. Rapport.
- Nightingale, Andrea. (2006). "The Nature of Gender: Work, Gender, and Environment." *Environment and Planning D: Society & Space* 24 (2): 165–185.

- Nordberg, Marie (2004). "Kvinnlig maskulinitet' och 'manlig femininitet': en möjlighet att överskrida könsdikotomin?" *Kvinnovetenskaplig tidskrift* (1–2): 47–65.
- Nordberg, Marie (2005). *Jämställdhetens spjutspets?: manliga arbetstagare i kvinnoyrken, jämställdhet, maskulinitet, femininitet och heteronormativitet*. Göteborg: Arkipelag (diss.).
- Olausson, Ulrika (2011). "'We're the Ones to Blame': Citizens' Representations of Climate Change and the Role of the Media." *Environmental Communication – a Journal of Nature and Culture* 5 (3): 281–299.
- Oscarsson, Henrik (2005). "Om individualisering", *Det hyperindividualiserade samhället*, Bjereld, Ulf, Demker, Marie; Ekecrantz, Jan & Ekengren, Ann-Marie (red.). Umeå: Boréa.
- Paterson, Matthew & Strippel, Johannes (2010). "My Space: Governing Individuals' Carbon Emissions." *Environment and Planning D: Society and Space* 28: 341–362.
- Pepper, David (1996). *Modern Environmentalism: An Introduction*. London: Routledge.
- Phillips, Louise (2000). "Mediated Communication and the Privatization of Public Problems: Discourse on Ecological Risks and Political Action." *European Journal of Communication* 15 (2): 171–207.
- Polk, Merritt (2003). "Are Women Potentially more Accommodating than Men to a Sustainable Transportation System in Sweden?" *Transportation Research Part D – Transport and Environment* 8 (2): 75–95.
- Roman, Christine & Peterson, Helen (2011). *Familjer i tiden: förhandling, kön och gränslöst arbete*. Umeå: Borea.
- Rose, Nikolas S. (1996). "Governing 'Advanced' Liberal Democracies", *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-liberalism and Rationalities of Government*, Barry, Andrew; Osborne, Thomas & Rose, Nikolas S. (red.). London: UCL Press.
- Rutland, Ted & Aylett, Alex (2008). "The Work of Policy: Actor Networks, Governmentality, and Local Action on Climate Change in Portland, Oregon." *Environment and Planning D – Society & Space* 26 (4): 627–646.
- Rydham, Birgitta (2013). *Genus och miljö: genusaspekter på miljö och hållbar utveckling*. Lund: Studentlitteratur.
- Ryghaug, Marianne; Sorensen, Knut Holtan & Naess, Robert (2011). "Making Sense of Global Warming: Norwegians Appropriating Knowledge of Anthropogenic Climate Change." *Public Understanding of Science* 20 (6): 778–795.

- Räty, Riitta & Carlsson-Kanyama, Annika (2009). *Comparing Energy Use by Gender, Age and Income in some European Countries*. FOI, Totalförsvarets forskningsinstitut.
- Rømer Christensen, Hilda; Poulsen, Helle; Hjorth Oldrup, Helene; Malthesen, Tea; Hvidt Breengaard, Michala & Holmen, Mathilde (2007). *Gender Mainstreaming European Transport Research and Policies. Building the Knowledge Base and Mapping Good Practices (Transgen)*. University of Copenhagen: The Co-ordination for Gender Studies.
- Sandell, Anna (2007). *Utbildningssegregation och självsortering: om gymnasieval, genus och lokala praktiker*. Malmö högskola: Lärarutbildningen (diss.).
- Scharff, Virginia (1991). *Taking the Wheel: Women and the Coming of the Motor Age*. New York; Toronto: Free Press.
- Schegloff, Emanuel A. (1997). "Whose Text? Whose Context?" *Discourse & Society* 8 (2): 165–187.
- Schylter, Pablo (2009). *Entangled Ontologies: A Sociophilosophical Analysis of Technological Artefacts, Subjects, and Bodies*. The University of Edinburgh (diss.).
- Seager, Joni (1993). *Earth Follies: Coming to Feminist Terms with the Global Environmental Crisis*. New York: Routledge.
- Shaw, Stephen & Thomas, Callum (2006). "Discussion Note. Social and Cultural Dimensions of Air Travel Demand: Hyper-Mobility in the UK?" *Journal of Sustainable Tourism* 14 (2): 209–215.
- Sheller, Mimi (2004). "Automotive Emotions – Feeling the Car." *Theory Culture & Society* 21 (4–5): 221–242.
- Shields, Todd & Zeng, Ka (2012). "The Reverse Environmental Gender Gap in China: Evidence from 'The China Survey'." *Social Science Quarterly* 93 (1): 1–20.
- Shove, Elizabeth (2010). "Beyond the ABC: Climate Change Policy and Theories of Social Change." *Environment and Planning A* 42 (6): 1273–1285.
- Skeggs, Beverley (2000). *Att bli respektabel: konstruktioner av klass och kön*. Persson, Annika (övers.). Göteborg: Daidalos.
- Skill, Karin (2008). *(Re)Creating Ecological Action Space: Householders' Activities for Sustainable Development in Sweden*. Linköpings universitet: Tema teknik och social förändring (diss.).
- Skill, Karin & Gyberg, Per (2010). "Framing Devices in the Creation of Environmental Responsibility: A Qualitative Study from Sweden." *Sustainability* 2: 1869–1886.

- Smith, Nicholas & Joffe, Helene (2013). "How the Public Engages with Global Warming: A Social Representations Approach." *Public Understanding of Science* 22 (1): 16–32.
- Smithson, Janet (2000). "Using and Analysing Focus Groups: Limitations and Possibilities." *Social Research Methodology* 3 (2): 103–119.
- Soneryd, Linda & Ugglå, Ylva (2011). *(O)möjliga livsstilar: samhällsvetenskapliga perspektiv på individualiserat miljöansvar*. Lund: Studentlitteratur.
- Speer, Susan A. (2002). "What can Conversation Analysis Contribute to Feminist Methodology? Putting Reflexivity into Practice." *Discourse & Society* 13 (6): 783–803.
- Stahre, Ulf (2004). *Den gröna staden: stadsomvandling och stadsmiljöförändring i det nutida Stockholm*. Stockholm: Atlas.
- Staunæs, Dorthe (2003). "Where Have All the Subjects Gone? Bringing Together the Concepts of Intersectionality and Subjectification." *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research* 11 (2): 101–110.
- Stoll-Kleemann, S.; O'Riordan, Tim & Jaeger, Carlo C. (2001). "The Psychology of Denial Concerning Climate Mitigation Measures: Evidence from Swiss Focus Groups." *Global Environmental Change* 11: 107–117.
- Strollo, Emma (2013). *Det städade folkhemmet: tyskfödda hembiträden i efterkrigstidens Sverige*. Göteborg; Stockholm: Makadam (diss.).
- Sultana, Farhana (2009). "Fluid Lives: Subjectivities, Gender and Water in Rural Bangladesh." *Gender Place and Culture* 16 (4): 427–444.
- Svenska Dagbladet Nyheter, Artikelserie (2002–10–29). "Var dags liv – en artikelserie om hur man får livspusslet att gå ihop."
- Swyngedouw, Erik (2010). "Apocalypse Forever? Post-political Populism and the Spectre of Climate Change." *Theory Culture & Society* 27 (2–3): 213–232.
- Swyngedouw, Erik (2011). "Whose Environment?: The End of Nature, Climate Change and the Process of Post-politicization." *Ambiente & Sociedade* 14: 69–87.
- Thomsson, Heléne (2010). *Reflexiva intervjuer*. Lund: Studentlitteratur.
- Torring, Jacob (1999). *New Theories of Discourse. Laclau, Mouffe and Zizek*. Oxford: Blackwell.
- Wajcman, Judy (1991). *Feminism Confronts Technology*. Cambridge: Polity Press.
- Waldo, Åsa (1999). *Var dags livets resor i den stora staden*. Lunds universitet: Sociologiska institutionen (lic.).
- Warren, Karen J. (2000). *Ecofeminist Philosophy: A Western Perspective on What It Is and Why It Matters*. Lanham, Md.: Rowman & Littlefield.

- Weedon, Chris (1987). *Feminist Practice and Poststructuralist Theory*. Oxford: Basil Blackwell.
- Wetherell, Margaret (1998). "Positioning and Interpretative Repertoires: Conversation Analysis and Post-structuralism in Dialogue." *Discourse & Society* 9 (3): 387–412.
- Wetherell, Margaret & Edley, Nigel (1999). "Negotiating Hegemonic Masculinity: Imaginary Positions and Psycho-discursive Practices." *Feminism & Psychology* 9 (3): 335–356.
- Wibeck, Victoria (2000, 2010). *Fokusgrupper: om fokuserade gruppintervjuer som undersökningsmetod*. Lund: Studentlitteratur.
- Wibeck, Victoria (2002). *Genmat i fokus: analyser av fokusgruppssamtal om generädrade livsmedel*. Linköpings universitet: Tema Kommunikation (diss.).
- Wibeck, Victoria (2014). "Social Representations of Climate Change in Swedish Lay Focus Groups: Local or Distant, Gradual or Catastrophic?" *Public Understanding of Science* 23 (2): 204–219.
- Widerberg, Karin (2002). *Kvalitativ forskning i praktiken*. Lund: Studentlitteratur.
- Wihlborg, Elin & Skill, Karin (2004). *Jämställd hållbar framtid*. Rapport 5422: Naturvårdsverket.
- Wikström, Hanna (2007). *(O)möjliga positioner: familjer från Iran & postkoloniala reflektioner*. Göteborgs universitet: Institutionen för socialt arbete (diss.).
- Wilkinson, Sue (1999). "Focus Groups: A Feminist Method." *Psychology of Women Quarterly* 23 (2): 221–244.
- Winther Jørgensen, Marianne & Phillips, Louise (2000). *Diskursanalys som teori och metod*. Torhell, Sven-Erik (övers.), Lund: Studentlitteratur.
- Världsnaturfonden (2013). *Undersökning gällande ungas syn på och beteende kring klimatfrågan*, www.wwf.se/source.php/1524734/Unders%F6kning_unga_Earth%20Hour.pdf [2013-11-01].
- Zelezny, Lynnette. C., Chua, Poh-Pheng & Aldrich, Christina. (2000). "Elaborating on Gender Differences in Environmentalism." *Journal of Social Issues* 56 (3): 443–457.